

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ЧЕРКАС Тетяна Володимирівна

УДК 94:061.235 (477+430) «1991/2014»

**НАСЛІДКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
У ГУМАНІТАРНІЙ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ ТА
НІМЕЧЧИНИ (1991-2014 РР.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття
наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук, професор
Сушко Олександр Олександрович

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.	4
 РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА І МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Історіографія проблеми.....	11
1.2. Джерельна база дослідження.	34
1.3. Методологія і методика дослідження.	40
 РОЗДІЛ 2. ГУМАНІТАРНА СПІВПРАЦЯ В МІЖДЕРЖАВНИХ	
СТОСУНКАХ УКРАЇНИ І ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ	
НІМЕЧЧИНИ У 90-Х РР. ХХ – НА ПОЧ. ХХІ СТ.	
48	
2.1. Напрямки гуманітарної співпраці України і ФРН у 1991-2014 рр.....	48
2.2. Міжнародно-правовий контекст українсько-німецького політичного й гуманітарного співробітництва.....	57
 РОЗДІЛ 3. ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939-	
1945 РР. В ГУМАНІТАРНІЙ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ І ФЕДЕРАТИВНОЇ	
РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ.....	
80	
3.1. Проблема репатріації та облаштування етнічних німців на території України у 1990-х рр.	80
3.2. Одноразові гуманітарні виплати жертвам примусової трудової експлуатації і в'язням нацистських концтаборів.....	104
3.3. Поховання й перепоховання жертв війни.....	127
3.4. Питання реституції культурно-історичних цінностей: українсько-німецький контекст.....	139
ВИСНОВКИ.	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.	172
ДОДАТКИ.	222

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АПК – аграрно-промисловий комплекс
- АРК – Автономна Республіка Крим
- ВНЗ – вищий навчальний заклад
- ЄАК – Єврейський антифашистський комітет
- ЄБРР – Європейський банк реконструкції і розвитку
- ЄС – Європейський союз
- КМУ – Кабінет міністрів України
- МВФ – Міжнародний валютний фонд
- МЗС – Міністерство закордонних справ
- НАТО – Організація Північноатлантичного Договору
- ОБАО України – Організація борців антифашистського опору України
- РВАН – Радянська військова адміністрація Німеччини
- РЄ – Рада Європи
- РПС – Рада по вивченню продуктивних сил
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- УВУ – Український вільний університет
- УСВЖН – Українська спілка в'язнів – жертв нацизму
- ФРН – Федеративна Республіка Німеччини
- ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
- DZZ – (Deutsche Zentrale Zeitung) – Асоціація німців України
- GTZ – (Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit GmbH) – Німецьке Товариство технічного співробітництва

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вітчизняна історія кінця ХХ – початку ХХІ ст. позначилася новітнім етапом українського державотворення, міжнародним визнанням України, налагодженням політичного, економічного й соціокультурного співробітництва нашої держави з провідними країнами світу, а нині й прагненнями євроінтеграції. Однією з важливих країн-партнерів України в Європі в новітній період була й залишається Федеративна Республіка Німеччини. Обидва народи єднає складна і неоднозначна історична доля. Тільки в ХХ ст. українці й німці двічі сходилися в жорстоких військових протистояннях, що, супроводжувалися жахливими гуманітарними та матеріальними втратами. На межі століть ФРН стала однією з перших світових держав, що визнали незалежність України, а згодом підтримали її європейський вибір.

З-поміж з важливих напрямків українсько-німецьких міждержавних відносин сучасності є гуманітарне співробітництво, зокрема у сфері подолання трагічних наслідків Другої світової війни 1939-1945 рр. Це співробітництво в 1990-х рр. тривало і триває на підставі низки міждержавних договорів України та Німеччини. Сферами співпраці були і здебільшого залишаються облаштування етнічних німців-репатріантів у пострадянській Україні, разові виплати українським громадянам – жертвам примусової трудової експлуатації і в'язням нацистських концтаборів, пошук, ексгумація й перепоховання жертв Другої світової війни в Україні, а також проблема реституції культурних та історичних цінностей, вивезених у роки війни з території обох країн. Зазначені аспекти й визначають наукову та суспільну актуальність теми дисертації.

Наукова значущість праці посилюється й тим, що досліджені питання досі не знаходили комплексного висвітлення в наукових працях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна праця пов'язана з реалізацією наукового напрямку «Дослідження проблем гуманітарних наук» і виконана в межах ініціативної наукової

тематики, що розробляє кафедра історії та археології слов'ян факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тему дисертації затвердила (протокол №6 від 26 грудня 2012 р.) та уточнила (протокол №7 від 08 грудня 2015 р.) Вчена рада університету імені М.П. Драгоманова.

Мета дисертаційної праці полягає в комплексному, багатоаспектному історичному аналізі процесу становлення і розвитку співробітництва України та Федеративної Республіки Німеччини щодо подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни протягом новітнього етапу двосторонніх міждержавних відносин.

Для цієї мети розв'язано такі **наукові завдання**:

- *з'ясувати* стан вивчення проблеми в історіографії, встановлено рівень і повноту джерельного забезпечення, визначено теоретико-методологічні засади дослідження;

- *окреслити* основні напрямки і проблеми співпраці України та Федеративної Республіки Німеччини в 1991-2014 рр., пов'язані з подоланням гуманітарних наслідків Другої світової війни;

- *розглянути* міжнародно-правову базу двостороннього українсько-німецького політичного співробітництва, окреслити місце гуманітарної складової в міждержавних відносинах України та Німеччини;

- *проаналізувати* гуманітарну співпрацю двох країн щодо вирішення проблеми повернення й облаштування етнічних німців-репатріантів на території України в 1990-х рр.;

- *простежити* діяльність державних органів, громадських організацій і бізнес-структур України та ФРН зі встановлення та здійснення разових грошових виплат громадянам України – жертвам примусової праці та в'язням нацистських концтаборів;

- *вивчити* практику міждержавного українсько-німецького співробітництва у сфері реституції культурних та історичних цінностей;

- *схарактеризувати* гуманітарну співпрацю з Німеччиною в діяльності громадських інституцій обох країн у контексті проблеми пошуку й перепоховання жертв Другої світової війни наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст;

- *увиразнити* перспективні напрямки подальшого українсько-німецького співробітництва в гуманітарній сфері.

Об’єктом дослідження в дисертації стала гуманітарна сфера міждержавних відносин України та Федеративної Республіки Німеччини на сучасному етапі.

Предметом дослідження є шляхи розвитку співробітництва України та Німеччини в подоланні гуманітарних наслідків Другої світової війни.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження визначені 1991-2014 рр. Нижня часова межа праці зумовлена розпадом СРСР, здобуттям Україною незалежності, її міжнародним визнанням і становленням українсько-німецьких міждержавних відносин, зокрема й у гуманітарній сфері. Верхня хронологічна межа пов’язана з початком якісно нового етапу сучасної історії України, що окреслений Революцією гідності, падінням режиму авторитарної влади, Росією анексією Криму, агресією на сході України та посиленням євроінтеграційного вектору зовнішньої політики нашої держави.

Територіальні межі розвідки охоплюють Україну в її сучасних державних кордонах.

Методологічною основою дисертаційної роботи є принципи історизму, науковості та системності. Ці універсальні принципи наукового пізнання дали змогу репрезентувати цілісну картину українсько-німецьких міждержавних відносин сучасності у сфері подолання драматичних і складних гуманітарних наслідків Другої світової війни. Визначальним методом дослідження став історичний. Історико-генетичний метод дав можливість послідовно розкрити характер, зміст і реальні зміни в українсько-німецькому гуманітарному співробітництві у процесі розвитку двосторонніх відносин упродовж повоєнного періоду (п. 2.2.). Історико-порівняльний уможливив виявлення схожих і відмінних позицій України та Німеччини у стратегіях і підходах до

вирішення гуманітарних проблем, що дісталися обом народам у спадок від Другої світової війни (п.п. 3.1-3.4.). Історико-типологічний метод як засіб виявлення загальних тенденцій розвитку українсько-німецького міждержавного співробітництва, виділення певних стадій його поступу в часі дав можливість виявити і систематизувати поширені (типові) форми його гуманітарної сфери (п. 2.1). Історико-системний метод як метод поглибленого аналізу розвитку системи, використаний у дисертації наскрізно, дав змогу упорядкувати всі події, ситуації і процеси системи українсько-німецького міждержавного співробітництва, проаналізувати історичні реалії та визначити їхню роль у подальшому розвитку двосторонніх відносин. Структурно-діахронний метод допоміг установити тривалість розвитку українсько-німецького міждержавного співробітництва щодо подолання наслідків гуманітарної катастрофи, спричиненої подіями Другої світової війни, виокремити його стадії і періоди (п. 2.2), тобто скласти цілісну картину про найважливіші процеси і явища двостороннього гуманітарного співробітництва. Метод емпіричного аналізу залучено для упорядкування фактів українсько-німецького співробітництва за їхньою важливістю та хронологічною послідовністю. У дослідженні було використано методи історико-правової науки, зокрема метод контекстного аналізу нормативно-правових актів та юридично-компаративний метод. Для аналізу внутрішнього українського законодавства та міжнародно-правової бази двостороннього українсько-німецького політичного співробітництва в гуманітарній сфері протягом 1990-х рр. – початку XXI ст. Політологічний інструментарій дав можливість розкрити сутність гуманітарної політики України та Німеччини в окресленій сфері на етапі новітнього українського державотворення. Методи соціальної історії залучено заради реконструкції основних компонентів соціального середовища та механізмів їхньої взаємодії в процесі реалізації програм повернення етнічних німців на території їхнього довоєнного проживання в Україну, компенсаційних виплат жертвам нацизму тощо. Джерелознавчі методики застосовувалися з метою систематизації, опрацювання і наукової критики джерел.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в окресленні та розробленні актуальної проблеми, яку досі не висвітлено в історичній науці. Унаслідок систематизації, узагальнення й аналізу джерельної бази, насамперед архівних матеріалів, публіцистики, матеріалів періодичної преси, документально-інформаційного потенціалу офіційних електронних ресурсів, у дисертації *вперше*:

- зроблено спробу поглибленого дослідження українсько-німецьких міждержавних відносин у сфері подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни в кінці ХХ – початку ХХІ ст.;

- визначено стрижневі проблеми українсько-німецької взаємодії в гуманітарній сфері і схарактеризовано головні перешкоди на шляху до подальшої активізації українсько-німецьких відносин, також запропоновано способи їх подолання;

- цілісно проаналізовано гуманітарну співпрацю двох країн щодо вирішення проблем повернення й облаштування етнічних німців-репатріантів на території України в 1990-х рр.; встановлення та здійснення разових грошових виплат громадянам України – жертвам примусової праці і в'язням нацистських концтаборів; реституції культурних та історичних цінностей, вивезених із території України та Німеччини в роки війни.

Набули подальшого розвитку:

- договірно-правова база українсько-німецького міждержавного і, зокрема, гуманітарного співробітництва, рівні практичної реалізації укладених міжурядових угод;

- перспективні напрямки та конкретні шляхи українсько-німецького співробітництва в гуманітарній сфері окресленої проблематики;

Уточнено:

- стрижневі питання співпраці України і Федеративної Республіки Німеччини в 1991-2014 рр., пов'язані з гуманітарними наслідками Другої світової війни;

- етапи виплати разової грошової допомоги громадянам України;

- перелік предметів – культурних цінностей, навзаєм повернених Україною та Німеччиною в 1993-2013 рр.

Теоретичне й практичне значення розвідки полягає в можливості використання його матеріалів і висновків під час написання наукових праць із новітньої історії України, а також у навчальній роботі ВНЗ, як фактичний матеріал для підготовки лекційних курсів і семінарських занять з новітньої історії України.

Матеріали дисертації стануть корисними для написання навчальних посібників, підручників, та хрестоматій із історії України, підготовки спеціальних курсів із новітньої історії ФРН та українсько-німецьких відносин.

Апробація дослідження. Основні висновки та положення дисертації обговорено на засіданні кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Матеріали дослідження було оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях і читаннях: Науково-правовій конференції «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії» (Львів, 2014); VIII Міжнародній конференції «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодні, майбутнє» (Київ, 2014), VII Волинській всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції: до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання сучасної науки» (Київ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (Львів, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (Херсон, 2014).

Публікації. Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження опубліковано в чотирнадцяти наукових статтях, з яких шість – у фахових наукових виданнях України зокрема дві з них – у наукових виданнях, що індексовані міжнародною наукометричною базою даних.

Структура дисертації зумовлено специфікою поставленої мети та завдань, логікою розкриття й характером досліджуваної теми. Праця складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатку. Обсяг основного тексту дисертації становить 171 сторінку, список використаних джерел і літератури містить 501 найменування. Загальний обсяг дисертації – 224 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

Питання гуманітарного співробітництва України та Федеративної Республіки Німеччини почали цікавити дослідників ще наприкінці 80-х рр. ХХ ст., коли Німеччина ще не була об'єднана, а Україна лише стояла на порозі незалежності. Однак вивчаючи стан наукової розробки теми необхідно зазначити, що гуманітарне співробітництво України та Німеччини кінця ХХ – початку ХХІ ст. є малодослідженим і потребує ретельного вивчення. У вітчизняній та зарубіжній історіографії бракує наукових робіт, які б в повному обсязі в контексті демократичних змін в Європі висвітлювали питання українсько-німецького гуманітарного співробітництва даного періоду. Нечисленними є і монографічні праці, в яких дослідженні окремі аспекти співробітництва.

З метою окреслення рівня наукового аналізу досліджуваного питання, а також визначення місця даної дисертаційної роботи у науковому дискурсі з проблеми подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни в контексті українсько-німецької міждержавної співпраці, дисертантка опрацювала наявну історіографічну базу. Це дозволило концептуально окреслити й визначити якісний рівень вітчизняного й зарубіжного наукового доробку з теми й конкретизувати проблематику дисертаційної роботи.

Проблематика українсько-німецького міждержавного співробітництва 1990-х – рр. – початку ХХІ ст., зокрема в сфері подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни, знаходила висвітлення на сторінках окремих узагальнюючих колективних наукових досліджень. На особливу увагу

заслужують праці з історії української дипломатії та міжнародних відносин новітнього періоду. Зокрема, питання встановлення та розвитку міждержавних відносин України та ФРН у 90-х рр. ХХ-го – на початку ХХІ ст. розглядається авторами колективної монографії «Нариси історії з дипломатії України» (К., 2001). Нажаль, узагальнюючий формат книги не дозволив її авторам предметніше говорити про зміст і конкретні напрямки гуманітарної співпраці обох країн й змусив обмежитися лише загальними констатаціями [303, с. 667-668].

Так само ключові питання двохстороннього співробітництва незалежної України з державами Південної і Центральної Європи у вирішенні культурних і гуманітарних проблем стали предметом розгляду фахових політологів у колективній монографії «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичні і прикладні аспекти» (К., 2002). [340]. Автори дослідження вивчають ці питання в контексті відносин України з Росією, європейськими та євроатлантичними структурами, державами Центральної і Східної Європи. На цій основі зроблено спробу сформуванню моделі відносин України з її тодішніми стратегічними партнерами й проаналізувати вплив на ці відносини суспільно-політичного устрою. Окремий підрозділ книги присвячений, зокрема, й аналізу нових вимірів українсько-німецьких відносин, що розглядаються в контексті глобальних зрушень на континенті, котрі сталися наприкінці ХХ-го – на початку ХХІ ст. [340 с. 324-345]. Незважаючи на те, що основу для подальшого розвитку двосторонніх українсько-німецьких відносин автори згаданого підрозділу бачили передусім у налагодженні економічних і фінансових зв'язків країн, сприятливого інвестиційного клімату, вони все ж гуманітарне співробітництво обох держав трактується авторами як один із шляхів до формування нової системи цінностей в центрі якої постає життя окремої особи та народу, а не ідеологічні інтереси правлячих тоталітарних режимів, а також «[...] досягнення повного примирення народів двох держав [...]» [340 с. 324, 338]. Дуже загальне окреслення проблематика дисертації отримала в колективній праці Інституту історії України НАН України – «Державотворчий

процес в Україні 1991-2006» [234]. В цих узагальнюючих дослідженнях питання міжнародного гуманітарного співробітництва України й держав західної Європи традиційно розглядається в контексті інтеграції нашої держави в європейські правові, політичні й економічні інститути [269].

Важливим для конструювання проблематики нашого дослідження є наратив, що його можна знайти на сторінках щорічника «Зовнішня політика України: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети», що почав видаватися Інститутом зовнішньої політики Дипломатичної академії України при МЗС України з 2007 р. [263]. Проте тема українсько-німецького гуманітарного співробітництва, зокрема й у подоланні спадку Другої світової війни, у названих історичних і політологічних працях предметно не розглядається, а лише згадується як дотична складова окремих питань зовнішньої політики нашої держави.

Одними з перших у вітчизняній історіографії до вивчення проблематики українсько-німецьких міждержавних відносин сучасності звернулися А. Кудряченко та Г. Грабарчук. У брошурі «Україна і Німеччина – двосторонні відносини на початку 90-х років», що вийшла друком 1994-го року в Інституті світової економіки та міжнародних відносин АН України, дослідники з'ясували пріоритети двосторонніх взаємин, їх політичний, безпековий і гуманітарний виміри. Це невеличке за обсягом дослідження водночас містить значний фактологічний матеріал і серйозні наукові висновки щодо перспектив українсько-німецьких міждержавних відносин, зокрема й в гуманітарній сфері [290].

Проблема подолання наслідків Другої світової війни в контексті українсько-німецької гуманітарної співпраці 1990-х рр. – початку XXI ст. поки ще не знайшла окремого спеціального висвітлення в українській історичній науці. Проте існують праці, автори яких висвітлюють окремі аспекти українсько-німецького співробітництва сучасності, зокрема, політичні, економічні, культурні, а також обґрунтовують необхідність їх поглиблення як однієї з умов подальшого розвитку обох держав. Зокрема, такий підхід є

характерним для колективної монографії «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього» (К., 2009). Його співавтори (А. Кудряченко, О. Білий, І. Богданович) наголошують на можливих подальших шляхах співпраці ФРН та України, а також їх перспективі [337]. Наприклад, аналізуючи проблематику європейської політики ФРН, один з авторів, професор А. Кудряченко, виокремлює політику Федеративної Республіки Німеччини щодо незалежної України. Цінність даного дослідження полягає в тому, що науковець визначив окремий напрям для української зовнішньої політики – німецький, а також виокремив український вектор східноєвропейської політики ФРН. До наукового обігу було введено важливі документи МЗС України та фондів німецьких архівів. Наступні праці А. Кудряченка продовжують напрям вивчення двосторонніх українсько-німецьких відносин в контексті глобальних зрушень в Європі. Поглиблюючи цю думку, дослідник наголошує на тому, що Україна й Німеччина є країнами, що мають потенціал для взаємного доповнення одна одної в галузях науково-технічних і гуманітарних проблем [337]. Проблема стану двохстороннього міждержавного співробітництва України та Німеччини 1991-2004 рр. також порушується В. Литвином у монографії «Україна: Європа чи Євразія» [295].

Першим цілісним науковим дослідженням, у якому йшлося про становлення й розвиток українсько-німецького співробітництва останнього десятиліття ХХ ст. у контексті європейської інтеграції стала кандидатська дисертація А. Мартинова [386]. Згодом його праця вийшла окремим виданням у серії Інституту історії НАН України – «Історичні зошити» [298]. Зробивши загалом успішну спробу висвітлити українсько-німецьке політичне, економічне й військово-політичне співробітництво 1990-х рр., автор водночас спеціально не торкався проблематики гуманітарної співпраці обох країн.

Треба зазначити, що переважна більшість вітчизняних авторів розглядає українсько-німецькі взаємини крізь призму співробітництва України з розвиненими країнами Західної Європи в цілому, не виділяючи їх у самостійну ланку міжнародних відносин нашої держави. Зокрема до таких належать

С. Віднянський [336], О. Дергачов [255], А. Зленко [262], І. Івченко [268], В. Манжола [269], Л. Чекаленко [348] та інші. Працям цих авторів притаманне схоже бачення ролі і місця ФРН у відносинах з Україною, що визначається винятковим положенням Німеччини в Європі, міжнародною роллю цієї держави як ключової в системі європейської безпеки та своєрідного «локомотива» інтеграційних процесів у Європі. Зокрема, вагомим внеском у вітчизняну науку щодо висвітлення процесу формування зовнішньополітичної стратегії України є праці першого міністра закордонних справ незалежної України А. Зленка. Використовуючи величезний масив раніше невідомих джерел, автор переконливо розкриває, наприклад, вплив глобальної системи міжнародних відносин на розвиток українсько-німецьких взаємин [262].

Першим цілісним дослідженням українсько-німецьких культурних зв'язків кінця 1980-х – 90-х рр. ХХ ст. є монографія М. Яцишина (Луцьк, 1999). Розглядаючи українсько-німецькі культурні зв'язки на прикладі України й Баварії, автор праці висвітлює основні форми й напрямки культурного співробітництва зазначеного періоду, а також робить прогнозований аналіз шляхів розвитку й розширення українсько-німецького гуманітарного співробітництва [354].

Проблематика одноразових грошових виплат українцям – жертвам примусової трудової депортації до нацистської Німеччини в роки Другої світової війни є одним з питань, що розглядаються в праці С. Батурина та А. Кравченко «Українські невільники Третього Рейху» (К., 2005). У книзі йдеться про сучасні українські громадські організації жертв нацизму, про виплатну та гуманітарну діяльність Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті міністрів України – організації, яка у 1990-х – на початку 2000-х рр. опікувалася в Україні колишніми невільниками Третього рейху. [236]. Проблеми моральної компенсації українцям – жертвам примусової праці складають частину предметної сфери докторської дисертації та однієї з монографій вінницького історика С. Гальчака. Поряд із політикою й практикою нацистського окупаційного

режиму щодо насильницької мобілізації людських ресурсів України нацистською Німеччиною, автор розглядає механізм репатріації, ставлення партійно-державного керівництва СРСР і УРСР до примусових робітників, проблеми їх адаптації в радянському суспільстві, соціальної реабілітації в суверенній Україні [402].

Дослідженню місця примусової праці цивільних українців у Німеччині в політиках пам'яті СРСР, Німеччини та України присвячена докторська дисертація і монографія харківської дослідниці Г. Грінченко. Дослідниця висвітлює питання, яким чином і за допомогою яких ресурсів у публічному дискурсі упродовж повоєнних десятиліть формувалися, трансливалися та сприймалися різні версії пам'яті про цю групу жертв нацистських переслідувань, як змінювалося усвідомлення місця примусових робітників у загальному ряду жертв війни [403].

На широкому історичному й документальному тлі розглядає проблеми наслідків примусової депортації до Німеччини київська дослідниця Т. Пастушенко. У своїх монографіях і статтях історик розкриває ставлення до оstarбайтерів у Німеччині та до репатріантів в СРСР. Звертає увагу на те, яку роль у житті пересічної людини відігравав бюрократичний апарат тоталітарної держави; які були можливості у самих репатріантів вплинути на власну долю [309-311, 416].

У загальному контексті проблематика гуманітарних наслідків Другої світової війни і нацистських окупацій розглядається у працях І.І.Дробота, В.І. Кучера та П.М. Чернеги [335], Салати О.О[319-320].

Окремі аспекти досліджуваної нами проблематики знаходили відображення в дисертаційних дослідженнях сучасних українських істориків, присвячених аналізу українсько-німецьких міждержавних відносин сучасності. Зокрема, у кандидатській дисертації Т. Жихаревої аналізується двостороннє співробітництво Німеччини й України у галузі освіти та науки у 1992-2007 рр. Авторка досліджує процес формування його договірно-правової бази, становлення та розвитку відносин у галузі середньої, професійної та вищої

освіти; характеризує стан німецько-українського співробітництва у галузі науки; розкриває роль німецьких фондів і наукових товариств у розвитку двостороннього діалогу. Дисертанткою наведено дані про рівень академічного обміну між країнами, проведено їх порівняльне дослідження з аналогічною інформацією щодо країн Східної Європи. Дослідниця виявила, що протягом досліджуваного періоду були реалізовані як традиційні форми співробітництва (обмін студентами, викладачами, науковцями, інформацією, літературою, проведення конференцій, семінарів, симпозіумів, участь у спільних наукових проектах) так і нові (створення спільних факультетів) [405]. У дисертації В. Степанова було вперше узагальнено історичні особливості й еволюцію зовнішньополітичного механізму Федеративної Республіки Німеччина (1990-2005 рр.), проаналізовано досвід його функціонування на прикладі розвитку німецько-українських відносин, а також визначено чинники, які необхідно враховувати в інтересах подальшого розвитку співробітництва між Україною та Німеччиною [426]. У кандидатській дисертації В. Солошенко висвітлюється становлення й розвиток політичних, торговельно-економічних, науково-технічних і гуманітарних відносин між Україною та Німеччиною у 1990-х рр. в новітній період. На думку авторки активний розвиток гуманітарного співробітництва сприяв подоланню стереотипів минулого, зокрема й тих, що дісталися народам у спадок від Другої світової війни [424]. Кваліфікаційна праця С. Сокол присвячена аналізу політичних, економічних і гуманітарних аспектів українсько-німецьких відносин у 2000-2009 рр. Серед іншого авторка розглядає пріоритети українсько-німецького співробітництва в сфері політики, економіки та культури для забезпечення ефективного процесу інтеграції України щодо європейської спільноти [423]. У дисертації Г. Старостенко проаналізовано динаміку українсько-німецьких відносин та виявлено пріоритетні напрямки політичного та безпекового співробітництва України з Німеччиною. Запропоновано тезу щодо стратегічного виміру українсько-німецьких відносин як асиметричної пари двох міжнародних акторів, співробітництво між якими є життєво важливим для України [425].

В. Химинець досліджує історію українсько-німецьких міждержавних відносин 1998-2005 рр. Автор зокрема аналізує їх політичні, економічні й культурні аспекти в умовах національних та глобальних трансформаційних процесів, а також комплексно розглядає напрями й форми міждержавної взаємодії, розкриває характер, зміст, підводить основні підсумки двостороннього співробітництва [428]. Названі автори у своїх працях зосереджують основну увагу на розвитку насамперед політичних, економічних і культурних відносин України та ФРН, проте жоден із них не виділив проблематику гуманітарного співробітництва 1991 – 2000-х рр. в окремий предмет дослідження.

Важливе значення для осмислення проблематики та змістового наповнення нашого дослідження мають праці вітчизняних істориків, що тематично присвячені вивченню міждержавного гуманітарного співробітництва України з європейськими країнами у 1990-х рр. і на початку XXI ст. Зокрема, українсько-польські зв'язки в галузі культури 1991-1999 рр. вивчала В. Лишко. У кандидатській дисертації та в низці наукових статей авторка аналізує проблеми, що, зокрема, дісталися обом народам у спадок від часів Другої світової війни. Йдеться про збереження культурних цінностей і питання їх реституції, проблему опіки над місцями національної пам'яті українців та поляків. Окремо вивчається гастрольна, фестивальна та виставкова діяльність у культурному обміні України та Республіки Польща [412]. Двостороння співпраця України та Польщі у гуманітарній сфері періоду кінця 1980-х – 1990-х рр. виявилась предметом аналізу в дисертації волинської дослідниці Н. Медведчук. Історик спробувала переосмислити попередній досвід відносин обох народів у гуманітарній сфері, окреслила правові та політичні передумови їх формування, основні етапи розвитку та складники, якими є науково-освітні та культурно-мистецькі стосунки, співпраця у молодіжній політиці, охороні здоров'я, спорті та туризмі. Цінним для науки є розкриття дослідницею значення українсько-польських відносин у гуманітарній сфері для порозуміння обох народів і пропозиції способів їх оптимізації [414].

Надзвичайно корисним для нашого дослідження виглядає науковий доробок політолога Н. Завітневич, зокрема її кандидатська дисертація – «Гуманітарний чинник в українсько-польських міждержавних відносинах» й кілька наукових статей, у яких дослідниця зосереджує головну увагу на громадсько-культурному житті національних меншин: української в Республіці Польща та польської – в Україні [407]. Звертає на себе увагу й дисертація Ж. Тоценко, присвячена дослідженню проблеми співпраці в галузі культури як складової українсько-польських гуманітарних відносин. Авторка аналізує договірно-правову базу українсько-польських культурних взаємин, розвиток співпраці в сфері науки та освіти, зупиняється на культурно-просвітницькій діяльності громадських об'єднань національних меншин. Відтворюючи українсько-польські взаємини в гуманітарній сфері на загальнодержавному рівні дослідниця не торкається аспектів транскордонного співробітництва [427]. Українсько-польське співробітництво у гуманітарній сфері, вплив історичних стереотипів на сучасні міжнаціональні взаємини, крізь призму політичних відносин стратегічного партнерства України та Польщі вивчає О. Знахоренко [408]. Сучасне українсько-польське співробітництво аналізує у своїй монографії Л. Стрільчук. Окрім політичних та економічних аспектів двосторонньої співпраці, авторка чимало уваги приділяє гуманітарній сфері, регіональному й транскордонному співробітництву країн, аналізує роль української національної меншини в Республіці Польща та польської національної меншини в Україні у справі налагодження та зміцнення міждержавних зв'язків [331].

Українсько-італійські культурно-гуманітарні відносини від початку 1990-х рр. до початку XXI ст. вивчає В. Саблук [419]. Стаття І. Туриниці присвячена аналізу українсько-литовського співробітництва у культурно-гуманітарній сфері як одній зі стратегічних напрямків двосторонніх відносин. Зокрема, автором показано основні напрями культурної взаємодії України з Литвою та з'ясовано політико-правову базу цих контактів [401].

Німецькі історики традиційно досліджують відносини ФРН та України у загальному контексті східноєвропейської політики Німеччини. Інституційним проявом цього явища є зосередження досліджень у східноєвропейських наукових центрах. Окреме дослідницьке поле утворюють економічні аспекти трансформації українського суспільства. Х. Пляйнес, Х. Браун, К. Херманн, і М. Клогнер, дослідники зосередившись переважно на макроекономічній складовій, проаналізували особливості процесу формування в Україні передумов ринкової економіки [388].

Серед німецьких істориків значний внесок у вивчення німецько-українських відносин зробили О. Александрова [355], Х. Аллардт [356], Е. Шульце [392], Р. Лінднер [380].

Помітно менше історіографічних лакун існує в дослідженні українсько-німецьких відносин у сфері міжнаціональних зв'язків А.І. Кудряченко, І.М. Кулинич, В.В. Хохлачов, вивчивши становище етнічних німців України, справедливо вважають використання їхнього потенціалу винятково важливим для розвитку українсько-німецьких відносин [285]. Особливості соціально-політичного становища та ментальності етнічних німців України є предметом дослідження В. Кайгера, який цілком справедливо підкреслює, що на їхню самосвідомість та особливості політичного вибору після 1991 р. визначальний вплив мали національні репресії часів СРСР [170].

Окремий блок історіографії гуманітарних наслідків Другої світової війни в контексті України та Німеччини становлять праці українських і зарубіжних істориків, присвячені вивченню сталінської та нацистської практик етнічних депортацій часів війни, трагічній і драматичній долі військовополонених, примусових робітників і репатріантів.

Формування суспільної думки щодо вирішення гуманітарних проблем відображалась у публікаціях, періодичній пресі, монографіях. Історики як України так і Німеччини в різні періоди по різному висловлювали своє бачення спричинених Другою світовою війною проблем. Питання фольксдойче, остарбайтерів і військовополонених, репатріації переміщених осіб, Голокост та

репресії за етнічною ознакою, а також тема реституції вивезених історичних і культурних цінностей в радянській історіографії замовчувалися, або ж розглядалися упереджено.

Доцільно звернути увагу на те, що окреслені питання висвітлено в радянському науковому й суспільному дискурсі. Можна виокремити принаймні три етапи: сталінський (середина 1940-х – початок 1950-х рр.), хрущовський (1950 – початок 1960 рр.) і Перебудова (1985-1991 рр.).

Упродовж першого етапу проблеми гуманітарних наслідків війни майже не розглядали, а справжні їхні масштаби замовчували та приховували. Факти спотворювались і подавались лише у вигідному для тоталітарного режиму світлі. Дослідники у своїх працях покладали практичну всю вину і катастрофічні наслідки війни на сторону ворога – нацистів. Водночас, тема трагедії фольксдойче фактично не розглядалася радянськими істориками [313, с.143].

Перші роботи, в яких розглядалося питання про становище населення окупованих територій УРСР та нацистський окупаційний режим, з'явилися ще під час війни. Публікації воєнних років були в основному присвячені викриттю злочинів німецько-фашистських загарбників та їхньої колоніальної політики. Серед іншого в цих роботах знайшли своє відображення й окремі аспекти досліджуваної теми. Праці періоду війни та перших післявоєнних років мали, як правило, публіцистичний та агітаційно-партійний характер. В них дуже бідний фактичний матеріал, що пов'язано перш за все з убогістю джерел та цензурними обмеженнями. Незважаючи на це, окремі дослідження все ж містять цінний конструктивний матеріал, який розкриває суть окупаційної політики нацистів, зокрема, у сфері експлуатації трудових ресурсів окупованих територій України, а також українців поза її межами [418, с.5].

Характерною рисою радянської історіографії було жорстке втручання державної цензури. Політика компартії спрямовувалась на те, щоб створити книги про події війни в дусі радянського патріотизму, відкидаючи всі ті джерела, які могли наштотхнути на опозиційну думку й поставити під сумнів

правильність дій влади. Загалом, до уваги мало бралось життя простих людей на окупованих територіях, тому замовчувався Голокост євреїв, як і опір йому з боку українців [421, с.9]. Визнаючи масові злочини гітлерівських окупантів щодо місцевого населення, радянський лідер у своїх офіційних виступах про особливу долю євреїв практично не згадував [272, с. 3-12].

Проблеми Голокосту в Україні загалом та у її окремих регіонах, зокрема, не були предметом окремих ґрунтовних досліджень радянської історичної науки протягом усього її існування. Деякі факти нацистського геноциду євреїв України розглядалися виключно в контексті праць із проблем «Великої Вітчизняної війни» та окупаційного режиму. Фактично в радянській історичній науці історіографії цієї проблеми в якості самодостатньої ніколи не існувало. Та, власне, і доля інших категорій місцевого населення радянську історичну науку практично не цікавила [299, с. 71].

Розширенню відомостей про геноцид євреїв на окупованих теренах України сприяла діяльність Єврейського антифашистського комітету (далі – ЄАК), що існував з 1942 р. по листопад 1948 р., очолював С. Міхоелс. Метою роботи Комітету стала мобілізація й консолідація всіх сил єврейського народу навколо ідеї боротьби з фашистською загрозою, яка нависла над людством. Комітетом було опубліковано немало звернень, у яких називалися факти знищення єврейського населення [299, с.74]. Саме за сприяння Єврейського антифашистського комітету розпочалося наукове накопичення матеріалів, що слугували доказом єврейського геноциду та антисемітизму у військових формуваннях СРСР. Підсумком цієї роботи стала публікація кількох праць, основними ідеями яких було висвітлення участі євреїв у антифашистських підпільних групах, опорі в гетто й концтаборах, партизанських формуваннях. Але в силу антисемітської політики та небажання радянської влади виокремлювати участь різних національних груп, зокрема євреїв, у боротьбі проти окупантів, зумовили засудження організаторів Єврейського антифашистського комітету. Праці членів комітету було передано до архівних спецхранів [421, с. 10].

До кола так званих «небажаних для дослідження» проблем, історії війни потрапила і тема військового полону й зокрема питання, пов'язані з долею німецьких військовополонених у радянському тилу [314, с. 3]. Документи органів, що відповідали за організацію, утримання та трудове використання військовополонених у Радянському Союзі на довгі десятиліття потрапили у недоступні для дослідників, так звані «спеціальні фонди» архівів. Як наслідок, тема радянського військового полону часів Другої світової війни залишалася практично не дослідженою [314, с.7].

Не кращим чином виглядала в СРСР і справа вивчення проблеми радянських військовополонених у нацистському полоні. Увага науковців зосереджувалася, в основному, на обмеженому колі питань: характерні практичні кроки загарбників у ставленні до військовополонених-червоноармійців; звірства щодо місцевого населення; оцінка людських жертв та матеріальної шкоди. У той же час недоступними у науковому обігу залишалися документальні матеріали та дослідження, які б характеризували політику окупантів щодо радянських військовополонених у цілому і в динаміці, по регіонах, слабо відбитий мотиваційний бік цієї політики [406, с. 8].

У період 1942 р. – першої половини 1950-х рр. було підготовлено ряд історичних розвідок про масові знищення мирного населення та військовополонених, масову депортацію робочої сили з України в неволю до Німеччини тощо. У перше десятиріччя після закінчення війни було зроблено спробу, на основі наявного накопиченого матеріалу, створити низку комплексних праць, в яких висвітлювалася б історія німецько-радянської війни в цілому. Але питання становища військовополонених та ставлення до них німецької окупаційної влади порушують поверхово, а масштаби трагічних наслідків по-суті приховувалися від радянського суспільства [406, с. 9]. Навіть у працях, присвячених аналізу військових втрат періоду Другої світової війни, автори дивним чином уникали деталей про полонених німців і їх союзників на Східному фронті. Офіційне визнання в радянській історичній науці знайшла

лише одна тема: антифашистський рух німецьких солдатів та офіцерів у таборах військовополонених [314, с. 8].

Одна із найскладніших проблем – це проблема пошуку об'єктивної й достовірної інформації про долю українських культурних цінностей, вивезених з території республіки в роки війни. Вже перші спроби її висвітлення наштовхнулися на практику декларативно-пропагандистської експлуатації освячених політичним керівництвом колишнього СРСР ідеологічних штампів. Парадоксально, але факт, що жодна кампанія з обліку збитків, завданих архівам, музеям, бібліотекам колишнього Радянського Союзу під час війни, в тому числі й відповідним закладам України, яка розпочинала у воєнні роки і в повоєнний період, так і не була доведена до логічного завершення. Зібрані матеріали у ліпшому разі ставали надбанням архівних сховищ. Як наслідок, більшість установ культури, що постраждали у війні, досі не мають реєстрів утрачених цінностей. У період існування СРСР влада так і не спромоглася остаточно розв'язати проблему розшуку та повернення втрачених культурних цінностей. Науковці, які займалися означеною проблематикою, були обмежені в доступі до інформації, що знаходилася у спецфондах архівів і була закрита для дослідників [168, с. 69].

Після смерті Й.Сталіна 1953 р. і з приходом до влади М. Хрущова тематика гуманітарних наслідків війни потроху виходить із тіні – розпочинається новий етап дослідження зазначених питань. У науковому дискурсі радянськими істориками, в тому числі й українськими, розглядалися певні аспекти нацистської політики колоніальної трудової експлуатації цивільного населення та військовополонених в Україні. Щоправда, ця проблематика в абсолютній більшості праць досліджувалася переважно в контексті «всенародної боротьби в тилу німецько-фашистських військ», «зриву колонізаторських планів нацистських окупантів», показу «керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії у боротьбі з ворогом на окупованій території» тощо. В цей період з'являються наукові праці, у яких уперше досліджувалися різноманітні конкретні аспекти «нового порядку». Загальним

дискурсом радянського періоду, є очевидна ідеологічна зашореність та поверховість дослідження багатьох проблем стосовно теми нацистської політики використання людських ресурсів окупованих територій. Звичайно, з'являлися роботи, в яких об'єктивно висвітлювалися історичні факти та події. Зокрема, заслуговує на увагу монографія М. Ковалю «Борьба населения Украины против фашистского рабства» [277], в якій йшлося про експлуатацію праці українських «остарбайтерів» у Німеччині, а також відома праця М. Загорулька та А. Юденкова [261]. Роботу дослідників, унеможливлювала очевидність історичних паралелей, викликаних тоталітарною сутністю обох режимів – гітлерівського і сталінського. Різноманітні аспекти проблеми експлуатації трудових ресурсів окупованих територій України знайшли відображення на сторінках фундаментальних узагальнюючих робіт з історії «Великої Вітчизняної війни» та руху Опору на окупованих територіях [418, с.6].

Окреме місце в групі історіографічних джерел посідають роботи, присвячені «невільницькому» фольклору, що виходили в СРСР упродовж 1940-1980-х рр. і в яких було порушено питання жанрової систематизації та генетичних витоків невольницької пісенності, репертуару й художньої цінності так званих «альбомних пісень» примусових робітників, місця їхньої творчості у фольклорі «Великої Вітчизняної війни» тощо [253, с. 13].

З приходом до влади М. Хрущова в радянській історіографії, зокрема, відбулося глибше осмислення фактів періоду війни, але, як і за правління Й. Сталіна, питання Голокосту євреїв було закритим для обговорення [266].

Підсиленню цієї політики в радянській історіографії щодо єврейства сприяв розпал Холодної війни, що безпосередньо вплинуло на політичні відносини з Ізраїлем. Ситуація не тільки кардинально змінила бачення історичних подій, а й саме значення Голокосту. Основоположною ідеєю радянської політики було звинувачення євреїв у співпраці з гітлерівцями задля розв'язання єврейського питання. Таким чином, можна охарактеризувати нагромадження фактологічної бази, що зумовило становлення концепцій, методологічних підходів та дослідницьких прийомів у вивченні Другої світової

війни. Навіть під час узагальнення нагромаджених матеріалів історики, як і всі науковці, перебуваючи під тиском радянської влади, не змогли відійти від усталених ідеологічних норм. Тому їхні праці досить поверхові, події висвітлюються однобоко: розчиняються в позірній героїзації та зводяться до звеличення ролі комуністичної партії і радянського народу в перемозі над ворогом [421, с. 12].

Друга половина 1950-х – кінець 1980-х рр. характеризується появою численних праць, передусім колективних багатотомників, в яких висвітлено основні події й підбито підсумки війни, досліджено певні аспекти німецького окупаційного режиму, з'являються перші спроби висвітлення регіональної специфіки окупаційної політики. Однак цей період, попри певні досягнення, все ж далекий від відтворення історичної правди про долю, скажімо, радянських військовополонених. Провідне місце у тогочасних дослідженнях радянських істориків займала діяльність антифашистського підпілля в нацистських таборах [406, с. 9].

Завдяки процесу демократизації держави й наукового життя та проголошеного курсу на Перебудову, що впроваджував у життя гласність та плюралізм, стало можливим розкриття причин, наслідків та мети повоєнних репресій. Виник читацький ажіотаж до белетризованих фактів політичних репресій. Детальний аналіз теми розпочався після січневого пленуму ЦК КПРС 1989 р., який дозволив обнародувати матеріали раніше засекречених архівів [400, с.4]. Зокрема, саме у перебудовний період з'явилася праця Т. Першиної про геноцид євреїв і політику терору німецької влади щодо місцевого населення й військовополонених на окупованій території України [312].

Напередодні розпаду СРСР світ побачила праця Ю. Шульмейстера. Попри певну схожість у поданні матеріалу з сучасниками та екстраполювання у визначенні радянських громадян, автор розкрив низку нових питань, зокрема про те, як євреїв рятували радянські партизани [202].

З розпадом СРСР науковці отримали доступ до втаємничених у радянські часи архівних матеріалів. Це зробило можливим висвітлення раніше

замовчуваних сторінок історії війни. Такий пошук, зокрема, дав можливість звернутися і до теми «фольксдойче», їх трагічної долі [251, с.143].

Соціальна історія українських німців у роки Другої світової війни стала об'єктом окремих досліджень у вітчизняній історичній науці лише з початку 1990-х. Спроби історичного осмислення долі українських «фольксдойче» були закладені ще в статті М. Коваля та П. Медведка, у якій висвітлювалися різні аспекти становища німецького населення в Україні у період нацистської окупації [279].

В середині 1990-х р. до проблеми дослідження німецького населення України у передвоєнний час і в роки Другої світової війни звернулася низка українських науковців. Їхні публікації в значній мірі заповнили інформаційний вакуум у вивченні історії німецьких поселенців в Україні у 1930-1940-х рр., зокрема в таких аспектах як розгляд життя окремих німецьких колоній у різних регіонах України (Житомирщина, Буковина, Закарпаття), українсько-німецька культурна співпраця, міграційні процеси німецького населення.

З середини 1990-х рр. одним із загальноукраїнських центрів дослідження історії етнічних німців України, зокрема у ХХ ст., стає кафедра всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету. Результати досліджень співробітників кафедри та інших вчених висвітлюються у збірнику наукових праць «Вопросы германской истории», на сторінках якого протягом останніх десяти років [409, с. 5] опублікована низка статей українських науковців щодо різних аспектів досліджуваної проблеми. Зокрема, це роботи В. Клеця, присвячені становищу німецької меншини Дніпропетровської області у часи нацистської окупації [276], участі радянських німців у збройній боротьбі проти гітлерівської Німеччини [275].

Серед праць учених української діаспори цінною для дослідження історії етнічних німців України є монографія В. Косика [281].

Сучасні українські історики переважно зосередили свою увагу на висвітленні окремих питань проблематики остарбайтерів. У комплексі різних категорій трудових ресурсів, що були вивезені до нацистської Німеччини,

розглянув українських цивільних робітників О. Потильчак [417]. Темі повернення на батьківщину українських громадян, колишніх військовополонених та оstarбайтерів, присвячені публікації О. Буцько [242], яка однією з перших почала розробляти історію діяльності радянських репатріаційних органів в УРСР [416, с. 9]. Уперше в Україні комплексний аналіз масових джерел з історії депортації та репатріації оstarбайтерів здійснено в джерелознавчому дослідженні А. Мелякова [415].

З початку 1990-х рр. тема Голокосту активно дискутується та досліджується у вітчизняному соціогуманітарному просторі. В останні десятиріччя з'явилося немало праць, предметом яких визначаються різні аспекти цього багатовимірного явища окупаційної доби [375, с. 71].

Історія війни поповнилась новими архівними і документальними джерелами, активізувався процес переосмислення причин, характеру, суті становища радянських військовополонених та наслідків Другої світової війни для України в цілому [406, с. 10].

Вже з початку 1990-х рр. предметом дослідження стали різні аспекти переміщення історико-культурних цінностей під час Другої світової війни, що знайшли відображення переважно у тезах, доповідях і матеріалах наукових конференцій А. Расторгуєва [174], О. Федорука [196]. Зростання інтересу до цієї теми виокремлює деякі аспекти ставлення більшовицького режиму до української культури та руйнування її національних пам'яток у монографічній праці О. Рубльова та Ю. Черченка [318]. У дослідженні С. Кота та О. Ощуркевича «Волинський краєзнавчий музей» [282] серед іншого висвітлюється проблема збитків, завданих музеєві в роки Другої світової війни. Серед дослідників, які присвятили свою наукову діяльність проблемі долі українських культурних цінностей, також варто назвати О. Долинського та Т. Себту [257], В. Калашнікову [410] С. Кота [283] та ін. Вони розглядають обставини розграбування, вивезення та знищення історико-культурних цінностей на окупованій території України [168].

На відміну від української історіографії, в якій основні проблеми соціальної історії німецької етнічної меншини СРСР тривалий час замовчувалися і лише в роки перебудови почалися перші спроби належного висвітлення вказаних питань, західні науковці, у тому числі дослідники ФРН, активно цікавилися історією етнічних німців на території країн Східної Європи, в тому числі й на землях України, у період Другої світової війни. У першому повоєнному фундаментальному дослідженні окупаційної політики нацизму американський вчений А. Даллін, як і більшість західних вчених, аналізує стан політики гітлерівської влади стосовно етнічних німців на території Радянського Союзу на основі джерельної бази, яка після закінчення Другої світової війни зосереджувалася у архівах ФРН та США [365].

У науковому дискурсі ФРН, що безпосередньо стосуються досліджуваної теми, слід виокремити роботи І. Фляйшхауер, М. Бухсвайлера, А. Айсфельда, Р. Х. Вальта, У. Мая. Зокрема, І. Фляйшхауер досліджує широкий спектр взаємозалежних історичних умов і подій, з якими була пов'язана доля німецького населення СРСР у 30-40-х р. ХХ ст. [372]. Дослідження М. Бухсвайлера базується переважно на офіційних нацистських джерелах, спогадах нацистських чиновників, а також матеріалах повоєнних судових процесів. Автор висвітлює місце і роль численних організацій Третього Рейху, які займалися встановленням і підтриманням зв'язків із «фольксдойче» на території СРСР, а потім на землях, що зазнали окупації [362]. Праця А. Айсфельда дає цінний емпіричний матеріал з історії німецьких поселень в Україні [382, с.7] від середини XVIII ст. до часів перебудови в СРСР [370]. В монографії Р. Х. Вальта ситуація з етнічними німцями СРСР розглядається виходячи з соціально-політичних та економічних умов як радянської, так і нацистської систем, причому ще до початку воєнного зіткнення між ними – в часи радянсько-німецької співпраці 1939-1940 рр. [397]. Одна з останніх праць з цієї теми монографія У. Мая щодо аграрної політики, соціального та територіального планування в нацистській державі містить синтез і порівняння даних як щодо економічної організації аграрного сектору всередині

гітлерівської Німеччини, так і за її межами – на захоплених під час Другої світової війни теренах, заселених етнічними німцями [381].

Слід також відзначити низку праць інших західнонімецьких дослідників, зокрема, Г. Шаллера відносно ідеологічних засад національної політики в гітлерівській Німеччині [390] Е. Фьолькля [396], а також Г. Біндера [361], щодо окупаційної політики, у тому числі стосовно місцевих німецьких колоній у «Трансністрії».

Загалом сучасні західні дослідження відносно окупаційної політики гітлерівської Німеччини мають декілька спільних рис. По-перше, автори переконані, що радянські німці, знаходячись під гнітом комуністичного режиму, очікували приходу нацистських військ і свого «визволення». По-друге, німецькі науковці велику увагу приділяють аналізу внутрішньополітичної боротьби всередині нацистської держави, яка мала місце у визначенні напрямів політики стосовно етнічних німців за межами Третього Рейху. По-третє, прискіпливо вивчається соціально-психологічний стан населення німецьких колоній України у 1930 – 1940-х рр., розглядається, чому саме так, а не інакше «фольксдойче» реагували на певні події Другої світової війни тощо.

З огляду на проблематику наявних досліджень, відчувається брак ґрунтовних праць, які б глибоко, з опорою на найновіші відкриття у джерельній базі запропонували комплексну оцінку передумов, заходів та наслідків здійснення політики Третього Рейху стосовно етнічної німецької меншини на окремих територіях України [409, с. 8].

Зарубіжні дослідники (Д. Фрід [373], К. Пфедфер [387], О. Даллін [365]) вважають, що найголовнішим чинником переміщення іноземних робітників на промислові підприємства Німеччини в роки війни виявилось безробіття, котре змушувало їх відбувати до рейху, де можливості отримати роботу і заробітки були кращими. Автори фактично не беруть до уваги історичного факту, що основною формою переміщення в рейх «східних робітників» стала їх примусова депортація (насильство застосовувалося і під час «вербування» польських, французьких, італійських, словацьких та інших робітників).

Для цих робіт характерна односторонність у розкритті проблеми, оскільки головна увага зосереджується на використанні в німецькій економіці робітників із Центральної та Західної Європи. Коли ж мова заходить про «східних робітників», то з поля зору дослідників випадають власне українські «остарбайтери». Вони «розчинені» у загальній масі депортованих зі Сходу «росіян». Зовсім не аналізуються особливості «вербувальної» кампанії в Україні [402, с. 7].

Суттєвою особливістю робіт Є. Зеєбера [393], К. Дробіша [369], Я. Шмельцера [391], Г. Пфальмана [386], опублікованих у 1960-х рр., є те, що поряд з ґрунтовним дослідженням конкретно-історичних процесів вони розкривають політичні причини прийняття нацистами тих чи інших рішень, в тому числі й з питань насильницької депортації цивільного населення.

У західноєвропейській і американській історіографії наукові праці єврейської тематики в контексті Другої світової війни з'явилися в 1950-х рр. Основною ідеєю було подати євреїв як жертв нацизму. Автори цих праць наводять матеріал без аналізу недоступних їм радянських архівів [421, с. 16]. Німецькі ж автори А. Гьотц та Х. Зузанне [360] взагалі відхрещуються від незаперечного факту масових убивств євреїв, наголошуючи, що гітлерівці не виокремлювали єврейської етнічної групи з-поміж інших народів. Таким чином, нівелюючи проблему Голокосту, ці вчені викреслюють і таке явище як жертвовність, що виявилась у порятунку єврейського народу [421, с. 17].

В останні роки проблемами Голокосту активно займаються і німецькі військові історики. Новітні дослідження показують ганебну поведінку всієї армійської верхівки Німеччини, яка перетворювала наказ про виконання в конкретні розпорядження. Частина дослідників до сих пір намагається нівелювати військові злочини нацизму.

Отже, і через 75 років після закінчення Другої світової війни і краху Третього Рейху злочини нацистського режиму залишаються об'єктом пильної уваги і дискусій істориків. Із загальноновизнаною концепцією Голокосту змагаються альтернативні теорії та моделі. Найбільш спірним є питання про

менталітет нацистських злочинців. У 1990-і рр. в зарубіжній історичній науці відбулася зміна пріоритетів: від аналізу світогляду «вбивць за письмовим столом» історики перейшли до вивчення мотивів поведінки сотень тисяч безпосередніх виконавців жахливих наказів. Результати цих досліджень роблять необхідною коригування колишніх оцінок не тільки голокосту, але й соціальної та психологічної дійсності гітлерівської Німеччини [439].

Що стосується західної історіографії питання військовополонених, передусім німецької, то слід відмітити, що з самого початку тут відбувалася інтенсивна розробка проблеми в цілому. Ще у 1957 р. розпочала роботу спеціальна наукова комісія з вивчення матеріалів про перебування солдатів та офіцерів вермахту в іноземному полоні [314, с.13]. Розлогим є коло опублікованих у 1950-х - 1990-х рр. праць німецьких учених, присвячених проблемі інтернованих до Радянського Союзу співгромадян. Ці дослідження, в основному, ґрунтуються на західних статистичних даних і свідченнях очевидців [367]. Німецькі дослідники приділяли увагу й дотичним до нашої тематики проблемам. [315,с.14]

У другій половині 1990-х рр. ХХ ст. інтерес німецьких учених до проблеми перебування своїх співвітчизників у радянському полоні значно активізувався. В травні 1995 р. у Бонні проходила виставка, присвячена німецьким і радянським військовополоненим. У червні того ж року архівні матеріали про німецьких військовополонених у Радянському Союзі експонувалися на міжнародній конференції в Гамбурзі. Більш-менш докладні відомості про перебування німецьких військовополонених у радянському полоні включаються в різноманітні довідкові видання з історії Другої світової війни [399]. Друкуються праці, автори яких намагаються вивчити проблему на регіональному рівні [366].

Нові горизонти досліджень у 1990-х рр. – на початку ХХІ ст. отримали й питання пограбування культурних та історичних цінностей – як нацистами в Україні, так і радянськими військами в окупованій Німеччині. Зокрема, Н. Мюллер у своєму дослідженні, разом із підготовленою програмою

економічних пограбувань Сходу, подає окремі аспекти підготовки до пограбування історико-культурних пам'яток та творів мистецтва [207]. Німецький вчений К. Голдман також висвітлює певні аспекти нацистської політики в галузі культури в країнах Європи. Доля культурних цінностей в ході Другої світової війни в деякій мірі висвітлюється в книзі «Втрати воєнні». Деякі прогалини історіографії щодо механізму вилучення та вивезення культурних цінностей доповнює праця Хагена Графа Ламбедорфа. Автор розповідає про діяльність Оперативного штабу Розенберга і організації СС «Спадщина предків», заснована Гітлером і зондеркомандою штурмбанфюрера СС Еберхарда барона фон Кюнсберга.

До науково-практичних і теоретичних засад правового регулювання реституції (повернення та відновлення) історико-культурних та духовних цінностей, переміщених у період Другої світової війни, звертається ряд зарубіжних правників, серед них німецькі вчені Ф. Вільфред і Л. Доріс, словацький дослідник К. Вінсент, угорець С. Литван, поляк Я. Прушинський [168, с. 5].

Отже, здійснений авторкою аналіз літератури з проблематики міжнародної гуманітарної співпраці України з країнами Європи у 90-х рр. ХХ-го – на початку ХХІ ст. засвідчив, що дотепер питання співробітництва України та Німеччини у сфері подолання трагічних гуманітарних наслідків Другої світової війни не стали предметом спеціального історичного вивчення. Існуючі дисертаційні дослідження й монографічні праці стосуються переважно контексту політичного, фінансового, економічного, торгівельного й культурного українсько-німецького співробітництва. Натомість у вітчизняній історіографії практично відсутні комплексні узагальнюючі дослідження співпраці України та Німеччини з питань облаштування етнічних німців-репатріантів у пострадянській Україні у 1990-х рр., грошових компенсацій українським громадянам – жертвам примусової трудової експлуатації і в'язням нацистських концтаборів, пошуку, ексгумації й перепохованням жертв Другої світової війни в Україні, а також проблеми реституції культурно-історичних

цінностей втрачених Україною та Німеччиною в роки війни. Саме окреслені, гуманітарні за природою аспекти й визначили наукову та суспільну актуальність дисертаційної проблеми.

1.2. Джерельна база дослідження.

Враховуючи недостатню історіографічну розробленість досліджуваної теми, авторка зосередила значну увагу на вивченні документальних джерел свого дослідження, що також складають досить специфічний ряд, оскільки проблема українсько-німецького співробітництва в контексті подолання гуманітарних наслідків Другої світової ще повною мірою не стала надбанням історії, а й сьогодні продовжує складати актуальну частину зовнішньополітичного, політологічного й суспільно-гуманітарного дискурсу, а документальні матеріали з теми не завжди, навіть, відклалися в архівах.

До переліку основних груп джерел, використаних авторкою в дисертації належать: 1) архівні документи та документи поточного діловодства державних органів і громадських організацій України та ФРН з проблем гуманітарної співпраці; 2) законодавство України, постанови Кабінету Міністрів України й укази Президента України, що регулюють питання суспільних відносин у сфері культури й гуманітарної політики; 3) опубліковані в офіційних виданнях і спеціальних збірниках багатосторонні й двохсторонні міжнародно-правові акти (конвенції, угоди, декларації), інші документи, що регулюють українсько-німецькі міждержавні відносини загалом і в гуманітарній сфері зокрема; 4) матеріали періодичних видань; 5) матеріали, заяви, комюніке міжнародних конференцій і круглих столів, тематично присвячених вирішенню гуманітарних проблем, що дісталися українцям і німцям у спадок від часів Другої світової.

Беручи до уваги той факт, що специфіка теми та її часові рамки поки що не дають можливості ширшого використання архівних матеріалів, комплекс документальних джерел доповнено фактографічним матеріалом публікацій періодичних друкованих і електронних видань.

Переважна частина наявних *архівних матеріалів* з історії українсько-німецького гуманітарного співробітництва досліджуваного періоду, що складають *першу групу джерел* дисертації, знаходяться в фондах трьох київських архівних установ – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України (ГДА МЗС України).

Зокрема, серед матеріалів опису 15, фонду 2 (Кабінет Міністрів України) ЦДАВО України, знаходимо листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними державними адміністраціями, зарубіжними, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення депортованих німців в Україну [1-23], роботи Українсько-німецького фонду, Міжурядової українсько-німецької комісії [24-70].

Ключове значення для розробки проблематики дисертації мають документи архівного фонду 5230 («Українсько-німецький фонд при Державному комітеті у справах національностей та міграції 1992-1998») ЦДАВО України. Цей архівна збірка, що складається з єдиного опису й містить 74 архівні справи, об'єднує матеріали міжурядової структури, створеної за пропозицією Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України й Товариства німців України «Відродження» («Відергебург») та згідно Указу Президента України Л. Кравчука від 23 січня 1992 р. № 51. Метою створення Українсько-німецького фонду було подолання наслідків сталінської національної політики, відновлення історичної справедливості здійснення перших кроків до шляху правової, політичної і соціально-культурної реабілітації етнічних німців, депортованих у 1930-х – 1950-х рр. за межі Української РСР. Безпосереднім завданням фонду була організація та фінансування заходів з повернення депортованих німців у місця їх історичного проживання на території України, а також сприяння соціальному, економічному й культурному розвитку тих областей України, до яких вони поверталися у 1990-х рр. Серед документів фонду ми знаходимо: накази генерального директора фонду з основної діяльності [24,37,49,59,65,69];

листування з Кабінетом Міністрів України, міністерствами і відомствами з питань діяльності фонду, відомствами ФРН з питань надання допомоги фонду [25,26,38,39,51,52,60,66]; документи про створення, реорганізацію і ліквідацію фонду, діяльність ліквідаційної комісії [27, 28, 32, 33, 40, 41, 42, 46]; анкети осіб німецької національності, які бажають повернутися в Україну [29-31, 44, 56]; штатні розписи та кошториси генеральної дирекції [34, 35, 43, 45, 47, 50, 53-55, 57, 61-63, 67]; звіти фонду про фінансово-господарську діяльність; документи про роботу української частини Міжурядової комісії у справах депортованих німців [36, 48, 58, 64, 68, 70].

Просто-таки величезний за обсягом фактичний матеріал щодо організації компенсаційних грошових виплат українцям – жертвам примусової трудової депортації в роки Другої світової війни міститься серед документів архівного фонду 5250 (Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України). Цей документальний масив охоплює 1993-2011 рр. та містить 21 645 архівних справ, розподілених у чотирьох описах. Опис 1, документи якого ми використали у нашому дослідженні, містить накази та розпорядження голови Правління з основної діяльності фонду [71-72]; листування з Кабінетом Міністрів України, Міністерством закордонних справ України з питань основної діяльності Фонду [75]; протоколи засідань правління та спостережної ради фонду та документи до них [73-74]; звіти про фінансово-господарську діяльність [77]; штатні розписи та переліки змін до них [76]; ліквідаційний баланс Фонду за 2011 р. В описі 4 зібрано накази голови правління з особового складу, особові рахунки по нарахуванню заробітної плати працівникам, а також особові справи працівників Фонду, звільнених за 1993-2011 рр. В окремий, 3-й опис фонду зібрано десятки тисяч особових справ українців – одержувачів виплат за рахунок коштів німецького Федерального Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє».

У фондах Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України авторкою використано документи фонду 8 (Посольство України в Федеративній Республіці Німеччина (1991-1994 рр.). Це передусім теки з

матеріалами, що відображають інтенсивні контакти урядів і дипломатичних представництв обох країн з питань гуманітарного співробітництва. Хронологічно ці документи охоплюють 1991-1994 рр. [79; 80].

Надзвичайно важливий для нашого дослідження комплекс документів, щодо здійснення одноразових компенсаційних виплат українцям, постраждалим від нацизму в роки Другої світової війни, містить Архів Міжнародної громадської організації «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність». Серед поки-що не описаних та не пронумерованих архівних справ, ми знаходимо документи про здійснення фінансових виплат з коштів Уряду ФРН 1993-1995 рр. [81-83]; підготовку та проведення міжнародних переговорів з ФРН і Республікою Австрія щодо виплат жертвам нацизму у 1993-2000 рр. [84-102; 106-107]; матеріали досліджень проблеми «Нацистського золота» (1997-2007 рр.) [103-105]; протоколи засідань Наглядової ради Національного фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». [108-109], а також документи про діяльність Німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» за 2001-2006 рр. [110-125].

Використані в дисертації архівні джерела мають велику інформативну цінність, оскільки дають змогу простежити розвиток співробітництва між Україною та Німеччиною у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст., отже, зрозуміти зміст нинішнього стану та характер подальшої співпраці між двома державами. Тут міститься достатня кількість різного роду аналітичних записок, інформаційних довідок, протоколів бесід, нормативно-правових документів, з яких можна підкреслити інформацію як про загальний стан та перспективу розвитку гуманітарної співпраці між Україною та ФРН в окресленій тематичній сфері.

Що стосується *другої групи* використаних у дисертації джерел, то, розробляючи окремі змістові частини свого дослідження, авторка використала положення Конституції України (1996 р. [132]), Основ законодавства України про культуру (1992 р.) [133], законів України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) [127], «Про вивезення, ввезення та повернення культурних

цінностей» (1999 р.) [129], «Про жертви нацистських переслідувань» (2000 р.) [130], «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) [128], «Про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2000 р.) [126] тощо.

Конкретні механізми втілення державної політики у 1990-х – на початку 2000-х рр. щодо подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни з'ясовувалися дисертанткою на підставі аналізу підзаконних актів – постанов Кабінету Міністрів України та указів Президента України. Серед них: постанови Кабінету Міністрів України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» (1993 р.) [134], «Про утворення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» (1993 р.) [141], «Питання Міністерства України у справах національностей та міграції» (1993 р.) [142], «Про Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті у жертв війни та політичних репресій» (1996 р.) [136], «Про затвердження Комплексної програми пошуку і впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій» (2000 р.) [140], «Про затвердження Тимчасового порядку здійснення на території України пошуку, ексгумації та перепоховання останків осіб, які загинули внаслідок воєн, депортацій» (2006 р.) [137]; укази Президента України «Про порядок зміни громадянами України національності» (1992 р.) [144] та «Про утворення Українсько-німецького фонду» (1992 р.) [145].

Третю групу джерел дисертації представляють опубліковані багатосторонні та українсько-німецькі міжнародно-правові акти, що встановлюють і регулюють міждержавні відносини загалом і в гуманітарній сфері зокрема, представляють міжнародні конвенції, учасником яких є наша держава, а також двохсторонні угоди України та Німеччини. Зокрема, важливе значення для вивчення й оцінки позицій сторін у питаннях реституції культурних цінностей, переміщених за межі держав в роки Другої світової війни, мають «Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954 р.) [151] та «Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» (1970 р.) [152]. Двохстороння договірна база гуманітарної

співпраці України та Німеччини 1990-х – початку 2000-х рр. представлена міжурядовими угодами «Про культурне співробітництво» (2005 р.) [131] та «Про догляд за могилами загиблих воїнів в Україні і Федеративній Республіці Німеччина» (2009 р.) [136].

В *четвертій групі джерел* дисертаційного дослідженні були використані українські та німецькі періодичні видання, серед яких «Політика і час», «Вечірній Київ», «Сільські вісті», «Süddeutsche Zeitung», «Deutsche Welle», «Focus» та ін.

П'яту групу джерел нашого дослідження склали матеріали та документи міжнародних і двосторонніх українсько-німецьких зустрічей, науково-практичних конференцій, круглих столів. Йдеться передусім про форуми, присвячені обговоренню болючих питань долі примусових робітників, військовополонених, увічненню пам'яті загиблих, подоланню наслідків війни у гуманітарній сфері. Зокрема, під егідою Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при Кабінеті Міністрів України 23-26 травня 2002 р. у Києві відбулася Міжнародна конференція «XXI століття: пошук шляхів примирення біля могил полеглих». Участь у цьому форумі взяли представники урядів, дипломати, науковці з України, Великої Британії, США, ФРН, Угорщини, Росії, Латвії, Литви, Італії. Серед питань, що порушувалися учасниками конференції – трагічна доля різноманітних категорій жертв війни, увічнення пам'яті полеглих, пошук шляхів остаточного примирення держав і народів [154].

Проведений огляд документальних джерел, зокрема й неопублікованих архівних матеріалів, дає можливість стверджувати, що питання двохстороннього українсько-німецького співробітництва у сфері подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни висвітлені в них достатньо предметно, хоч і нерівномірно. Опубліковані в Україні та ФРН документи, а також вітчизняні архівні джерела, що є доволі інформативними, дозволяють з необхідною повнотою висвітлити практично всі аспекти проблеми дисертаційного дослідження.

1.3. Методологія і методика дослідження.

Комплексний характер і багатоплановість досліджуваної у дисертації проблеми зумовила необхідність поєднання в роботі методологічного й методичного інструментарію історичної науки, теорії міжнародних відносин, країнознавства, джерелознавства, політології, геополітики та правознавства. Вивчення процесу становлення і розвитку українсько-німецького міждержавного співробітництва 1991-2014 рр. у сфері подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни Розкриття процесу виявилось можливим завдяки використанню авторкою сучасної наукової методології, а також комплексного застосування в процесі дослідження загальнонаукових і спеціальних наукових методів.

Декілька слів треба сказати про понятійний апарат дисертаційного дослідження. Державна гуманітарна політика – це система і послідовна діяльність держави у відносинах з людиною зокрема і суспільства в цілому, що здійснюється через органи державної виконавчої, законодавчої та судової влади при залученні громадськості і з урахуванням основних прав людини і ставить за мету досягнення високого життєвого, духовного та інтелектуального рівня особистості, як у її власних інтересах, так і в інтересах держави в цілому [256, с.98].

Гуманітарна політика – це система цілеспрямованої діяльності суб'єктів, метою якої є духовний розвиток держави, суспільства й особистості та задоволення їх духовних потреб.

Метою гуманітарної політики в широкому значенні є створення умов для формування, розвитку та оптимального функціонування соціальних, духовних відносин, усебічного розкриття, самореалізації творчого, соціального, духовного потенціалу людини [411, с.7].

Суб'єктами гуманітарної політики вважається: людина, держава, суспільство, політичні партії, соціальні спільноти, громадські організації, колективи. Здійснення цієї політики на сучасному етапі розвитку українського

суспільства має відповідати таким головним принципам: пріоритет особистості, свобода совісті, права людини; сильна держава як гарант прав і свобод кожного громадянина; конструктивні владні структури; демократія як волевиявлення народу, порядок і законність; єдність України на основі поєднання всіх інтересів; наявність плідних ідей щодо розвитку гуманітарного регулювання і духовно-морального впливу; взаємопов'язаність і взаємозалежність «температури» духовного здоров'я особистості, суспільства та держави як запорука існування належних соціальних відносин «особистість – держава – суспільство».

Практика і теорія державного управління гуманітарною сферою регіону сьогодні перебуває у стані формування й потребує уваги не лише практиків-управлінців, але й науковців.

Побудова в Україні громадянського суспільства, яке ґрунтується на засадах соціального партнерства й гуманізму, вимагає створення необхідних умов для максимального розвитку та самореалізації кожної особистості, що є водночас метою, результатом і головним інструментом формування такого суспільства[411,с.8].

У більшості країн до гуманітарної сфери зараховують три фундаментальні галузі: освіту, науку й культуру, оскільки саме вони є мірилом темпів та якості цивілізаційного прогресу в цілому й розвитку будь-якого суспільства зокрема [411, с.11].

Сфери гуманітарної політики та пріоритети її розвитку наступні:

– культурна політика має бути спрямована на створення умов для всебічного розвитку духовного потенціалу особистості й суспільства, забезпечення доступності користування послугами закладів та установ культури, гарантії свободи творчості;

– політика у сфері науки, пріоритетами якої є визначення потреб держави у сфері науки, формування інтелектуального потенціалу суспільства, формування нової системи національної та науково-технологічної політики і органічне

входження її у світовий науковий простір, підвищення стану науки в суспільстві, посилення взаємної затребуваності науки й економіки;

– політика у сфері освіти, основною метою якої є забезпечення доступності освіти, створення засобами державної політики умов для всебічного розвитку всіх галузей освіти як основи для соціально-економічного, духовного, культурного та інтелектуального розвитку суспільства, збереження позитивних здобутків та освіти України, впровадження зарубіжного досвіду розвитку освіти, збагачення освітнього простору України;

– охорона здоров'я населення спрямована на реалізацію положень Конституції та законів України щодо забезпечення доступної кваліфікованої медичної допомоги кожному громадянину України, запровадження нових ефективних механізмів фінансування та управління у сфері охорони здоров'я, створення умов для формування здорового способу життя;

– релігійна політика, основним завданням якої є забезпечення прав та свобод світогляду і віросповідання, релігійної діяльності, рівності релігійних організацій, поєднання інтересів держави, суспільства і церкви у процесі формування моралі та духовного розвитку, створення умов для релігійного середовища;

– політика у сфері туризму, спорту та фізичної культури, основними пріоритетами якої є створення умов для задоволення потреб громадян у зміцненні здоров'я, у фізичному та духовному розвитку, державне стимулювання внутрішнього та іноземного туризму, формування конкурентоспроможного на світовому ринку вітчизняного туристичного продукту [256, с.101]

Методологічною основою дисертаційної роботи є принципи історизму, науковості та системності. Їх застосування передбачало відмову від вибіркового чи тенденційного аналізу зібраної емпіричної бази дослідження. Ці універсальні принципи наукового пізнання дозволили репрезентувати цілісну картину українсько-німецьких міждержавних відносин сучасності у сфері

подолання драматичних і складних гуманітарних наслідків Другої світової війни.

Відповідно до діалектичного принципу історизму, аналіз предметів, об'єктів і явищ гуманітарної політики здійснювався у їхній динаміці та зміні. Це передбачало проведення аналізу виділених основних етапів становлення а розвитку, тих заходів гуманітарного співробітництва України та ФРН в окресленій сфері.

Принцип об'єктивності вимагав отримання якомога повнішої інформації про досліджуваній об'єкт. Тому збір і накопичення явищ і фактів, притаманних гуманітарній сфера міждержавних відносин України та Федеративної Республіки Німеччина на сучасному етапі, їх первинний опис, перевірка достовірності фактів, узагальнення і систематизація стали характерними ознаками етапу емпіричного пізнання проблеми. Першоджерелами фактів стала система міжнародного та внутрішнього законодавства України, підзаконні нормативно-правові акти, які врегульовували проблеми двосторонньої співпраці України та Німеччини у питаннях подолання гуманітарних наслідків війни.

Первинна обробка й критична оцінка типового фактологічного матеріалу, систематизації та оцінки фактів, явищ і процесів у їх взаємозв'язку, виявлення залежностей між ними, класифікації та систематизації емпіричної інформації за найбільш суттєвими ознаками надала можливість описати факти в наукових дефініціях.

Використання принципів системності, загального зв'язку та взаємозалежності явищ, фактів та процесів надало можливість реконструювати українсько-німецького міждержавного співробітництва як єдину цілісну систему, кожен сегмент якої був не лише пов'язаний з іншими, а й постійно перебував з ними у взаємозв'язку, обумовлюючи практичну діяльність у сфері гуманітарної політики.

Загальні наукові методи діалектики, аналізу, синтезу, системний метод і метод порівняння і метод узагальнення отримали наскрізне застосування у дисертаційному дослідженні.

Оскільки діалектичний метод вимагає розглядати предмети і явища соціально-історичної дійсності в їх постійному русі і розвитку, дисертантка, вивчаючи українсько-німецьке співробітництво в окремих аспектах гуманітарної сфери на рубежі XX-XXI ст., прагнула показати його історичні витоки, становлення, розвиток та сучасний стан.

У суспільних та історичних дисциплінах діалектичний метод найкраще реалізується через принцип історизму. Саме тому в дисертації віддано перевагу історичним методам дослідження: історико-генетичному, історико-порівняльному, історико-типологічному, історико-синтетичному, історико-діахронному, методу емпіричного аналізу тощо.

Так, історико-генетичний метод дав можливість послідовно розкрити характер, зміст і реальні зміни в українсько-німецькому гуманітарному співробітництві у процесі розвитку двохсторонніх відносин упродовж повоєнного періоду.

Історико-порівняльний (історико-компаративний) уможливив виявлення схожих і відмінних позицій України і Німеччини в стратегіях і підходах до вирішення гуманітарних проблем, що дісталися обом народам у спадок від Другої світової війни.

Історико-типологічний метод, як засіб виявлення загальних тенденцій розвитку українсько-німецького міждержавного співробітництва, виділення певних стадій його поступу в часі, дав можливість виявити і систематизувати поширені (типові) форми його гуманітарної сфери.

Історико-системний метод, як метод поглибленого аналізу розвитку системи, дав можливість упорядкувати всі події, ситуації і процеси системи українсько-німецького міждержавного співробітництва, проаналізувати історичні реалії та визначити їх роль у подальшому розвитку двосторонніх відносин.

Структурно-діахронний метод дав можливість встановити тривалість розвитку українсько-німецького міждержавного співробітництва щодо подолання наслідків гуманітарної катастрофи спричиненої подіями Другої світової війни, виокремити його стадії і періоди, тобто скласти цілісну картину про найважливіші процеси і явища двостороннього гуманітарного співробітництва.

Метод емпіричного аналізу дав можливість дисертанту упорядкувати факти українсько-німецького співробітництва за їх важливістю та хронологічною послідовністю.

Широке застосування у дослідженні отримали методи історико-правової науки, зокрема метод контекстного аналізу нормативно-правових актів та юридично-компаративний метод. Ці методи застосовувалися авторкою в ході аналізу внутрішнього українського законодавства та міжнародно-правової бази двостороннього українсько-німецького політичного співробітництва в гуманітарній сфері протягом 1990-х рр. – на початку XXI ст.

Політологічний інструментарій дав можливість розкрити сутність гуманітарної політики України та Німеччини в окресленій сфері на етапі новітнього українського державотворення. Методи соціальної історії залучено заради реконструкції основних компонентів соціального середовища та механізмів їхньої взаємодії в процесі реалізації програм повернення етнічних німців на території їх довоєнного проживання в Україні, компенсаційних виплат жертвам нацизму тощо. Джерелознавчі методики застосовувались з метою систематизації, опрацювання і наукової критики джерел.

Переконані, що запорукою успіху вченого не може бути просте механічне застосування стандартного набору різних дослідницьких методів. Зі значною долею відносності такою умовою здатне виступити лише їх гармонійне поєднання з урахуванням мети й завдань конкретного дослідження. Такий підхід дозволяє комплексно, адекватно й різнобічно висвітлити обрану для вивчення історичну проблему, наблизитись до її об'єктивного наукового досягнення.

Підводячи підсумки дослідження в частині з'ясування рівня історичного вивчення проблеми співпраці України та Федеративної Республіки Німеччина у сфері подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни, зазначимо, що ці питання досі не стали предметом комплексного спеціального дослідження у вітчизняній історіографії. Упродовж останнього двадцятиріччя українська історична наука збагатилася працями, що розкривають різноманітні загальнополітичні, економічні чи культурні аспекти співробітництва двох держав у новітній період, стосується євро інтеграційних прагнень України, проте проблеми гуманітарної співпраці щодо облаштування етнічних німців-репатріантів у пострадянській Україні, одноразових виплат українським громадянам – жертвам примусової трудової експлуатації і в'язням нацистських концтаборів, пошуку, ексгумації й перепохованням жертв Другої світової війни в Україні, а також проблема реституції культурних та історичних цінностей, вивезених в роки війни з території обох країн до цього часу вивчаються дотично, в контексті аналізу загальних тенденцій українсько-німецьких політичних відносин.

Емпіричну базу дослідження склали п'ять основних груп джерел. Серед них: законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти України; опубліковані багатосторонні та українсько-німецькі міжнародно-правові акти; неопубліковані матеріали діловодства державних установ і громадських організацій України та Німеччини з питань гуманітарного співробітництва; періодичні видання; матеріали та документи міжнародних і двосторонніх українсько-німецьких зустрічей, науково-практичних конференцій, круглих столів, що стали місцем обговорення й вирішення багатьох досліджуваних у дисертації питань.

Виявлення й систематизація джерельної бази, проведення аналізу опублікованого та архівного емпіричного матеріалу, дозволяє стверджувати, що питання двохстороннього українсько-німецького співробітництва у сфері подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни джерела висвітлюють достатньо предметно. Залучений авторкою емпіричний матеріал не дивлячись

на певну його неповноту, викликану специфікою формування архівних фондів, в цілому є достатньо надійною джерельною основою для вирішення завдань дисертаційного дослідження. Він дозволяє досить повно окреслити основні напрямки й проблеми співпраці України і Федеративної Республіки Німеччина у 1991-2014 рр., пов'язані з подоланням гуманітарних наслідків Другої світової війни; розглянути міжнародно-правову базу двостороннього українсько-німецького політичного співробітництва, визначити місце гуманітарної складової у міждержавних відносинах України й Німеччини; проаналізувати гуманітарну співпрацю двох країн щодо вирішення проблеми повернення й облаштування етнічних німців-репатріантів на території України у 1990-х рр.; простежити діяльність державних органів, громадських організацій і бізнес-структур України та ФРН із встановлення та здійснення одноразових грошових виплат громадянам України – жертвам примусової праці й в'язням нацистських концтаборів; вивчити практику міждержавного українсько-німецького співробітництва у сфері реституції культурних та історичних цінностей; розглянути гуманітарну співпрацю з Німеччиною в діяльності громадських інституцій обох країн у контексті проблеми пошуку й перепохованням жертв Другої світової війни наприкінці ХХ-го – на початку ХХІ ст, й зрештою визначити перспективні напрямки подальшого українсько-німецького співробітництва гуманітарній сфері, виробити практичні рекомендації його подальшого удосконалення в контексті європейських прагнень України.

Сучасна методологічна основа дисертації, що ґрунтується на філософських гносеологічних підходах діалектики та історизму, забезпечила застосування авторкою низки загальнонаукових і спеціальних наукових методів, що дало можливість комплексно, адекватно та різнобічно висвітлити обрану для вивчення історичну проблему й комплексно проаналізувати процес становлення й розвитку співробітництва України та Федеративної Республіки Німеччини щодо подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни протягом новітнього етапу двосторонніх міждержавних відносин.

РОЗДІЛ 2

ГУМАНІТАРНА СПІВПРАЦЯ В МІЖДЕРЖАВНИХ СТОСУНКАХ УКРАЇНИ І ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ У 90-Х РР. ХХ – НА ПОЧ. ХХІ СТ.

2.1. Напрямки гуманітарної співпраці України і ФРН у 1991-2014 рр.

Одним із негативних наслідків де-факто бездержавного статусу Української РСР у складі Союзу РСР була відсутність будь-якої самостійної внутрішньої та зовнішньої політики. У кращому разі спроби вести таку «політику» мали яскраво виражений похідний від курсу Кремля, вторинний характер. Відтак, для незалежної України, як і для інших країн, що виникли на теренах колишнього СРСР, проблема формування та реалізації власної зовнішньої політики практично одразу ж набула конкретного змісту, а надто зважаючи на ті проблеми й наслідки, що дісталися новим незалежним державам у спадок від періоду холодної війни й біполярного світу. Більшість цих проблем, так чи інакше, були породжені ще в роки Другої світової війни та стосувалися гуманітарних проблем і наслідків. До основних із них належали сталінські депортації за етнічною ознакою початкового періоду війни, нацистські примусові трудові депортації 1941-1944 рр., Голокост і репресії, мільйони непохованих жертв війни, втрачені культурні та історичні цінності тощо.

У кінці ХХ-го – на початку ХХІ століття одним із пріоритетів у зовнішній політиці України стає формування її гуманітарного контексту. Всю свою історію український народ знаходився під гнітом інших держав і прагнув здобути незалежність. Дана подія відбулась в 1991 р., але успіхи держави

безпосередньо залежать від того, наскільки сконсолідованою постане нація на основі загальноприйнятих ціннісних орієнтацій.

Історичний досвід переконує, що жодна країна у світі (зокрема можна згадати післявоєнні Німеччину, Японію) не виходить з важких політичних, соціально-економічних криз винятково одними економічними засобами, без кардинального оновлення духовної, ціннісної системи суспільства. Провідну роль у виконанні цього завдання, поза сумнівом, відіграє гуманітарна політика держави, оскільки саме від неї значною мірою залежить розвиток патріотичної, освіченої, креативної і критично мислячої, морально виваженої особистості – дієвого провідника всіх суспільних звершень [272, с. 40].

Німеччина почала приділяти Україні значно більше уваги тоді, коли на офіційному рівні про її державну незалежність ще навіть не йшлося. Німеччина була першою державою, яка відкрила Генеральне консульство своєї держави у Києві 1 серпня 1989 р. Після проголошення незалежності України Німеччина у числі перших держав світу 26 грудня 1991 р. визнала нашу країну. Першим серед зарубіжних керівників, які відвідали Україну з офіційним візитом, був тогочасний віце-канцлер ФРН Г.-Д. Геншер [332, с. 19]. Дипломатичні відносини між незалежною Україною та об'єднаною Німеччиною офіційно було встановлено 17 січня 1992 р. [290, с. 4].

У переліку найважливіших подій в історії України, котрі потребують глибокого, об'єктивного і комплексного дослідження та висвітлення, важливе місце посідають події, пов'язані з Другою світовою війною та її наслідками. Результати війни були настільки відчутні, оскільки в період СРСР не вирішувались, або висвітлювались не об'єктивно.

Тема Другої світової війни, становить особливий сегмент історичної пам'яті українського народу, після проголошення незалежності Україна опинилася в центрі численних суспільних дискусій і політичної боротьби. За новітній період розвитку в українській історичній науці накопилася значна кількість праць, присвячених перебігу Другої світової війни на українських землях. Особливої популярності серед сучасних вчених набувають дослідження

аспектів Другої світової війни, зокрема питань фольксдойче, остарбайтери, голокост, військовополонені та реституція культурних цінностей. [333,с. 221].

З 1990-х років починають вирішувати болючі питання наслідку Другої світової війни. Особливе місце у національній політиці Німеччини періоду Другої світової війни відводилося «фольксдойче» – місцевому населенню окупованих нацистами територій, яке за етнічним походженням було німцями [329, с. 69].

В серпні 1941 р. була опублікована серія Указів Президії Верховної Ради СРСР «Про переселення німців з європейської частини території СРСР». Цей день став чорною сторінкою в історії німецького народу та початком його національної трагедії. В серпні 1941 р. протягом декількох днів близько 500 000 етнічних німців було депортовано до Сибіру, Казахстану та Середньої Азії. Тут вони були змушені знаходитись у спец поселеннях і працювати в трудармії. Майже третина з них померла від голоду, сибірських морозів та тяжких умов життя [474].

Проблема фольксдойче почало вирішуватись лише після набуття Україною незалежності. За Всеукраїнським переписом населення 2001 р., в Україні проживає понад 33 000 осіб, які складають німецьку спільноту. Компактного місця проживання немає, проживають на всій території держави. В 2001 р. понад 170 громадських німецьких організацій успішно втілювали у життя різноманітні благодійні, культурні та соціальні програми.

Головний координуючий орган, який представляє інтереси етнічних німців в Україні, – це Рада німців України (РНУ), яка юридично зареєстрована 23 червня 2011р. Керівник В. Лейсле. Основні напрямками діяльності РНУ: розвиток культури, освіти, вивчення німецької мови, соціальні проекти, реабілітація, в тому числі архівно-пошукова допомога, підтримка досліджень з історії німців, бізнес та економіка, партнерство між містами Німеччини та України, молодіжна робота, в тому числі міжнародні молодіжні обміни.

За підтримки Федерального уряду Німеччини у понад 60 населених пунктах України в 2001 р. проводили роботу німецькі центри зустрічей, де

вивчалась німецька мова та історія, працювали гуртки декоративно-прикладного мистецтва, театру, танців, співу та ін.[459].

Актуальна проблема, яка залишилась у спадок була проблема примусових робітників. 13 лютого 1942 р. розпочато примусове вивезення українців з окупованих територій на роботу до Німеччини. Отак з'явилося поняття «остарбайтер» (нім. *ostarbeiter*) – східний робітник. [182, с. 7]. Термін з'явилося у вжитку досить пізно. Спочатку для характеристики цивільної робочої сили з окупованих територій СРСР застосовувався термін «вільний російський робітник». Так називали цивільних робітників зі Сходу в директивних документах Г. Герінга восени 1941 р. Термін «остарбайтер» зустрічається в документах із початку 1943 р. До остарбайтерів відносили всіх депортованих до Німеччини колишніх громадян СРСР, які на 22 червня 1941 р. мешкали на старих радянських територіях (територія СРСР до 17 вересня 1939 р.) [293, с. 241-242].

Упродовж Другої світової війни на території нацистської Німеччини та на окупованих Райхом землях працювало приблизно 13,5 млн. чоловіків, жінок та дітей із 26 країн Європи [395,с. 253].

Мешканці окупованих територій Радянського Союзу становили в Райху найбільшу групу іноземців. Так, наприкінці вересня 1944 р. в німецькій економіці працювало понад 7,9 млн. іноземних цивільних та військовополонених, з яких майже 2,8 млн. були доставлені з СРСР (631 559 військовополонених та 2 174 644 цивільних робітники) [375, с. 8].

Понад півстоліття злочинне використання Третім рейхом рабської, примусової праці українських бранців, тривале упереджене ставлення до них на батьківщині (в СРСР) були історією забуття. Лише в умовах становлення України як незалежної демократичної держави до «східних робітників» проявлено увагу. Сьогодні колишні невольники, особливо після прийняття Верховною Радою України Закону «Про жертви нацистських переслідувань» [130, с. 6.] користуються правами і свободами, передбаченими Конституцією, іншими нормативно-правовими актами України [402, с. 3].

В 1993 р. уряд Німеччини надав одноразову гуманітарну допомогу в 1 млрд. німецьких марок для жертв нацизму з країн колишнього СРСР, з яких Україні виділено 400 млн. дойч марок. На ці виплати претендувало понад 670 тис. одержувачів. Тобто одержані жертвами нацизму виплати в 15–20 разів нижчі за аналогічні виплати, здійснені урядом ФРН у країнах Західної Європи, США, Канади, Ізраїлю, і вони, звичайно, не влаштовували одержувачів [202, с. 505]. Після такої несправедливості в 1997 р. на міжнародній Лондонській та в 1998 р. на Вашингтонській конференціях почали обговорювати щодо компенсаційних виплат за рабську і примусову працю громадянам Східної Європи – жертвам нацистських переслідувань. З того часу почалися відновлення переговорного процесу з Німеччиною стосовно прийнятних компенсаційних виплат жертвам нацистських переслідувань.

Слід зазначити, що 16 лютого 1999 р. кілька великих німецьких підприємств заявили про готовність створити фонд для здійснення відшкодування колишнім примусовим працівникам. Ця дата вважається початком переговорного процесу, який завершився прийняттям Бундестагом відповідного Закону «Про створення Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» [479].

Наприкінці ХХ ст. в Німеччині активізувалася увага до проблематики соціального захисту жертв нацистських переслідувань. Зокрема, у 1999 р. в доповіді Фондації соціальної історії ХХ століття та неурядового дослідницького інституту м. Бремена (Німеччина) оприлюднено розмір прибутку, одержаного рейхом від використання рабської праці - 180,5 млрд. німецьких марок, що дорівнювало 95 млрд. американських доларів. 16 лютого 1999 р. кілька великих німецьких підприємств заявили про готовність створити фонд для здійснення відшкодування колишнім своїм примусовим працівникам. Ця дата вважається початком переговорного процесу, який завершився 12 серпня 2000 р. прийняттям Закону ФРН про створення фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» [141].

Мета даного закону – виплата компенсацій остарбайтерам країн колишнього Союзу [126]. Своєю чергою Україна створила Фонд «Взаєморозуміння і примирення» для здійснення виплат в Україні. Виплата компенсацій почалася в червні 2001 р., а завершилася 31 грудня 2006 р. Виплату отримали 468 000 законних претендентів. Окрім Німеччини виплати компенсацій жертвам нацизму з 1999 р. також проводила й Австрія [483].

Голокост як велика трагедія єврейського народу, прорвавши заборону на розголос, зараз став однією з найбільш дискусійних проблем. Це – як через своє трагічне звучання, так і через факт багатовекторного сприйняття цієї біди в історії різних країн.[237, с. 254] Слово «Голокост» (від грецького holokauton, що означає «жертва спалення») на позначення знищення нацистами європейських євреїв з'явилося ще під час Другої світової війни [184].

Український центр вивчення історії Голокосту засновано у 2002 р. Він є неурядовою громадською організацією, яку було створено в партнерстві з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України. Пріоритетними напрямками роботи Центру є наукові дослідження та педагогічна діяльність. Основними темами наукових досліджень є регіональні особливості Голокосту на теренах України, відображення Голокосту в ЗМІ під час нацистської окупації України, нацистська ідеологія та механізми її реалізації, проблеми антисемітизму та заперечення Голокосту, компаративні дослідження Голокосту та інших геноцидів. Центр проводить конференції та семінари з цієї проблематики. В рамках педагогічної діяльності Центр консультує викладачів історії Голокосту у середніх та вищих навчальних закладах України, сприяє створенню та поширенню освітніх програм та підручників з цього предмету для українських шкіл, проводить конкурси учнівських та студентських робіт. Поряд з основними напрямками роботи Центр проводить видавничу діяльність, має періодичні видання: науковий часопис «Голокост і сучасність» та інформаційно-педагогічний бюлетень «Уроки Голокосту». Центр співпрацює з науковими та освітянськими установами з інших країн світу [480].

У 2005 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію № 60/7 «Пам'ять про Голокост», що проголосила 27 січня Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту. Україна приєдналася до цього документу у 2012 р. [184].

Одне із болючих питань, яке залишилось нам у спадок і в незалежній українській державі набуло важливого значення серед дослідників – це питання про військовополонених. Колишні радянські військовополонені часів Другої світової війни стали жертвами двох диктатур. Спочатку вони боролися за виживання в нелюдських умовах німецького полону. Після цього тавро зрадника на них начепив режим сталінський. 60% військовополонених не пережили умов полону. Разом з тим це – єдина група жертв нацистського режиму, яких німецьке законодавство позбавляє будь-яких фінансових компенсацій. Уже в 1942 р. у німецькому полоні перебувало майже 5 млн. червоноармійців. 3 млн. з них загинули від голоду, холоду, знущань або хвороб [189].

Трагічною після закінчення війни виявилися доля тих бранців, котрі вижили. В СРСР, згідно з наказом Державного комітету оборони № 270 від 16 серпня 1941 р., здача в полон розглядалася як «злісне дезертирство» і зрада [131], тому звільнені з німецького полону червоноармійці зазнавали нових переслідувань і репресій від радянської влади. Із понад 836 000 полонених, які вижили й повернулися на батьківщину, 233 000 були засуджені й відбували покарання в таборах ГУЛАГу, понад 600 000 примусово працювали у т.зв. трудових батальйонах. Лише після смерті Сталіна у 1956 р. ув'язнених за здачу в полон червоноармійців реабілітували [189].

2 серпня 2000 р. німецький Бундестаг ухвалив закон про створення державного фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє», який має координувати виплати компенсацій жертвам нацистського режиму. Бюджет фонду складає п'ять мільярдів євро, половина цих коштів надходить від німецьких промисловців. Утім, закон містить незрозумілу постанову – військовополонені не мають права на компенсацію.

По суті, єдиною допомогою цій категорії жертв нацистського режиму можуть бути добровільні пожертви. Цим і займається громадська організація «Контакти», яка з нагоди шістдесятої річниці закінчення війни і запросила дванадцятьох колишній військовополонених до Берліна. За 15 років свого існування об'єднання «Контакти» зібрало та перерахувало понад 840 000 євро, більшість з них – добровільні пожертви німецького населення. З цих грошей організація виплачує пенсії розміром 300 євро півтори тисячам людей, більшість з них були військовополоненими з України та Вірменії. Також об'єднання підтримує інших жертв нацистського режиму. Серед них 68 євреїв з України та 60 персон, які просто не встигли вчасно подати запит на отримання компенсацій. Голова правління об'єднання «Контакти» професор Гільде Шрамм має за мету підтримати ще 8 000 колишній військовополонених [189].

15-16 лютому 1993 р. в Україні перебував з візитом віце-канцлер ФРН, міністр закордонних справ К. Кінкель були підписані: Угода про співробітництво у сфері культури, Угода про сприяння здійсненню і взаємний захист інвестицій, Угода про співробітництво у підготовці та підвищенні кваліфікації фахівців різних галузей. Це були реальні кроки до налагодження дієвого механізму співробітництва.

В червні 1993 р. Україну відвідала офіційна делегація ФРН, очолювана канцлером Г. Колем. На цьому етапі головною метою німецької сторони була демонстрація рівня відносин між Німеччиною та незалежною Україною, спростування твердження, що Німеччина цікавиться лише Росією, а згодом на Україні побував міністр оборони Ф. Рюе [224, с. 74].

У 1993 р. Німеччину, відповідно, відвідали прем'єр-міністр України Л. Кучма та депутати Верховної Ради [232, с. 233]. В ході цих візитів продовжувала формуватися договірно-правова база двосторонніх відносин. Наріжним каменем українсько-німецьких культурних зв'язків стало підписання міністром закордонних справ України А. Зленком та міністром закордонних справ ФРН К. Кінкелем Угоди між урядами України і ФРН про культурне співробітництво від 15 лютого 1993 р. [26, с.294]. Вона містить 18 статей та

додаток із 23 пунктів і є відправним документом в українсько-німецьких культурних взаєминах [239, с. 156].

Ця угода була підписана виходячи з переконання, що культурний обмін сприяє співробітництву між народами, а збереження культурних надбань є обов'язковим завданням держави і народу. У відповідності до цієї угоди, Україна і Німеччина прагнуть поширити взаємні знання про культуру обох країн, розвивають культурне співробітництво в усіх галузях і на всіх рівнях [124, с.170].

Одна з найскладніших проблема пошуку об'єктивної достовірної інформації про долю українських культурних цінностей під час війни. В Україні було розграбовано 151 музей, знищено або вивезено на Захід близько 300 000 експонатів, 51 млн. книг, 46 млн. архівних справ [232, с. 19]. Договір охоплює всі сфери культурної співпраці.

Значною мірою саме завдяки гуманітарному співробітництву Україна і Німеччина змогли подолати стереотипи минулого, кардинальним чином активізувати двосторонні контакти. Поступово врегульовується проблема реституції культурних цінностей. З українського боку позитивно вирішено питання про передачу кірхи Святої Катерини в Києві лютеранській громаді України. Президент України звертався до німецького керівництва з пропозицією щодо участі ФРН у відбудові Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври. При цьому наголошувалось, що спільна реалізація проекту сприяла б остаточному подоланню негативних стереотипів минулого, надала б імпульсу у розв'язанні особливо вразливої для Німеччини проблеми повернення до ФРН культурних цінностей, вивезених під час Другої світової війни [426, с. 15].

На момент отримання незалежності і встановлення німецько-українських відносин дуже гостро постала проблема подолання наслідків Другої світової війни. З боку керівництва обох країн спостерігалась готовність до вирішення цих проблем.

Отже, з проголошенням незалежності України у 1991 р. важливе місце у двохсторонніх українсько-німецьких відносинах посіли повністю невирішені до

того часу дражливі й болючі гуманітарні проблеми, що дісталися обом народам у спадок від часів Другої світової війни й сталінського та гітлерівського тоталітарних диктаторських режимів. Особливо резонансними серед них виявилися: питання щодо повернення та облаштування на батьківщині – в Україні – українських німців (та їхніх нащадків), депортованих у 1941-1942 рр. із території УРСР у східні й північні райони СРСР на спецпоселення; проблема моральної та матеріальної компенсації жертвам Голокосту, а також українцям (цивільним особам і військовополоненим) – жертвам нацистських трудових депортацій і примусової праці 1941-1944 рр; проблема поховання й перепоховання жертв війни в Німеччині та Україні, а також питання щодо повернення культурних та історичних цінностей, вивезених в роки війни та після її завершення з України до Німеччини та з Німеччини до України. Важливою рисою вирішення цих проблем була потреба не лише матеріальної, але й моральної компенсації людям за їхні страждання в часи воєнного лихоліття.

2.2 Міжнародно-правовий контекст українсько-німецького політичного й гуманітарного співробітництва.

Українсько-німецькі зв'язки мають більш як тисячолітню історію яка засвідчує важливість контактів двох народів як для іманентного розвитку, так і для загальноєвропейського історичного процесу[298, с. 3].

Провідне положення ФРН на Європейському континенті, її політичний вплив і економічна могутність, а також високий ступінь впливу цієї держави на інтеграційні процеси в Європі об'єктивно визначають доцільність будувати відносини України з Німеччиною як стратегічні. Однак, невідповідність потенціалів політичного та економічного впливу цих двох держав визначає відмінність поведінки України та ФРН у відносинах між собою та перешкоджає розбудові між ними стратегічного партнерства. З іншого боку, актуальність

дослідження політичного та безпекового виміру відносин між Україною та ФРН обумовлена неоднозначністю в оцінках українсько-німецького співробітництва вітчизняними та закордонними фахівцями.

У новітній історії становлення та розвитку українсько-німецьких взаємин виділяють три етапи. Основними критеріями періодизації є комплекс завдань та конкретний зміст двосторонніх, насамперед, політичних зв'язків між Україною й Німеччиною.

Перший етап від липня 1990 р. до червня 1993 р. це початковий етап, для якого було головним налагодження загальнополітичних відносин обох країн.

Другий етап тривав приблизно з червня 1993 р. до жовтня 1998 р. і характерний психологічним проривом та формуванням широкої договірно-правової бази взаємин.

Третій етап українсько-німецького співробітництва почався на межі ХХІ ст. й триває донині це період інституалізації і важливої практики наповнення конкретним змістом політичних консультацій на найвищому рівні [200, с. 8].

Продовжуючи розвиток контактів по висхідній у квітні 1991 р. відбувся офіційний візит Голови Верховної Ради України Л.М.Кравчука до ФРН, у ході якого відбулися зустрічі з Федеральним канцлером Г. Кодем та членами Бундестагу. У грудні того ж року ФРН відвідав міністр закордонних справ України А. Зленко. Ці перші контакти дали змогу з'ясувати вихідні моменти співпраці й намітити перспективи [249, с. 70].

Новий період в українсько-німецьких відносинах було започатковано під час візиту в Бонн 3-4 лютого 1992 р. новообраного президента України Л. Кравчука, важливим кроком на шляху формування міждержавних відносин було відкриття 18 лютого 1992 р. посольства ФРН, яке стало першим дипломатичним представництвом країни члена «великої сімки» в Україні [347, с.14]. Послом у нашій країні був призначений відомий дипломат граф Хеннеке фон Бассевітц, перший в Україні посол іноземної держави [332, с. 20]. На сьогоднішній день, на цій посаді перебуває Д-р Крістоф Вайль.

Нову Німеччину приваблює Україна та розширення співробітництва з нею, що розглядається її політиками як стабілізуючий чинник. Про це наголошувалось під час офіційного візиту до Бонну президента України у лютому 1992 р. і його зустрічі з президентом ФРН Р. фон Вайцеккером. Однак під час того візиту не було укладено угод, визначалися лише можливі напрямки співпраці на майбутнє [285, с. 7].

Підтвердженням якісно нового рівня взаємовідносин між незалежною Україною і об'єднаною Німеччиною слугує значно розширена панорама двосторонніх взаємин у 1993 р., яка охоплює і військову сферу. В ході візиту міністра оборони ФРН до Києва були підписані відповідні угоди між двома відомствами, вони торкаються співробітництва навчальних закладів збройних сил України й Німеччини. Тим самим налагоджується плідний політичний діалог, який створює необхідні передумови всебічної співпраці [285, с. 10].

Справжній прорив у відносинах між обома країнами стався у першій половині 1993 р. Про це свідчить підписання цілого ряду міждержавних угод, які засвідчили якісно новий рівень українсько-німецьких взаємин [252, с. 243]. В першу чергу, це спільна Декларація про основи відносин між Україною і ФРН, підписана 9 червня 1993 р. [138]. В першій статті спільної Декларації зазначається, що Україна і Німеччина, «[...]усвідомлюючи багатовікові культурні, економічні, наукові та людські зв'язки, тривалі періоди плідного співробітництва і різнобічного обміну між народами, пам'ятаючи про зловісні сторінки недавньої європейської історії, погоджуються про те, що вони якнайтісніше співпрацюватимуть заради добра їхніх народів і тим самим сприятимуть мирові у Європі та в усьому світі. Це відповідає інтересам і найглибшим прагненням українського і німецького народів[...]» [138, с.5]. У цьому документі сторони зазначили необхідність будівництва нової, об'єднаної на основі спільних цінностей Європи, заявили про свій твердий намір будувати взаємовідносини на обов'язковій міжнародно – правовій основі, підтвердили свою відданість головним принципам статуту ООН, положенням Гельсінського Заключного акту від 1 серпня 1975 р., Паризької хартії для нової Європи

(1990 р.), а також іншим завданням, які містяться в документах Наради з безпеки та співробітництва у Європі [348, с. 53-54].

Спільна декларація про основи взаємин між ФРН та Україною наочно продемонструвала нову концепцію політики ФРН стосовно України. «Федеративна Республіка Німеччина і Україна [...] пам'ятають злочасні етапи нещодавньої європейської історії [...] і прагнуть зробити свій внесок заради миру в Європі і в усьому світі. Це відповідає глибинним потребам німецького і українського народів» [271, с. 250].

Відбулося надання двостороннім відносинам більш високого договірно-правового статусу, візит віце-канцлера ФРН, міністра закордонних справ К. Кінкеля до України в лютому і офіційних візит канцлера – Г. Коля на чолі представницької делегації в червні 1993 р., а згодом і міністра оборони Ф. Рюс. В 1993 р. Німеччину відвідали прем'єр-міністр України Л.Кучма та депутати Верховної Ради. Налагоджується плідний політичний діалог поміж двома державами. Г.Коля, супроводжували федеральні міністри: господарства – доктор Г.Рексродт, транспорту – М.Віссман, охорони навколишнього середовища, природи та реакторної безпеки – професор К.Тепфер, наукових досліджень та технології – доктор П.Крюгер, а також група ділових та фінансових кіл ФРН. Відбулися інтенсивні переговори та зустрічі Г. Коля з президентом України Л. Кравчуком, прем'єр-міністром Л. Кучмою, головою Верховної Ради І. Плющем, а також переговори у відповідних міністерствах і відомствах республіки [192].

Якісно новий рівень, політико-правову базу двосторонніх відносин знаменують підписані в ході візиту: Спільна Декларація про основи відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччини [138], Договір між двома державами про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки, а також інші угоди між урядами України і ФРН [139].

Підписання в Москві 10 січня 1994 р. президентом Росії Б.Єльциним, президентом України Л. Кравчуком та президентом США Б. Клінтоном

спільної заяви довело політичну волю України, спрямовану на відмову від ядерної зброї колишнього СРСР. Крок до розв'язання цієї проблеми сприяв активізації українсько-німецького політичного діалогу[298, с.12].

Нову якість українсько-німецьким контактам надала підписана 14 червня 1994 р. Угода про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом. В грудні 1994 р. на саміті ЄС в Ессені ФРН ініціювала широку програму розвитку взаємодії з Україною у всіх галузях, зокрема у проведенні радикальної економічної реформи. В цьому контексті підтримка ФРН – члена «великої сімки» провідних держав Заходу має суттєве значення. Конструктивна позиція України та Німеччини сприяла успіху саміту ОБСЄ у Будапешті, де була створена Організація з безпеки і співробітництва в Європі[298, с.13].

У першій половині 1996 р. українсько-німецький міжпарламентський діалог відбувався на тлі прийняття нової Конституції України. Прийняття цього важливого документа було високо оцінено іноземними країнами, що засвідчило підтримку нашої країни [425, с. 15].

Помітні позитивні зрушення у створенні договірної - правової бази культурного співробітництва між Україною і Німеччиною сталися протягом 1994-1997 рр. Акцент співробітництва було перенесено з найвищих урядових кіл на групи фахівців. Спираючись на існуючу правову базу, йшло безпосереднє налагодження стосунків в освітній, культурній сферах, вирішувалися питання реституції культурних цінностей, налагоджувалась робота німецьких фондів на території України.

Активізації культурного співробітництва сприяла приєднанню України у 1994 р. до Європейської культурної конвенції та вступ у 1995 р. до Ради Європи. Україна визначає пріоритети цього співробітництва у напрямі входження в європейський культурний простір, виведення освіти України на європейський рівень. Саме тому культурні контакти з Німеччиною створюють умови для відновлення старих і створення нових зв'язків з європейською цивілізацією[450].

Перше засідання українсько-німецької змішаної комісії з культурного співробітництва відбулось у ході візиту української делегації до ФРН 24-26 жовтня 1994 р. Відповідно до ст. 17 Угоди про культурне співробітництво від 15 лютого 1993 р., було підписано двосторонній протокол [160, с. 89]. Українську делегацію очолював О.М. Дяченко, начальник Управління культурних зв'язків МЗС України, німецьку – посол, пан Вільтруд Голік, заступник начальника Управління культури МЗС ФРН. Крім того, землі ФРН представляв міністр-директор Баварського міністерства освіти, культури, науки та мистецтва Герберт Кіслінг. Аналіз складу делегацій та підписані документи свідчать про велику зацікавленість сторін в культурному діалозі [285, с.60-63].

В рамках підготовки до цього візиту, а також з метою підведення підсумків та визначення перспектив української - німецької культурної співпраці в Києві протягом 31 липня – 2 серпня 1996 р. відбулось друге засідання української - німецької змішаної комісії з культурного співробітництва. До складу української делегації входили представники Міністерства освіти, Міністерства культури і мистецтва, Міністерства у справах молоді та спорту, а також співробітники МЗС (Управління культурних зв'язків, Управління Європи та Америки, Управління культури). Німецька делегація теж була представницькою і високофаховою, її очолював посол, доктор Г. Вінкельман.

Як і під час першого засідання, делегації обговорили широке коло питань, пов'язаних з вищою, середньою, професійно-технічною освітою, обміном учителями, студентами, науковцями, популяризацією культури, мови та літератури обох країн. Порівняльний аналіз підсумкових протоколів першого і другого засідань дозволяє констатувати розвиток відносин по висхідній. Так, під час підписання першого протоколу німецька делегація висловила готовність підтримувати реформу української системи вищої освіти і науки через Конференцію ректорів німецьких вищих навчальних закладів (ГРК). На час другого засідання, в результаті візиту і делегації Української ради ректорів до ФРН 12-17 листопада 1995 р., встановлено офіційні відносини між ГРК і

Українською радою ректорів. Розпочато роботу: проведення спільних семінарів в одно-або дворічному циклі [177, с.10].

Складність формування зарубіжної культурної політики України полягає у тому, що в державі лише завершується формування внутрішньої правової бази культурного співробітництва з іншими країнами [263, с. 534]. Принципово важливим у цьому напрямку стало затвердження Верховною Радою України 19 лютого 1993 р. «Основ законодавства України про культуру» [133] та в липні 1993 р. «Основних напрямків зовнішньої політики України» [134]. Комплект документів доповнює Постанова Кабінету Міністрів України від 22 лютого 1996 р. «Про стан і заходи щодо розвитку української культури» [135]. На їх основі була підготовлена Комплексна програма основних напрямків розвитку культури України до 2005 р., в якій значне місце відводиться співробітництву України іншими країнами у галузі культури, освіти, науки, інформації, туризму, молоді та спорту [450].

Для того, щоб угода про культурне співробітництво була дієвою, створено змішану комісію [138, с. 170] для підведення підсумків і обговорення результатів обмінів. Станом на 1 січня 1997 р. відбулося два засідання українсько-німецької змішаної комісії з питань культурного співробітництва: перше – в Бонні (24-26 жовтня 1994 р.), друге – в Києві (31 липня – 1 серпня 1996 р.). З моменту набуття чинності угоди про культурне співробітництво припинила свою дію угода між ФРН і СРСР про культурне співробітництво від 13 травня 1973 р. Тобто, у цьому відношенні угода між Україною і Німеччиною виразно засвідчує наступність і послідовність стосовно попередньої практики співробітництва. Ця угода розрахована на 5 років, після чого автоматично продовжується на наступні 5 років і т. д., якщо жодна із сторін не повідомить письмово іншу сторону про свій намір припинити її дію.

Після візиту Федерального канцлера Г. Коля до Києва у вересні 1996 р. в обох державах заговорили про новий рівень українсько-німецьких відносин – рівень стабільного партнерства. У ході переговорів значну увагу приділено проблемам культурно-духовної сфери. Зокрема, відбулося підписання ряду

українсько-німецьких документів, серед яких Угоди про співробітництво між другим каналом німецького телебачення (ЦДФ) і Українським ТБ, Угоди про національні меншини та ін. Під час офіційного прийому в Маріїнському палаці Г. Коль констатував: «У царині культури і науки наші відносини також розвивалися втішно. Саме контакти між німецькими і українськими університетами, і не в останню чергу, в нових федеральних землях, мають неабияке значення. Партнерство між містами і дедалі більше контактів на приватному і підприємницькому рівнях збагачують відносини між нашими обома країнами» [262, с. 283]. В ході візиту Г.Коль відвідав Національний університет ім. Т. Шевченка, де виступив з промовою перед студентами і викладачами. За одностайним рішенням вченої ради університету Г. Колю, видатному діячеві світової політики, було присвоєно почесне звання доктора. Візит, без сумніву, активізував українсько-німецькі відносини на всіх напрямках [285, с. 70-73].

Розвиток міждержавних відносин за роки президентства Л. Кучми (1994-2005 рр.) дуже сприяв покращенню соціальних, технічних та економічних відносин. Було визначено пріоритетні напрями співробітництва між законодавчими органами обох країн. Також ФРН підтримала Україну у розвитку відносин з іншими державами, про це свідчить підписання Договору про партнерство України з ЄС та Хартії про партнерство з країнами Північно-Атлантичного Союзу. Велика кількість консультаційних зустрічей, а також візит федерального президента ФРН Р.Герцога дали поштовх для динамізації економічних та політичних міждержавних відносин [460].

За роки правління третього президента незалежної України В.Ющенко (2005 – 2010 рр.) було укладено низьку угод та договорів: Угода про перевезення військових вантажів та персоналу через територію України від 12.07.2006 р. [138]; Спільна заява про продовження співробітництва щодо перепідготовки кадрів для сфери підприємництва України між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина від 09.11.2007 р. [139]; Угода про стратегічне співробітництво між Державною адміністрацією залізничного

транспорту України та Акціонерним товариством «Німецькі залізниці» в галузі залізничного транспорту від 15 липня 2009р. [139].

Впродовж першого робочого візиту Президента України В. Ющенка до ФРН 8-9 березня 2005 р., під час його переговорів з Федеральним Канцлером Німеччини Г. Шрьодером було домовлено про створення Групи високого рівня з економічного співробітництва (далі – ГВР). На даний час проведено 4 засідання ГВР щодо проблемних питань, останнє з яких відбулося 29 квітня 2009 р. в Києві.

Діяльність ГВР здійснюється у рамках робочих груп за наступними напрямками: житлово-комунальне господарство, енергетика, вугільна промисловість, авіація та космос. Посольство Німеччини регулярно організовує зустріч «Представників економіки». При посольстві функціонує спеціальний відділ, який займається економічним аналізом та співпрацею. Громадська організація «Українсько-Німецький Форум» очолювана Анатолієм Кінахом проводить регулярні зустрічі представників бізнесу, чиновників [433].

Політика В. Ющенка була спрямована саме на економічний розвиток відносин між ФРН та Україною. Ця спрямованість сприяла розвитку відносин не тільки в економічній, а й у політичній, культурній та технічній сферах.

Двосторонній діалог між Україною та Німеччиною у 1991-2010 рр. мав висхідну прогресію, впродовж якої вироблено певні традиції культурних, економічних та наукових зв'язків. Незважаючи на певні проблеми, що існують в сучасних українсько-німецьких відносинах, позитивна динаміка відбувається завдяки зусиллям як української, так і німецької дипломатії, що свідчить про визначення стратегічної перспективи майбутніх двосторонніх взаємин.

Політичні зв'язки між Україною й Німеччиною у 1991-2010 рр. здійснюються у трьох стратегічних напрямках двосторонньої співпраці: підтримка Федеративною Республікою процесу реформ в Україні; співпраця в галузі транспортування енергоносіїв, зумовленої політизацією торгівлі енергоносіями та зростанням геостратегічного значення країн-експортерів та

країн-транзитерів енергоресурсів; співробітництво нашої держави й ФРН у євроінтеграційному напрямку [298, с.19].

Міждержавні зв'язки між Україною та Німеччиною, починаючи з президентства В.Януковича (2010 – 2014 рр.) здійснюється у трьох стратегічних напрямках двосторонньої співпраці: підтримка Федеративною Республікою процесу реформ в Україні; співпраця в галузі транспортування енергоносіїв, зумовленою політизацією торгівлі енергоносіями та зростанням геостратегічного значення країн-експортерів та країн-транзитерів енергоресурсів; співробітництво нашої держави й ФРН у євроінтеграційному напрямку[341, с.468].

30 серпня 2010р. відбувся перший візит В. Януковича до Німеччини. У ході візиту Янукович зустрівся з Федеральним канцлером Німеччини А Меркель, Федеральним президентом Німеччини К. Вульфом, віце-канцлером, Федеральним міністром закордонних справ Г. Вестервелле [465].

Також йшлося про сподівання України вже найближчим часом укласти Угоду про асоціацію з Євросоюзом, створення поглибленої зони вільної торгівлі та започаткування безвізового режиму з країнами Євросоюзу. Крім того, президент наголосив, що дуже важливо, аби у новій стратегічній концепції НАТО, розробка якої є на етапі завершення, «такі позаблокові країни, як Україна, знайшли там своє місце у створенні безпекової європейської системи». А. Меркель відзначила, що німецька сторона також зацікавлена в тому, щоб Україна знайшла баланс у відносинах між Росією і Євросоюзом. Під час зустрічі глава України також зазначив, що бачить Німеччину партнером майбутньої реконструкції української газотранспортної системи і запросив ФРН інвестувати в цей проект [341, с.466].

Українсько-німецький діалог має об'ємну договірно-правову базу, яка налічує понад 100 документів. Оскільки стан розвитку договірно-правової бази певною мірою відображає рівень стратегічності між Україною і Федеративною Республікою, варто зауважити, що порівняно із іншими, стратегічними партнерами України (зокрема, з Росією та США підписано значно більше

двосторонніх документів), необхідно, посилити з цього приводу міждержавний діалог.

ФРН надає значну підтримку Україні у відносинах з ЄС, НАТО, РЄ, Міжнародним валютним фондом (МВФ) та Європейським банком реконструкції і розвитку (ЄБРР) [347,с.268].

Особливу увагу сторони приділяли розвиткові співробітництва в військово-технічній сфері. Серед найбільших спільних проектів визнано проект виробництва сучасного європейського військово-транспортного літака на базі «АН-70». Прискоренню вирішення питання щодо реалізації проекту сприяло б прийняття німецьким керівництвом відповідного політичного рішення. Але через негативну позицію явних конкурентів – Росії і Франції, спільне виробництво не було налагоджене [478].

Формуючи договірно-правову базу, ФРН і Україна зафіксували право на вільний вибір форм економічного співробітництва. У межах своїх можливостей країни зобов'язалися вживати відповідних заходів щодо сприяння торгівлі з метою диверсифікації та якісного вдосконалення взаємного товарообігу: сприяння участі у ярмарках, виставках, проведення семінарів тощо. Відповідно до чинного законодавства кожної країни спільне виробництво, спеціалізація, ліцензійні угоди та інші форми капіталовкладень не підлягають жодним обмеженням на території партнера.

Крім політичного аспекту українсько-німецьких відносин, особливо важливим для нас є економічний бік справи. Німеччина була й залишається одним із найвагоміших партнерів у галузі зовнішньої торгівлі. Сьогодні на ФРН припадає 7,6% загального зовнішнього торгівельного обігу України. Україна ввійшла до десятки головних торговельних партнерів Німеччини у Центральній та Східній Європі, займаючи друге місце після Росії в торгівлі ФРН із країнами СНД та Балтії. Основними статтями українського є продукція машинобудування, автотранспортні засоби, електротехніка, тканини. Німеччина посідає друге місце після США серед іноземних інвеститорів України [337, с. 368].

Фінансування спільних українсько-німецьких наукових проектів по лінії Німецької служби академічного обміну за 1993 – 1996 рр. становило близько 3 млн. доларів. Німецька сторона реалізувала за угодою «Про поставки автомобільної техніки в Україну» [138] за пільговими цінами 4 850 одиниць автомобільної техніки на загальну суму 15 млн. доларів, 725 одиниць цієї техніки передано згідно з угодою від 4 липня 1994 р. безкоштовно. У рамках проектів допомоги з боку ЄС німецька частка становила: у загальній сумі кредитів (285 млн. екю) – 79,8 млн. екю; у програмі технічної допомоги TACIS – 90 млн. екю. Таким чином, загальна сума допомоги Україні на двосторонній основі з 1992 р. - 1998 р. становила близько 2 млрд. доларів [348, с.245].

Німецькі партнери здійснюють низку проектів у зонах, забруднених в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Важливим і корисним для України є співробітництво з установами та організаціями ФРН з питань мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС і в галузі ядерної та радіаційної безпеки. Німеччина ініціювала заснування Міжнародного центру з питань подолання наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Реалізуються спільні програми визначення радіаційного навантаження на населення та на навколишнє середовище, серед регіонів – Фастівський район Київської області, вісім районів Житомирської області тощо [195].

Під спільним головуванням статс-секретаря Мюллера з Федерального міністерства екології, охорони природи та безпеки ядерних реакторів і заступника Міністра охорони навколишнього природного середовища України Лизуна 10 червня 2009 р. у Києві відбулося засідання з питань двосторонньої співпраці у галузі екології. Серед порушених тем були проекти, фінансовані Федеральним міністерством екології, охорони природи та безпеки ядерних реакторів у рамках міжнародної ініціативи охорони клімату, співпраця у використанні механізмів фінансування на ринках вуглецевих речовин, а також співпраця у галузі охорони природи.

Значну допомогу німецькі медичні установи надають лікувальним закладам України. Для цього розроблено спеціальну програму гуманітарної

допомоги, яка за обсягом становила більш як половину всіх поставок по гуманітарній лінії з-за кордону. Допомога надається різними неурядовими і благодійними організаціями та фондами ФРН, такими як «Союз робітників самаритян», «Мальтійська служба допомоги», «Спілка SOS-86», «Діти Чорнобиля» (м. Зауер-ланд) тощо. Тільки остання, наприклад, надіслала в Україну ліків на суму 3,5 млн. доларів. Одним із ускладнень, які заважали наданню гуманітарної допомоги, була невирішеність питання з розмитненням гуманітарних вантажів в Україні [478]. Після прийняття Верховною Радою України 19 лютого 1997 р. Постанови «Про тимчасовий порядок митного оформлення вантажів з гуманітарною допомогою, що надходять на митну територію України від іноземних юридичних осіб», проблему було вирішено [139, с.15].

Німеччина та Україна хочуть у майбутньому ще тісніше співпрацювати у боротьбі з ВІЛ/СНІД. Це було одним з результатів бесіди Федерального канцлера Німеччини А. Меркель з Прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко 21 липня 2008 р. у Києві. Для цього, зокрема, має бути посилена співпраця між міністерствами охорони здоров'я обох країн. Ще напередодні візиту Федерального канцлера Федеральний міністр охорони здоров'я У. Шмідт та її український колега В. Князевич домовилися про співробітництво у рамках німецько-української Партнерської ініціативи щодо боротьби з ВІЛ/СНІД.

Пріоритетами Партнерської ініціативи є профілактика, контроль, лікування та догляд. Поруч із інтенсифікацією співробітництва на національному рівні розвивається співробітництво у двох пріоритетних регіонах (Донецька область і чотири області в Західній Україні).

Координація Партнерської ініціативи здійснюється Німецьким Товариством технічного співробітництва (GTZ), яке за дорученням Федерального уряду реалізує в Україні два проекти з профілактики ВІЛ/СНІД серед молодих людей. Загалом наразі надається сприяння десяти двостороннім проектам. Сума, виділена німецькою стороною для цілей цього сприяння на 2008 р., становить понад 740 000 євро і буде протягом двох наступних років

збільшуватися. Завдяки цьому уможлиблюється, наприклад, передача знань у рамках української Національної програми профілактики ВІЛ/СНІД на основі співпраці між німецьким Федеральним центром просвітництва у сфері охорони здоров'я (BzgA), Німецькою організацією з надання допомоги при СНІД (Deutsche Aidshilfe) та відповідними національними установами України. Інші проекти присвячені розробці профілактичних концепцій для групи гомосексуалістів, залученню громадських помічників до профілактичної роботи, а також започаткуванню партнерств між клініками для поліпшення лікування ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД і догляду за ними [442].

У сфері молодіжної політики та освіти діють такі угоди: Угода між Міністерством України у справах сім'ї та молоді та Федеральним міністерством у справах сім'ї, жінок та дітей Федеративної Республіки Німеччина про співробітництво у сфері молодіжної політики від 26 серпня 1993 р., а також Угода між урядом України і урядом Федеративної Республіки Німеччина про направлення німецьких викладачів у навчальні заклади України [450].

28-29 травня 1998 р. відбулися перші українсько-німецькі консультації на найвищому рівні. Уже сам факт запровадження механізму двосторонніх консультацій – ще одне переконливе свідчення того, якої підвищеної уваги надають у ФРН співробітництву з нашою країною. Досить сказати, що подібну форму двостороннього співробітництва Німеччина має з Росією, Польщею та Францією.

Консультації відбували за так званим галузевим принципом – у секціях: з питань економіки, фінансів, військово-технічного співробітництва, боротьби з організованою злочинністю, культурних зв'язків та гуманітарних проблем. З української сторони у роботі секцій взяли участь віце-прем'єр-міністри В. Смолій та С. Тигіпко, Секретар Ради Національної безпеки та оборони В. Горбулін, міністри, голови держкомітетів та інші посадові особи. Під час переговорів були визначені конкретні кроки на шляху поглиблення двостороннього співробітництва, обговорені питання налагодження тісніших

контактів України з Європейським Союзом та іншими європейськими структурами, де ФРН відіграє помітну роль [413, с. 17].

Друга українсько-німецька консультативна зустріч відбулася 8-9 липня 1999 р. у столиці нашої країни. Участь у консультаціях узяв новий Федеральний канцлер ФРН Г. Шрьодер, обраний на цю посаду 27 вересня 1998 р. Г. Шрьодер заявив: «Політика Німеччини щодо України не зміниться. Я буду продовжувати курс відносин, намічений попереднім урядом на чолі з Г. Колем.» На переговорах у Києві німецького канцлера супроводжували чотири федеральні міністри: Ю. Трітгін (екологія), О. Шілі (внутрішні справи), В. Мюллер (економіка) та Р. Шарпінг (оборона), а також 34 високопоставлені керівники німецьких підприємств. У центрі розмов між представниками урядів були економічні відносини, енергополітика в нашій країні, миротворча місія у Косово, наближення України до Європейського Союзу [143, с. 91].

Важливу роль у розвитку українсько-німецьких відносин відіграє українська діаспора в Німеччині, яка є досить численною. Вона формувалась у два етапи: до початку Другої світової війни і після неї. Як відомо, у 1941 – 1944 рр. до Німеччини з України силоміць були вивезені близько 2 млн. осіб, які разом із військовими полоненими працювали на підприємствах та у приватних господарствах. Переселенці були сконцентровані в основному в західній частині Німеччини: у Рурському басейні, Баварії та на землі Баден-Вюртемберг (там міститься військове виробництво країни) [309, с. 112]. Після війни почався масовий виїзд українців із німецьких земель. Дехто повернувся на батьківщину, а дехто подався до інших країн Європи. В результаті кількість українців у Німеччині зменшилася до 250 000 осіб. Здебільшого це були представники галицької і буковинської інтелігенції, політичні емігранти, вояки Української повстанської армії, різних військових з'єднань.

Нині багато українців у Німеччині асимілювалися. Українцями визнають себе лише 20 000 осіб, які об'єднані у 23 релігійні громади. Об'єднавчим центром залишається Мюнхенське центральне представництво українців Німеччини. У ФРН представлена й нова хвиля української еміграції, яка

розпочалася наприкінці 80-х років ХХ ст. Це – понад 10 000 громадян, більшість яких – євреї [127].

Варто зауважити, що політичні пріоритети двосторонніх взаємин тісно пов'язані між собою, адже характер співробітництва України й Німеччини виступає наріжним каменем євроатлантичної стратегії Києва. Зміцнення їх взаємин виходить із необхідності підтвердження демократичного напрямку перетворень в Україні, завершенні й зростанні ефективності результатів її ринкових реформ та інтеграції до євроатлантичного простору. У цьому контексті розширення та поглиблення двостороннього партнерства є важливим чинником побудови нової і неподільної Європи. Разом з тим, енергетичні питання якісно впливають на поступ двосторонніх взаємин.

Зацікавленість до співробітництва з Україною виявляють провідні німецькі фірми – «АВВ», «Сіменс», «Даймлер-Бенц» та ін. В Україні станом на 1 січня 2000 р. діяло понад 250 українсько-німецьких підприємств, капітал яких становив понад 70 млн. доларів. [450].

Особлива увага в угоді приділяється співпраці в усіх галузях науки й освіти, заохочується співробітництво в сфері збереження, реставрації й охорони культурних цінностей та історичних пам'ятників [138, с.170]. Цілком природно, що інтенсифікація зв'язків, зазначених в угоді, торкнулася і молодіжних обмінів, їх соціальної підтримки, а також співробітництва в галузі спорту, включаючи фізичне виховання в навчальних закладах [138, с.170].

Стратегічний вибір України на поступову інтеграцію в європейські та трансатлантичні структури поступово знаходить розуміння й підтримку німецького керівництва. Перспективи двостороннього економічного співробітництва вбачаються у таких сферах: забезпечення підтримки з боку ФРН у налагодженні тісних контактів України з ЄС, подолання бар'єрів на шляху української продукції на ринки європейських країн, диверсифікація ринків збуту української продукції, входження держави до основних європейських економічних структур; підтримка України у міжнародних фінансових організаціях з метою надання необхідної допомоги для проведення

структурних змін в економіці, подолання наслідків Чорнобильської аварії, підтримки платіжного балансу; раціоналізація двосторонньої торгівлі завдяки збільшенню українського експорту, оптимізації імпорту з ФРН шляхом підвищення в ньому частки інвестиційних товарів для проведення технічного переоснащення галузей вітчизняної промисловості, зменшення значного від'ємного сальдо у торгівлі між двома країнами; збільшення обсягів надходження німецького капіталу у пріоритетні галузі національної економіки з метою підвищення експортного потенціалу України; залучення України до участі в регіональних проектах безпеки та економічного розвитку в рамках Веймарського трикутника[285, с. 9].

Німеччина виступає для України цінним партнером у міжнародних відносинах, а особливо в ЄС, що є досить важливим для нашої країни [285, с. 10].

Німеччина та Україна і надалі проводять обширний і тісний обмін візитами у політичній сфері. Німецькі федеральні міністри, депутати Німецького Бундестагу, представники німецьких федеральних земель і високопоставлені політичні держслужбовці регулярно відвідують Україну. З іншого боку, німецька сторона відзначає високу густину візитів до Німеччини українських високо посадовців. І те й інше є свідченням тісних і дружніх стосунків між обома країнами. Крім того, дуже тісні контакти існують між представниками громадянського суспільства обох країн.

Досягнуто принципової згоди у питаннях створення представництва Deutscher Akademischer Austausch Dienst (Німецька служба академічних обмінів у Києві надалі - ДААД). Німецька делегація погодилась доручити одному з лекторів ДААД у Києві очолити бюро за умови матеріальної і технічної допомоги з українського боку. Крім того, ДААД значно збільшує кількість стипендій, які пропонуються українським студентам. На прохання, висловлені під час першого засідання, додатково вводяться десятимісячні стипендії для студентів-економістів, а також наукові короткострокові стипендії від 1 до 6 місяців для молодих українських науковців усіх спеціальностей, вік яких не

перевищує 32 роки. Новими є посередницькі послуги ДААД в організації літньої практики за фахом для українських студентів природничих, інженерних, лісо- та сільськогосподарських спеціальностей у рамках програми міжнародної асоціації IAESTE (International Association for the Exchange of Students for Technical Experience) строком на 2-3 місяці на промислових підприємствах, у вищих навчальних закладах та інших науково-дослідних установах ФРН. Особливу увагу німецька делегація звернула на довгострокові стипендії (1-2 роки) для проведення науково-дослідних робіт у ФРН, що надаються фондом ім.Олександра фон Гумбольдта. Заяви на їх отримання висококваліфіковані українські науковці з вченими ступенями і віком до 40 років можуть подавати безпосередньо в цей фонд. Німецьким науковцям, які зацікавлені у співпраці з українськими колегами, передбачені стипендії імені Ф. Ліннепа для проведення спільних довготривалих робіт [264, с. 72].

У Німеччині вийшла друком книга активіста з надання гуманітарної допомоги Україні Ріхарда Дімбата «Помічники в східній Європі». Автор розповів про досвід своєї роботи і враження про Україну.

Суперечність полягає в тому, що Україна, з одного боку, прагне до Європи, а з іншого – має велику потребу в гуманітарній допомозі, зауважує Р. Дімбат. Говорить про проблеми, пов'язанні з доставкою гуманітарних вантажів і пропонує, щоб українські політики хоч раз проїхали разом з гуманітарним конвоем по Україні. Тоді вони б побачили реальне життя на власні очі, а не з інформаційних довідок своїх помічників, вважає Дімбат: «Не повинно бути такого, коли ми даємо митникові сто євро, щоб він виконав свої нормальні обов'язки. Або коли впродовж десяти кілометрів наш конвой зупиняють чотири рази, щоб зняти побори, а правоохоронець відкрито говорить, що він теж повинен жити», - з сумом розповідає активіст. Крім того, за його словами, трапляється також, що речі, які везуть до України як гуманітарну допомогу, у Німеччині вважають непридатними для застосування. Так відбувається через дуже суворі вимоги у цій країні[285, с. 6].

Наприклад, німецький притулок для інвалідів списує ліжка, які не відповідають високим нормам якості. Але, в Україні немає таких суворих вимог, тож, ці, майже нові ліжка, було відправлено до українських лікарень, де, за словами активіста, ліжка, на яких лежать хворі, взагалі не можна назвати ліжками. Ситуація ж у деяких районних центрах України, на його переконання, є катастрофічною.

Усе це змушує українську державу знаходити об'єктивні напрями співпраці з ФРН, обопільний для Німеччини і України вектор співдії як стратегічних партнерів. Господарства наших країн потенційно можуть взаємно доповнювати одне одного. Це стосується не лише галузей промислового і сільськогосподарського виробництва, а також науково-технічного розвитку, гуманітарних напрямів [285, с.7].

Отже, договірно-правова база українсько-німецького співробітництва складається зі Спільної декларації про основи відносин між Україною та ФРН від 9 червня 1993 р. [139]., яка є базовим політичним документом, Угоди про сприяння здійсненню і взаємний захист інвестицій (підписана 15 лютого 1993 р., набула чинності 29 червня 1996 р.), Договору про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки (підписаний 10 червня 1993 р., набув чинності 5 листопада 1993 р.), Угоди про уникнення подвійного оподаткування стосовно податків на доход і майно (підписана 3 липня 1995 р., набула чинності 4 жовтня 1996 р.) та понад двох десятків інших угод, що регулюють практичну співпрацю в різних галузях [450].

Німеччина наголошує на своїх намірах послідовно розвивати дружбу та співробітництво. Реалізм, прагматизм, толерантність стали визначальними принципами політики Німеччини щодо України в останні роки [271, с. 250-251].

Підсумовуючи, потрібно зазначити наступне. Формування нормативно-правової бази двосторонніх відносин України та ФРН відбувалося поетапно, кожний з етапів має певні характерні риси та особливості. Упродовж 1991-

1994 рр., у ході президентства Л. Кравчука було закладено фундамент договірно-правової бази українсько-німецьких економічних, політичних відносин. Були підписані такі важливі документи, як Спільна декларація про основи відносин між Україною та Федеративною Республікою Німеччина; Договір між Україною та ФРН про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки; Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про фінансове співробітництво; Угода між Україною і Федеративною Республікою Німеччина про сприяння здійсненню і взаємний захист інвестицій. Розвиток міждержавних відносин за роки президентства Л. Кучми (1994-2005 рр.) дуже сприяв покращенню соціальних, технічних та економічних відносин. Було визначено пріоритетні напрями співробітництва між законодавчими органами обох країн. Також ФРН підтримала Україну у розвитку відносин з іншими державами, про це свідчить підписання Договору про партнерство України з ЄС та Хартії про партнерство з країнами Північно-Атлантичного Союзу. Велика кількість консультаційних зустрічей, а також візит федерального президента ФРН Р.Герцога дали поштовх для динамізації економічних та політичних міждержавних відносин. Політика Віктора Ющенка була спрямована саме на економічний розвиток відносин між ФРН та Україною. Ця спрямованість сприяла розвитку відносин не тільки в економічній, а й у політичній, культурній, та технічній сферах. Міждержавні зв'язки між Україною й Німеччиною, починаючи з президентства В.Януковича (2010–2014рр.) здійснюється у трьох стратегічних напрямках двосторонньої співпраці: підтримка Федеративною Республікою процесу реформ в Україні; співпраця в галузі транспортування енергоносіїв, зумовленої політизацією торгівлі енергоносіями та зростанням геостратегічного значення країн-експортерів та країн-транзитерів енергоресурсів; співробітництво нашої держави й ФРН у євроінтеграційному напрямку.

Таким чином, можна зробити висновок, що на даний момент створена значна договірно-правова база, визначено основні напрями співробітництва.

Існують підтверджені законодавством можливості розвивати і в подальшому українсько-німецькі відносини в галузі науки і освіти в різних напрямках, як на державному рівні, так і на місцевому. Німецько-українські відносини в галузі науки та освіти розвиваються досить активно. Майже всі угоди, які стосуються освітньо-наукового співробітництва, - чинні. Ці договори дають змогу здійснювати різностороннє співробітництво між Україною та ФРН. Поступово в межах підписаних угод сторони починають співпрацювати на недержавному рівні. Однак існує цілий ряд проблем: так і не були підписані угоди про взаємне визнання дипломів, немає законодавчого механізму фінансування українських культурних центрів у Німеччині, що викликає певні труднощі у розвитку подальшого двостороннього діалогу [450].

Отже, міжнародно-правова база двостороннього українсько-німецького політичного співробітництва почала складатися практично одразу ж після проголошення незалежності України та визнання її ФРН. Початковий етап політичної співпраці обох країн припав на 1990-1993 рр., коли було закладено підвалини міждержавних відносин, сформульовано бачення сторонами їхніх перспектив, визначено загальні напрямки. Другий етап українсько-німецького міждержавного співробітництва окреслюється приблизно з червня 1993 р. до жовтня 1998 р. Саме на цей час припадає поступове створення та наповнення договірно-правової бази співпраці обох країн, зокрема й у гуманітарній сфері. Третій етап українсько-німецького співробітництва почався на межі ХХІ століття й триває донині. Це період інституалізації важливої практики міждержавних відносин в контексті євро інтеграційного вектора України. У двохсторонньому гуманітарному співробітництві, зокрема й у сфері проблем подолання наслідків Другої світової війни, він наповнений конкретним змістом політичних консультацій на найвищому та експертному рівнях, завершенням реалізації ключових проектів. Наразі можемо визначити місце гуманітарної складової у міждержавних відносинах України й Німеччини як важливе та одне з ключових, що формує перспективи майбутнього у стосунках обох країн і народів.

На прикладі українсько-німецьких міждержавних відносин 1991-2014 рр. ми можемо спостерігати як гуманітарна політика, пов'язана з подоланням трагічних наслідків непростих історичних взаємин обох народів у ХХ ст., стала чинником інтеграції пострадянської держави у європейське та світове співтовариство. Саме двосторонні українсько-німецькі відносини продемонстрували усьому світу можливість вирішення здавалося б надскладних питань, пов'язаних з долями жертв війни і політичних репресій.

Зокрема, у 1990-х рр. Німеччина і Україна на міжнародному рівні досить багато уваги приділяли вирішенню особливо резонансного питання щодо повернення та облаштування на батьківщині українських німців, депортованих у 1941-1942 рр. з України в східні й північні райони СРСР. Практичного вирішення потребувала й проблема моральної та матеріальної компенсації жертвам Голокосту, цивільним українцям і військовополоненим – жертвам нацистських трудових депортацій і примусової праці 1941-1944 рр. Такою ж болючою та вразливою для історичної пам'яті і нащадків стала проблема поховання й перепоховання жертв війни в Німеччині та Україні. Виразно міжнародно-правового контексту набувало й питання щодо повернення культурних та історичних цінностей, вивезених в роки війни та після її завершення з України до Німеччини та з Німеччини до України. Слід також враховувати, що обидві сторони передбачали як моральні так і матеріально-фінансові інструменти вирішення більшості окреслених гуманітарних проблем.

Міжнародно-правова база двостороннього українсько-німецького політичного співробітництва почала складатися практично одразу ж після проголошення незалежності України та визнання її ФРН. Початковий етап політичної співпраці обох країн припав на 1990-1993 рр., коли було закладено підвалини міждержавних відносин, сформульовано бачення сторонами їхніх перспектив, визначено загальні напрямки. Другий етап українсько-німецького міждержавного співробітництва окреслюється приблизно з червня 1993 р. до жовтня 1998 р. Саме на цей час припадає поступове створення та наповнення договірно-правової бази співпраці обох країн, зокрема й у гуманітарній сфері.

Третій етап українсько-німецького співробітництва почався на межі ХХІ століття й триває донині. Це період інституалізації важливої практики міждержавних відносин в контексті євро інтеграційного вектора України. У двохсторонньому гуманітарному співробітництві, зокрема й у сфері проблем подолання наслідків Другої світової війни, він наповнений конкретним змістом політичних консультацій на найвищому та експертному рівнях, завершенням реалізації ключових проектів. Наразі можемо визначити місце гуманітарної складової у міждержавних відносинах України й Німеччини як важливе та одне з ключових, що формує перспективи майбутнього у стосунках обох країн і народів.

Аналіз місця гуманітарної складової у міждержавних стосунках України та Німеччини у 1991-2014 рр. дозволяє стверджувати, що Україна зорієнтувала всю свою міжнародну політику, і зокрема гуманітарну, на вступ у перспективі до Європейського союзу. Німеччина в цьому контексті виступає однією із головних країн Європи, що підтримує й надає допомогу нашій державі.

РОЗДІЛ 3

ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939-1945 РР. В ГУМАНІТАРНІЙ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ І ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ

3.1. Проблема репатріації та облаштування етнічних німців на території України у 1990-х рр.

Ще одним важливим питанням двохстороннього гуманітарного співробітництва України та Німеччини у досліджуваний період стало забезпечення повернення етнічних німців, виселених свого часу сталінським тоталітарним режимом у східні і північні регіони СРСР, на місця свого компактного проживання, зокрема й на територію нашої держави. Подібна програма почала реалізовуватися вже після здобуття Україною незалежності. Верховною Радою України був прийнятий закон «Про національні меншини в Україні» [127], створено Українсько-німецький фонд, а інтереси німців у процесі репатріації на батьківщину представляло товариство «Відегербург» («Відродження»)[288, с. 259].

В межах нинішньої території України наприкінці 30-х років проживало 550 000 німців. Вони з давніх часів селилися тут. Особливо інтенсивно цей процес відбувався в ході реалізації указів імператриці Катерини II від 1762-1763 рр. Освоюючи вільні та виділені землі, переселенці наполегливою працею сприяли просуванню країни на шляху прогресу. В ХХ ст. німці разом з іншими народами пережили тяжкі випробування: дві світові війни, революційні потрясіння, громадянську війну та дві насильницькі депортації. В 1920-ті – на початку 1930-х рр. під час політики коренізації, звичайно, були здійснені деякі заходи на шляху задоволення потреб їх національно-культурного розвитку. Однак сталінська тоталітарна машина злочинно розтоптала ці здобутки. Німців,

як і ряд інших народів бувшого СРСР, було поставлено поза законом [288, с.260].

Значення порушеної проблеми визначається необхідністю відновлення історичної справедливості щодо репресованих народів, становлення та розвитку правової держави, зміцнення міжнародних позицій України [19, арк. 18]. В Україні, на відміну від інших держав СНД, багато питань, пов'язаних із реабілітацією і поверненням громадян німецького походження на місця їх попереднього поселення вирішуються більш успішно. І якщо переселення не стало ще таким масовим, то принаймні закладаються підвалини для цього, для цивілізованого вирішення широкого кола даних проблем. По-перше, закладено основи необхідної політико-правової бази: Верховною Радою України прийнятий закон «Про національні меншини в Україні» [127], вступив в дію Указ Президента «Про порядок зміни громадянами України національності» [144]. По-друге, створено відповідний державний орган – Українсько-німецький фонд при Міністерстві у справах національностей Кабінету Міністрів України, проводиться в життя чимало цілеспрямованих заходів як у центрі, так і на місцях [141]. По-третє, в Україні в цілому, а особливо на місцях майбутнього розташування переселенців німецької національності, певною мірою проведена відповідна роз'яснювальна робота, добра пам'ять про колишніх працівників – німецьких співгромадян, а також природня доброта та щирість місцевих жителів (чимало з них теж зазнали гірких випробувань на своїй Батьківщині) – ось ті основні фактори, які значно сприяють формуванню необхідної громадсько-політичної, моральної атмосфери [285, с. 53].

З 1990 р. у Німеччині вступив у дію закон про прийом переселенців на територію ФРН. Саме на цьому етапі міграційні питання перейшли у політичну площину. Кандидати на статус репатріанта більше не мали права перетинати кордон без дозволу на прийом, яку вони повинні подати в «країні виходу» та чекати позитивного рішення Міністерства внутрішніх справ Німеччини. Якщо до цього часу етнічні німці були привілейованими членами міграційного життя Німеччини, то зараз вони перейшли у іншу площину – вони стали кандидатами,

що піддавалися ретельному контролю для доступу на територію Німеччини і громадянських благ цієї країни.

23 січня 1992 р. Л.Кравчук підписав Указ, яким «з метою відновлення історичної справедливості, здійснення перших кроків на шляху до правової, політичної, соціальної і культурної реабілітації німців, депортованих свого часу за межі України», створювалися передумови для відродження життя німецької національної меншини [426. с.50].

У цей час у ФРН Законом 1992 р. було введено новий правовий статус – «пізній переселенець», на який могли претендувати етнічні німці зі Східної Європи, які народилися до 1993 р. і довели приналежність до німецького народу та власну історію політичних гонінь. Упродовж 90-х р. у німецькому суспільстві продовжувались гарячі дискусії про роль і значення репатріантів у німецькому суспільстві. На фоні гарячих і не завжди позитивних оцінок кількість репатріантів упродовж 90-х р. неухильно зменшувалася. Як зазначав у своїй доповіді уповноважений по справах переселенців Йоган Вельт: «Якщо у 1993 р. частка «переселенців серед всіх виїжджаючих складала 74%, то вже у 2001 вони спустилася нижче 27%» [235, с.103].

Аналізуючи міграційні процеси етнічних німців варто зазначити, що повоєнний розвиток СРСР накопичував значну кількість проблем у національній, культурній та політичній сферах. Неправильно було б вважати причиною еміграції тільки соціально-економічні проблеми. Внутрішні конфлікти, непродумана демографічна політика Радянського уряду, дестабілізація політичного і соціально-економічного життя, страх перед новими незрозумілими реформами, локальні війни і конфлікти 1988-х на території Росії, страх перед можливими етнічними конфліктами та непередбачуваним майбутнім спонукало євреїв, німців, вірмен залишати звичні місця у пошуках надійного притулку у нових демократичних реаліях. [326].

З середини 90-х років ХХ ст. еміграція з України, зберігаючи специфічні риси, у ключових моментах збігається з мультинаціональним переселенням з України. Часто молоді люди, отримавши вищу освіту, або люди середнього віку

у надії на кращі кар'єрні перспективи, стають перед вибором нової Батьківщини і проаналізувавши можливості європейських країн, зупиняють свій вибір саме на Німеччині. Не останню роль при цьому відіграють політична система, прогнозованість економіки і характер німців. Українці у своїх розмовах не раз зазначали, що саме німецька пунктуальність, чесність, працьовитість, педантичність та комунікабельність були тими факторами, що приваблювали мігрантів.

Обставина, що характеризує продовження німецької хвилі еміграції, це велика питома вага міжнаціональних шлюбів німців України в цілому й у тих з них, які переселяються на постійне місце проживання до Німеччини, зокрема. Цей факт усе більше розмиває етнічний характер німецької еміграції і стає однією формою обміну культурним й інтелектуальним капіталом, типовим для розвинутих країн.

На прикладі міграції етнічних німців можна показати постійну роботу і відносну успішність міграційної політики Німеччини, яка у другій половині ХХ століття перетворилася на країну імміграції, ставши лідером у Європі. Приблизні підрахунки показують, що за 1950–2005 роки країна «придбала» 10 млн. чол. [501].

З падінням «залізної завіси» 2,7 млн. етнічних німців повернулися до Німеччини за період 1988–2000 рр. Близько 1,9 млн. з них проживало на території колишнього СРСР, 575 тис. – на території Польщі, 220 тис. – у Румунії. Кількість прибулих до Німеччини досягла свого піку у 1990 р., склавши 400 тис. людей. Проте після першої ейфорії від завершення «холодної війни» та об'єднання країни уже в першій половині 1990-х р. уряд Німеччини став запроваджувати заходи по контролю над процесами повернення, встановивши, систему квот. На період з 1993 по 1999 рр. квота складала 225 тис. осіб у рік. У 2000 р. вона була істотно зменшена до 103 тисяч, а у 2001 – 100 тис. осіб на рік [435].

Окрім регулювання кількості прибуваючих, урядові дії були направлені на їхній склад. З 1993 р. понад 90% були вихідцями з колишнього СРСР. З метою

підтримання імміграції етнічних німців з інших країн Східної Європи, для них була введена вимога надати докази фактів етнічної дискримінації. В порівнянні з іншими категоріями іммігрантів етнічні німці володіють певними привілеями, які включають у себе підтримку у вивченні німецької мови і працевлаштуванні, отриманні соціальної підтримки.

Етнічні німці-переселенці з Східної Європи та колишнього СРСР до кінця 1990-х років стали однією з чисельніших груп нових мешканців Німеччини. Вони склали найбільш значимий потік мігрантів до Німеччини у другій половині 20 століття (4,13 млн).

Мігранти третьої фази міграції, яка почалася після 1989 р., не складають гомогенну групу, вони відрізняються один від одного багатьма ознаками, починаючи з мотивів міграції, місця проживання у колишньому СРСР, освітою, і закінчуючи рівнем міграції у німецьке суспільство [326, с.233].

Еміграція до Німеччини останніми роками зустрічається з значними суб'єктивними та об'єктивними перешкодами, особливо це стосується інтеграції пізніх переселенців на історичну батьківщину. Посилення юридичних перепон з боку уряду ФРН, відсутність об'єктивних уявлень про сучасну соціально-політичну й економічну ситуацію в Німеччині, слабе знання ними мови, недостатній рівень професійної підготовки, небажання бути учасником політичного та суспільного життя Німеччини – всі ці фактори сповільнюють інтеграцію пізніх переселенців.

У відкритому листі етнічних німців України, підписаним головою «Wiedergeburt» України і Фольксрата Г.Гроутом до уряду Німеччини підписанти звернулися з заявою, що нагадувала більше вимоги:

«1. Визнати особами німецької національності всіх, хто може довести своє німецьке походження (національність предків, що підтверджена свідоцтвом про народження або паспортом) без додаткових вимог доводити підтримку культури, мови, традицій, довідок про репресії родичів.

2. Відмінити Sprachtest, як фактор, що немає жодного стосунку до визнання німецького походження, а також такий, що принижує честь німецької меншості, що мешкає за межами Німеччини» [326. с.233].

Окрім вищесказаного, в середовищі етнічних німців України, особливо серед керівної ланки товариства «Wiedergeburt» є ряд непорозумінь і конфліктів [Адлер Г.]. Серйозні труднощі з адаптацією пізніх переселенців з України до ФРН спричиняють спочатку їх замкненість, а потім – створення суспільно-політичної загальноконфедеральної організації на захист своїх прав – «Хаймат». Це є вагомим аргументом на користь моделі відродження етнічної ідентичності німцями України саме в Україні. [326, с.235].

У відповідності з домовленістю глав двох держав України та Німеччини з 1992 р. розпочате добровільне повернення в Україну німців, яких було депортовано у 1930-1950 р. за межі України та Криму.

Повернення депортованих німців здійснюється у рамках державної політики реабілітації і поновлення в правах депортованих народів.

Розселення депортованих німців, які повертаються в Україну, у даний час здійснюється в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській, Донецькій, Кіровоградських обл. і АРК. Розподіл державних коштів на облаштування прибулих сімей проводиться в конкретних обсягах по кожній області окремо, а АРК загальним обсягом на облаштування всіх депортованих національних меншин та кримськотатарського народу [21,арк.7]

Аналіз докторів економічних наук, провідних спеціалістів Ради по вивченню продуктивних сил (РПС) України Академії Наук України Б.М.Крижановського та Д.К. Пейгера які ретельно вивчають не лише перспективи працевлаштування переселенців, а й можливості зростання продуктивності праці у галузях АПК, участі репатріантів у розвитку промисловості регіону, аналізують прогнози очікуваної чисельності німців в кожній із областей та інші проблеми. Вони стверджують, що втілення в життя програми повернення на Україну громадян німецької національності дасть

змогу значно підвищити продуктивність праці, нарощувати обсяги сільськогосподарської продукції, досягти соціальної переорієнтації промислового виробництва. Але для цього потрібні відповідні заходи. Очевидно, в місцях компактного проживання німців доцільно створювати комплекси об'єктів АПК, супутніх виробництв та елементів інфраструктури. Природно, треба враховувати місцеві особливості, а також кількість німців-переселенців [285, с. 35].

Виходячи з попередніх розрахунків, найбільший за чисельністю контингент репатріантів готові були прийняти та розселити в сільській місцевості південні регіони України. Слід також визначити детерміновані, економічні чинники, які враховувались керівництвом України та південних областей при прийнятті рішень щодо розміщення переселенців німецького походження. Адже на півдні України показник забезпечення сільських жителів сільгоспугіддями майже в два рази вище аналогічних показників у республіці в цілому. Водночас у таких працемістких галузях, як виноградарство, плодоовочеві та бахчеві культури в Херсонській та Миколаївській областях показник забезпечення людськими ресурсами був удвічі нижчим. Цей регіон має сприятливі кліматичні умови (175-190 днів із середньодобовою температурою вище 10°C), частина угідь зрошувального землеробства тут не використовується (не має змоги) для відповідного розвитку трудомістких галузей [284, с. 2].

На користь цього говорить також розгорнутий аналіз густоти населення регіону здійснений докторами економічних наук, Б. М. Крижановським та Д. К. Прейгером. Так, з середньої густоти населення в Україні 86 чоловік на км², в Одеській області вона становить 79,2, Запорізькій – 77, Миколаївській – 54,6, Херсонській – 44,2 осіб на км². Для порівняння додамо, що середня густота заселення в 1990 р. у ФРН перевищувала 218 осіб на км². Як видно, техногенне навантаження на територію вказаних областей помітно менше, аніж загалом по Україні, не кажучи вже про ФРН. І це також є одним із важливих

аргументів на користь доцільності реалізації програми повернення громадян німецької національності в місця їхнього традиційного проживання [284, с. 3].

У цьому зв'язку реалізація в повному обсязі програми переселення на територію південних областей України громадян німецької національності, активного залучення їх до господарського життя (сільське виробництво, промисловість, соціальна сфера, зовнішньоекономічна діяльність, підприємництво) дозволяли сподіватися на позитивні наслідки.

За відповідної допомоги місцевих та республіканських органів, а також Німеччини, на думку спеціалістів Ради продуктивних сил, можна буде забезпечити істотне поліпшення виробничих сил регіону, а самим переселенцям – не тільки відновлення прав і свобод, а й високі стандарти рівня життя.

Прогноз очікуваної чисельності переселенців до Одеської області дав можливість облвиконкому визначити приблизні обсяги додатково необхідних будівельних матеріалів і шляхи забезпечення цієї потреби. Було намічено заходи щодо збільшення виробництва стінових будівельних матеріалів: завершення будівництва Орловського цегельного заводу (потужністю 60 млн. умовних штук цегли на рік); продовження реконструкції Колимського цегельного заводу (з приростом потужності 25 млн. умовних штук цегли на рік); створення нових потужностей з виробництва керамічної черепиці на базі Кучурганського цегельного заводу й цегли з комірчастих бетонів на Кучурганському родовищі пісків, цементу – до 2 млн. тонн на рік – на базі Червоноокнянських родовищ вапняків [285, с. 36].

Повернення частини німецьких сімей у сільські райони південних областей України, за відповідної послідовної політики, могло б прислужитися відродженню традиційного землеробства й тваринництва, переробних галузей АПК, розвитку інших виробництв у місцях компактного проживання німців. Останнє сприяло б становленню традиційних форм виробництва на основі кооперації фермерів, а також обслуговуючих, заготівельних, постачальницько-збутових та інших кооперативів. За компактного проживання німців легше було б напевне, організувати на селі виробництво й впровадження малогабаритної

техніки, обладнання, комплексно механізованих ліній і переробних виробництв, зокрема з використанням передових досягнень зарубіжних технологій [285, с. 47].

Виходячи з попередніх розрахунків, найбільший за чисельністю контингент репатріантів готова була прийняти Одеська область, частину з них планувалося працевлаштувати в галузях аграрно-промислового комплексу.

МЗС України отримали ноту від Посольства ФРН в Україні, в якій міститься прохання розглянути проблеми, що виникають в процесі облаштування та інтеграції осіб німецької національностей, які в 1992-1995 рр. переселились в Україну. Ці труднощі обумовлені тим, що сім'ї переселенців мешкають в сільській місцевості але не беруть участь в процесі паювання землі і не можуть отримати сертифікат право на земельний пай, оскільки вони не є громадянами України.

Крім утиску економічних інтересів сімей переселенців, можливий прояв різких протиріч з місцевим населенням через розбіжність інтересів та перспектив.

З метою повного виконання зобов'язань, взятих Урядом України та ФРН по співробітництву в облаштуванні та інтеграції осіб німецької національності, які переселилися в Україну, потрібно розглянути питання можливої участі переселенців в паюванні землі по місцю їх роботи в сільськогосподарських підприємствах, включаючи осіб пенсійного віку, з отриманням сертифікатів на право на земельний пай [21, арк.136].

Одеська обласна державна адміністрація розглянула питання щодо можливої участі переселенців у паюванні землі за місцем їх роботи в сільськогосподарських підприємствах, включаючи осіб пенсійного віку.

Згідно з обліковими даними на території Одеської обл. в Березовському районі розташоване колективне сільгосппідприємство «Кранц» з загальною площею 1490 га. В тому числі сільськогосподарських угідь 1436 га. У підприємстві – 113 членів господарства, в тому числі 30 осіб німецької національностей, які не мають громадянства України, так як тільки в 1992 р.

переїхали до України. Для них у с. Кудрявка за рахунок коштів, виділених німецьким Урядом, вже побудовано 40 житлових будинків, школа, медпункт, зерносковища.

Нині прийнято рішення про включення німецьких переселенців в списки на участь в паювання земля у колгоспі «Кранц». Після отримання громадянства України їм будуть видані сертифікати на право на земельну частку (пай), а на сьогодні чинним законодавством передбачено, що землі надаються в користування та власність тільки громадянам України [21, арк.138].

Усі регіони України підтримали ініціативу відродження німецької культури. Ця ініціатива була підтримана також різними державними й недержавними організаціями Німеччини, зокрема Міністерством внутрішніх справ Німеччини, Посольством ФРН в Україні, а також Німецьким товариством технічної співпраці (GTZ) [458], Фондом імені Фрідріха Еберта [486], Фондом імені Роберта Боша [485] та Гете-Інститутом [434].

GTZ розпочало свою діяльність в Україні в 1993 р., отримавши від Міністерства внутрішніх справ Німеччини завдання допомогти українським німцям колишнього СРСР і відкрити перед ними нові перспективи на історичній батьківщині. Для цього GTZ заснувало з партнерами на місцях ряд своїх структур. Зокрема, в 1993 р. з'явилося «Товариство розвитку Одеси». Попервах основними напрямками діяльності товариства були питання облаштування побуту й повсякденного життя етнічних німців: придбання і розподіл продуктів харчування, одягу та іншої гуманітарної допомоги. Особлива увага приділялася німцям, які зазнали сталінських репресій – трудармійцям – для них організували курортно-санаторне лікування. На початку 1996 р. GTZ окреслило нові горизонти своєї роботи: з'явився новий проект «Breiten-arbeit» (Брайтенарбайт) – підтримання мовного, культурного та духовного відродження німців на пострадянському просторі [486].

13 жовтня 1999 р. було зареєстровано «Товариство розвитку». Його засновником виступив Фонд «Німецьке товариство з технічного співробітництва» м. Ешборн (Німеччина), який за дорученням уряду

Федеративної Республіки Німеччини реалізував програму допомоги й підтримки німців-переселенців з країн пострадянського простору до України, а також програму підтримки етнічних німців, що проживають в Україні. «Товариство розвитку» є координатором і посередником у реалізації в Україні міжурядової угоди між ФРН та Україною «Про співробітництво у справах осіб німецького походження, які мешкають в Україні» від 3 вересня 1996 р. В угоді визначалися пріоритетні напрями співробітництва: надання гуманітарної, правової допомоги; підтримка програми створення робочих місць, проведення семінарів з профорієнтації молоді, допомога студентам під час навчання (фінансова), сплата медикаментів, санаторного лікування інвалідів, допомога в організації програми Німецького Червоного Хреста – 1396,8 тис. грн.; підтримка діяльності бюро Асоціації німців України – 254,0 тис. грн.; підтримка створених в Україні німецьких культурних центрів, проведення семінарів, підтримка молодіжних освітніх програм [431].

На думку спеціалістів, найдоцільнішими здавалися три напрями трансформації промислового комплексу Одеської області. Перший – створення нових поселень і створення промислових виробництв переважно товарів народного споживання, які потребують високої технологічної та виконавчої дисципліни й використовують найсучасніші ресурсозберігаючі технології. Другий – організація в місцях компактного розселення репатріантів своєрідних «дублерів» низки одеських машинобудівних заводів трудомісткого профілю (верстатно- й приладобудування, будівельно-шляхового машинобудування, інструментальної промисловості тощо). Третій – будівництво в німецьких поселеннях підприємств виразної експортної спрямованості (з орієнтацією на ринок Німеччини). Сподівалися на те, що у створенні подібних виробництв, виявлять зацікавленість фірми й банки Німеччини.

Проте орієнтація лише на аграрний потенціал місць розселення була недостатньою. Для працевлаштування решти німців-переселенців необхідно було створити нові робочі місця й у промисловості, будівельній індустрії. Німецька сторона обіцяла створити будівельні підприємства для забезпечення

потреб переселенців. Надходили техніка, устаткування для збереження і переробки сільськогосподарської продукції тощо [25, арк. 22].

Важливе місце мають зайняти питання компактного розселення німців, забезпечення відповідними промисловими, сільськогосподарськими потужностями, сучасною інфраструктурою та соціальною базою. Створення нормальних умов для життя, праці, відпочинку, навчання, задоволення культурно-етнічних потреб – запорука успішного здійснення цього широкомасштабного, важливого проекту.

У середині 1990-х рр. на всіх рівнях урядових структур працювали постійні комісії з питань міжнаціональних відносин. У місцевих органах державної виконавчої влади теж було передбачено можливість створення подібних структурних підрозділів. Центральним органом державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин визначалося Міністерство у справах національностей України, в структурі якого, як дорадчий орган, функціонувала Рада представників громадських об'єднань національних меншин України.

Підкреслювалося, що держава гарантує всім громадянам республіки, незалежно від їх національного походження, рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Україна гарантує національним меншинам право на національно-культурну автономію, користування й навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, свободу віросповідання, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації та інших національних потреб, що не суперечить чинному законодавству [285, с. 38].

Дуже важливим є положення Закону про те, що держава здійснює заходи з підготовки культурно-просвітницьких, педагогічних та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів, а також що державні органи сприяють підготовці національних кадрів спеціалістів в інших країнах.

Національним меншинам держава гарантує право на збереження життєвого середовища в місцях їх історичного й сучасного розселення. Законом передбачено використання мови національності на рівні із українською у роботі державних органів, організацій, розташованих у місцевостях, де більшість населення становить інша національність. Громадяни України будь-якої національності мають право бути обраними, призначеними за рівних умов на будь-які посади в органах законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого самоврядування, в армії, на підприємствах та установах. Показово й те, що, згідно із Законом, у державному бюджеті України передбачаються асигнування на розвиток національних груп. Іншими словами, це свідчить про зважену міжнаціональну, міжетнічну політику, закладання підвалин політико-правової бази розвитку всіх націй, що становлять народ України.

Такий огляд законодавчої, правової бази дає змогу виразніше показати напрямки політики українського уряду щодо німців-репатріантів, побачити окреслення майбутнього їх становища в нашій державі. На територію України мають право повернутися примусово депортовані сталінським режимом громадяни німецького походження, їхні діти. Поряд з цим немає перешкод для переселення із країн СНД німців, які не є вихідцями з України [285, с.39].

Систематичну роботу державних органів по підготовці та переселенню громадян німецького походження започаткував Указ Президента України від 23 січня 1992 р. за №51 «Про утворення Українсько-німецького фонду» [145]. Фонд створювався для організації та фінансування заходів з повернення депортованих німців у місця їх історичного проживання на території України, а також сприяння соціальному, економічному та культурному розвитку областей України, в які вони повертаються. Завданням фонду була взаємодія з міністерствами, іншими центральними і місцевими органами державної влади та управління України, підприємствами, установами її організаціями усіх форм власності [286, с. 251].

Фінансова допомога ФРН на здійснення програми повернення німців в Україну згідно оцінки Німеччини в 1992 р. склала 20 млн. німецьких марок.

Безпосередньо Україні ці кошти не перераховувались і ні однієї марки звітлія ми не получили. 12 млн. марок Німеччини було витрачено на закупівлю виготовлених у Росії 1 000 штук блок-контейнерів для тимчасового житла. 670 із них поставлені на Україні, 369 з яких установлені і введені в дію в 6 областях.

За доставку блок-контейнерів, їх монтаж, підведення комунікацій, благоустрій із бюджетних коштів України витрачено 44,8 млн. крб. Проте, як з'ясувалось недавно ці будиночки не належать Україні, а й досі є власністю Німеччини. І за заявою уповноваженого федерального канцлера ФРН у справах переселенців Хорста Ваффеншміда, яку він зробив 15 березня 1992 р. в м. Бонні «якщо виділені з німецького боку кошти, насамперед на придбання житлових контейнерів, будуть використовуватися українською стороною неефективно, то ці контейнери можна легко перевезти в інші частини СНД» [12, арк. 48].

Окрім цього Німеччиною було втрачено близько 1 млн. марок на придбання 30 бортових і 20 само тягачів камазів. В цей рахунок пішла також гуманітарна допомога на 3 млн. марок (медикаменти, відеотехніка, радіотелефони та інше). Все це приблизні дані, а повного і детального переліку розподілу фінансової допомоги Німеччини державні органи України не мають. Німецька сторона безпосередньо контактувала через товариство УДА з генеральним директором І Гофманов, від якого отримати такого аналізу не вдалось.

Жодного разу І. Гофман не інформував державні органи України про стосунки з товариством УДА, а також про переговори які він проводив з діловими колами Німеччини тут в Україні, а також під час неодноразових його поїздок до ФРН.

Невідомо й досі на які напрямки роботи буде розподілятися фінансова допомога Німеччини у 1993 р. в обсязі 32 млн. марок [12, арк. 50].

З метою здійснення організованого повернення осіб німецької національності в Україну, Київським державним проектним інститутом

«Дніпроград» на замовлення фонду «Відродження» була розроблена «Концепція організованого повернення осіб німецької національності в місця історичного мешкання в Україні». Розглянута та схвалена Академією наук України, вона була направлена до Кабінету Міністрів України та уряду ФРН. Згідно з Концепцією, передбачалося послідовне та поетапне повернення німців в Україну – насамперед у сільські південні райони, де бракувало робочої сили. За прогнозами до 2000 р. очікувалося переселення на Україну біля 400 тис. громадян німецького походження [288, с. 252].

Згідно з переписом 2001 р., німців на території України проживало 33,3 тис. осіб, що становить лише 0,1 % населення. Близько 59 % усіх українських німців проживало в 6 регіонах країни, а саме: в Донецькій області – 4,6 тис. осіб, Дніпропетровській – 3,8 тис., Одеській – 2,9 тис., Закарпатській – 2,2 тис., в Автономній Республіці Крим – 2,5 тис. осіб. У 3 областях (Луганській, Херсонській, Миколаївській) їх кількість дещо перевищує одну тисячу в кожній, в інших регіонах чисельність представників цієї національності вкрай незначна [436].

Та попри мало чисельність німецької громади в Україні, варто проаналізувати її склад. Яскравою характеристикою якісної динаміки етнічного складу населення є визнання представниками однієї етнічної групи рідної мови. Цікаво порівняти дані переписів 1959, 1989 і 2001 рр. Так, за період з 1959 по 1989 р. відсоток громадян України, які назвали рідною мову своєї національності, зменшився з 91,8 до 87,85 %. Зокрема, німців, які визнали своєю рідною мовою німецьку, в цей період налічувалося лише 12,2%. За даними перепису 2001 р., цей відсоток збільшився майже втричі. Це свідчить передовсім про демократичне ставлення України до проблем національних меншин та, безперечно, про зростання самосвідомості [436].

Товариство «Відегербурт» розіслало у всі пострадянські держави спеціальні анкети-запрошення, що містили питання про склад родин етнічних німців та фах тих хто повертався. В фінансованій фондом газеті «Німецький канал» була розгорнута широка рекламна кампанія запрошення німців в

Україну. З програмними заявами в цьому друкованому органі виступили керівники Українсько-німецького фонду, народні депутати України, урядовці. Результатом подібної агітації та організаційної роботи фонду стало різке зростання чисельності етнічних німців які бажали повернутися в Україну. На 1992 р. усього було подано 2913 анкет-заяв, згідно з якими 11497 осіб бажали повернутися в Україну.

Згідно поданих анкет були розіслані запрошення ,насамперед фахівцям-будівельникам. Частина запрошених приїхала в Україну, влаштувалась та розпочала будівництво житла. Поряд із цим зростання соціальної напруги в окремих регіонах СНД, таких як Таджикистан, привело до утворення неорганізованого потоку німців-біженців. Всього станом на 1 квітня 1993 р. в Україну прибуло 1 526 німців. До кінця 1993 р. від бажаючих повернутися в Україну етнічних німців було подано 3 368 анкет-заяв, а чисельність таких громадян досягла 12 633 особи [36, арк 6].

Громадяни які повернулися до квітня 1993 р., розселилися в південних регіонах України. В Одеській області – 419 осіб, Миколаївській – 345, Херсонській – 267, Запорізькій – 165, Дніпропетровській – 47, Кіровоградській області – 251 репатріант, а в Автономній Республіці Крим – 32 особи. Переселенці компактно розташувалися в тимчасово наданих житлах у 21 селищі 18 районів цих областей. Проте постійне житло, згідно програми переселення, було забезпечено репатріантам лише в 12 населених пунктах. Для вирішення питання розташування повернених осіб німецької національності в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській, Донецькій та Автономній Республіці Крим утворені координаційні виробничо-комерційні центри.

Частина прибулих отримала громадянство України та місцеву прописку, але в цілому процес надання громадянства і реєстрації німців, які повернулися, не отримав офіційного законодавчого забезпечення. Останнє негативно вплинуло на процес соціальної адаптації поверненців [36, арк. 7].

Депортована особа німецької національності, яка виявила бажання одержати квартиру на відповідній території і потребує поліпшення житлових умов, має звернутися із заявою до місцевого органу влади і самоврядування. До заяви повинна додаватися довідка про склад сім'ї і витяг із списку німецьких переселенців, складеними місцевими органами влади і самоврядування на території АРК, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Херсонської обл. і м. Севастополя. Заява підписується всіма повнолітніми членами сім'ї.

Реєстрація і облік одержаних заяв на отримання квартир депортованих особами німецької національності здійснюється виконками відповідних місцевих органів і самоврядування окремо.

Виконком приймає рішення про надання квартири із житлового фонду, побудованого за рахунок капіталовкладень, виділених на ці цілі, згідно з порядком черговості. Розмір житла, що надається визначається відповідно до встановленої в Україні норми житлової площі на одну особу. Підставою для заселення в надану квартиру є виданий виконкомом ордер. [19, арк. 52].

В областях та районах, приймаючих переселенців, підкреслює генеральний директор Українсько-німецького фонду Е.І. Лір, були обстежені міста й села, де в свій час проживали етнічні німці, визначені місця їх можливого розселення. Існують місцеві розробки навіть селищних Рад, звернення господарств районів [285, с. 264].

Згідно із домовленістю на міждержавному рівні між Україною і ФРН, ряд фірм останньої надавали діяльну підтримку вирішенню завдань переселення громадян німецького походження із країн СНД в Україну. Цю підтримку й конкретні заходи Німеччина здійснювала з огляду на великий потік переселенців і бажаючих виїхати в подальшому на історичну батьківщину – до Німеччини.

На кінець 1992 р., згідно із контрактом з німецькою фірмою «ДА» – Українсько-німецькому фонду виділені 1 500 контейнерів – будинків. Ряд організацій України провів монтаж «під ключ» житлових котеджів,

контейнерів-будинків. Це дало можливість у Миколаївській, Херсонській та Одеській областях розпочати будівництво 12 постійних житлових поселень для прибулих. За півтора роки роботи Фонду на постійне місце проживання в Україну переїхали і розмістились в належних умовах 1 500 переселенців. Із них 600 осіб у Херсонській області [107, с. 256]. Станом на кінець 1993 р переїхало в Україну ще 2 000 переселенців. У понад 20 районах семи областей і Автономної Республіки Крим, будувалися поселення для репатріантів-німців [285, с. 56].

Уряд Німеччини виділив на 1996 р. 53 млн. німецьких марок, які пішли на забезпечення переселенців робочими місцями, житлом тощо. Німецькі фірми будували в Україні невеликі заводи, інші підприємства, постачали оргтехніку та інше обладнання.

Організації та фірми Німеччини допомагали Фонду, областям України у вирішенні як невідкладних, так і перспективних завдань. Втілювалися в життя домовленості про організацію та оснащення необхідною технікою, механізмами двох будівельно-монтажних організацій; проводилося стажування, підготовка у Німеччині майбутніх фермерів, спеціалістів. Інститутом Гете була виділена квота в 45 стипендій для студентів із числа етнічних німців-переселенців [288, с. 256].

Німецька сторона брала участь в організації відпочинку й оздоровленні дітей, реставрації і відкритті культових приміщень, організації гуманітарної допомоги. Але це був лише початок великої і надто важливої спільної роботи. Адже здійснення такої масштабної програми переселення репатріантів потребувало дуже значних капітальних вкладень. Якщо за основу взяти розрахунки Одеського облвиконкому, виконані 1992 р. за тогочасним рівнем цін і «прив'язані» до конкретних об'єктів будівництва, то буде така картина: питомі капітальні витрати на 1 переселенця разом на облаштування, створення необхідних робочих місць, інфраструктури і об'єктів соціально-культурної сфери коливатимуться від 0,45 до 0,7 млн. карбованців. Щодо розподілу фінансування за джерелами інвестиції, то тут враховувались насамперед

фінансові можливості держбюджету України, бюджетів відповідних областей, самих переселенців, а також бажані обсяги інвестицій ФРН (як приватних банків, так і федерального уряду).

На реалізацію програми повернення німців до Одеської області могли планувалося витратити до 20-25 % місцевих бюджетів протягом 1992-2000 рр., що становило приблизно 7% загальної суми витрат. Особисті внески німців-переселенців на фінансування програми могли б становити лише декілька відсотків її вартості. Уряд Німеччини оголосив про свою готовність, починаючи вже від 1992 р., надавати всіляку, і в тому числі фінансову підтримку переселенню німців на Україну. Ймовірні вкладення банків і федерального уряду Німеччини у цю справу в Україні оцінювалися у 26-40 млрд. купоно-карбованців. Це становило 22% загальної вартості програми. Основну частку – 70% фінансування програми повернення німців на Україну – довелося оплачувати з держбюджету [285, с. 67].

Українсько-німецький фонд акумулював фінансові й матеріальні ресурси, інвестував їх у програми та проекти; брав участь у створенні, розвитку сільськогосподарських, промислових підприємств, інших організацій; купував житлові будинки, фінансував будівництво житла, інших споруд для потреб облаштування переселенців. На Фонд було покладено завдання з фінансування професійної підготовки та перепідготовки в Україні й за кордоном осіб німецької національності, програм мовного навчання і національно-культурного розвитку громадян у місцях переселення. За рахунок своїх коштів Фонд фінансував закордонні відрядження громадян України для навчання, стажування та вивчення передового досвіду в наукових і культурних центрах Європи [290, с. 23].

В урядових колах Німеччини на названу свого часу Л. Кравчуком цифру 400 000 німецьких переселенців, яких здатна була прийняти Україна, дивилися скоріше як на ознаку доброї волі та бажання. У Федеративній Республіці Німеччини вважали, що 5 000 переселенців на рік могли б бути цілком реальним явищем. Проте головним у цьому процесі, на думку уряду

Німеччини, було не кількість прибулих в Україну, а забезпечення таких умов розміщення репатріантів, щоб надалі їх якомога менше виїздило до Німеччини [285, с. 44].

Поставали цілком логічні запитання, а чому німці їдуть не в Німеччину? Чи можна припустити що вони віддають перевагу не своїй історичній батьківщині, а Україні? За даними опитування 286 респондентів – етнічних німців України Інститутом соціологічних досліджень Національної Академії Наук України було виявлено чіткі пріоритети: громадянами Німеччини хотіли б стати 61 % опитаних, а ось України – лише 18 %. Утім ФРН усіяко давала зрозуміти, що з переїздом доведеться більшості бажаючих зачекати. Об'єднана Німеччина за кілька років прийняла 1,5 млн. емігрантів і вже відчувала певну напругу. Лише в 1992 р. число емігрантів із країн Східної Європи становило понад 310 тис. етнічних німців. В 1993 р. після вступу з 1 липня нового еміграційного законодавства потік емігрантів до ФРН дещо зменшився [290, с. 40].

Тому уряд об'єднаної Німеччини намагався вести адресну допомогу громадянам німецького походження, які проживали компактно, зокрема в країнах СНД. Така допомога, роз'яснював у листі Уповноважений уряду в справах переселенців доктор Х. Ваффеншмідт – Парламентський статс-секретар в Федеральному міністерстві внутрішніх справ ФРН, може залежати від чисельності німців, що будуть проживати в тому чи іншому районі. Х. Ваффеншмідт оцінював як «хороші» та «перспективні» можливості для переселення німців із країн СНД на південь України [290, с. 41].

Федеративна Республіка Німеччина, розподіляючи 200 млн. марок, виділених урядом для підтримки німців країн колишнього СРСР, направила 53 млн. марок безпосередньо в Україну. Німецькі фірми мали при цьому збудувати в Криму, Причорномор'ї і Приазов'ї невеликі заводи, підприємства, а також поставити оргтехніку та обладнання.

Важливо звернути увагу на вирішення таких першочергових проблем, як: забезпечення поселень, районів компактного поселення німців всією сучасною

інфраструктурою, соціальною базою. (Досвід перетворень в колишній НДР підтверджує саме такий підхід як підготовку ґрунту для подальших інвестицій); оптимальне вирішення (за активної участі ФРН) завдань із підвищення ефективного функціонування Фонду, його центрів і підрозділів у Києві та областях, які приймали переселенців; відкриття культурних центрів у м. Києві, поселеннях компактного проживання німців. Нагальною стала проблема розгортання роботи відкритого в Києві філіалу Інституту Гете, як центру німецької культури в Україні. [290, с. 45].

Етнополітика України, як і будь-якої іншої цивілізованої країни, має охоплювати заходи держави, спрямовані на регулювання міжетнічних структур, забезпечення їх функціонування, а також сприяти формуванню міжетнічної злагоди й партнерства. Щоб найбільш оптимально враховувати інтереси всіх етнічних спільнот, або ж її окремих представників (етносів), доцільно розглядати, як стверджує член-кореспондент Академії Наук України В.Б. Євтух, три складові (функціонування держави у сфері міжетнічних стосунків. А саме, це політика держави щодо: а) української етнічної спільноти, яка формує основу українського етнополітичного організму; б) етнічних меншин, що є складовою цього організму, але в суто етнічному плані становлять його окремі структурні елементи; в) представників українського етносу, які мешкають за межами країни і лише певним чином зв'язані з ядром однойменного етносу [304, с. 19].

Адже потрібно враховувати, що в Україні, як і завжди після розпаду імперій, у різних її частинах відбувається етнічний ренесанс. Він властивий не лише українству, а й представникам інших етносів. Інтеграція в українське середовище інших етнічних груп буде найбільш оптимальною лише за умови збалансованої етнополітики держави. Тут потрібні заходи як внутрішнього спрямування – тобто підтримка національно-культурного відродження інших етносів, так і зовнішні – це відкриття та розширення каналів зв'язку, розвитку співпраці етнічних меншин республіки із ядром їх етносу в тих чи інших

країнах. Це стосується також німецького, як, власне, й інших етносів України [285, с. 46-47].

Показовим є відновлення товариств національно-культурної спрямованості в незалежній Україні, розгортання їхньої діяльності та розширення зв'язків із відповідними країнами. Звичайно для держав Співдружності, їх чисельних етногруп ці процеси набирали сили й дедалі відчутніше заявляли про себе.

З травня 2003 р. почала виходити Всеукраїнська газета Асоціації німців України – DZZ[161, с.12], - що стала іще одним джерелом інформації про німецьку громаду в Україні. Її засновники – Асоціація німців України та підприємство «Квелле»[439].

Новому рівню роботи сприяла підготовка і укладення між Україною та Німеччиною Угоди про репатріацію депортованих німців. Як вважає Г. Коль, мова має йти про тих німців, які раніше мали в Україні Батьківщину, яких депортували. І в ході підготовки треба сформулювати поняття «депортовані» так, щоб воно торкалося їх нащадків – дітей та онуків. Такий компроміс, вимагає правове та економічне підкріплення, але матиме суттєві наслідки. Проте повернення до цих та інших проблем, пов'язаних з повним відновленням прав депортованих, визначення договірним шляхом участі кожної сторони у відновленні німецьких поселень на Україні давало підстави сподіватися на більш успішне співробітництво Києва і Бонна у цій занадто важливій справі [290, с. 43].

Хотілося би підкреслити, що еміграція німців України до Німеччини має далеко неоднозначні наслідки як для країни виїзду, так і для прибуття переселенців. Виїзд німців з районів України, де вони проживали упродовж століть, або де вони виступали піонерами колонізації, є негативним фактом для субкультури цих територій. Проте, враховуючи, що виїзд етнічних німців з України не був таким масовим, як з більшості республік колишнього СРСР, то і не вплинув на збереження етнічної ідентичності німецької меншини України.

Еміграція до Німеччини триває і донині. Бажаючі виїхати знаходять масу причин і шляхів для її здійснення, проте найпопулярнішими залишилося право

на повернення за етнічною ознакою – за національністю, яка вказана у паспорті. При цьому дата видачі паспорта повинна бути до 1990 року. У випадку, якщо паспорт здобувача новий, то підтвердити власну національність він може і іншими документами (до прикладу, свідоцтвом про народження). Крім того, продовжується еміграція до Німеччини по лінії єврейських родичів, для бажаючих займатися бізнесом та задля об'єднання подружжя.

Еміграція етнічних німців на початку незалежності України була відповідною реакцією на репресії, переслідування і дискримінацію, яких зазнали етнічні німці за часів правління в СРСР тоталітарних режимів. З часом на перший план вийшли причини економічного характеру, трансформувались з причин етнічного характеру в суто економічну площину. Одночасно значна частина переселенців як основну причину виїзду називала важливість збереження власного етносу та турботу про майбутнє своїх дітей. На даний час німецька меншина – важлива складова українського суспільства. Завдяки німецькій громаді Україна й Німеччина мають нагоду краще пізнавати одна одну. Сьогодні, коли спала хвиля еміграції до Німеччини українські німці свій потяг до історичної батьківщини стали проявляти в розвитку міжнародних культурних проектів і двосторонній бізнес-співпраці [326, с.236].

Ці та інші проблеми, як і проблеми відновлення історичної справедливості щодо всіх депортованих народів, потребують вивчення, детального аналізу й виваженого етнополітичного рішення. Справді, лише тепер прокладаються шляхи до повернення вигнаних народів, зняття із них безпідставних звинувачень. Репатріація німців в Україну, створення сприятливих умов для них (як і для інших етногруп), повна реабілітація та налагоджування співпраці і соціального партнерства із місцевим населенням, корінним етносередовищем в інтересах самої України. Адже для нашої держави це буде доказом вірності обраному шляху правового, демократичного розвитку [285, с. 45-46].

Отже, саме в незалежній Україні, на відміну від інших держав СНД, багато питань, пов'язаних із реабілітацією і поверненням громадян німецького походження на місця їх попереднього поселення у 1990-х рр. вирішувалися

більш успішно. Хоча переселення й не стало справді масовим, проте були закладені підвалини цивілізованого вирішення проблеми репатріації німців, депортованих сталінським режимом із території Української РСР у 1930-х – 1950-х рр.

Вирішуючи цю проблему Україна створила основи необхідної політико-правової бази, а також відповідний державний орган – Українсько-німецький фонд при Міністерстві у справах національностей Кабінету Міністрів України. Саме ця установа й проводила в життя цілеспрямовані репатріаційні заходи як у центрі, так і на місцях. Водночас, в Україні в цілому, та на місцях майбутнього розташування переселенців німецької національності зокрема, було проведено відповідну роз'яснювальну роботу з місцевим населенням. Поверненню українських німців на свою батьківщину сприяли й моральні чинники: добра пам'ять про німецьких співгромадян, а також природна доброта та щирість місцевих жителів.

Розселення депортованих німців, які поверталися в Україну у 1990-х рр. здійснювалося в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській, Донецькій, Кіровоградській областях та Автономній Республіці Крим. Виходячи з попередніх розрахунків, найбільший за чисельністю контингент репатріантів ці регіони України були готові прийняти та розселити в сільській місцевості.

Лева частка заходів із переселення та облаштування репатріантів здійснювалася за фінансування ФРН. Як правило, ці кошти витрачалися на придбання виготовлених у Росії блок-контейнерів для тимчасового житла, автомобільних тягачів, виробництво будівельних матеріалів, а «живі гроші» Україні не передавалися. Частина програми повернення етнічних німців Україна фінансувала із державного бюджету.

Репатріація етнічних німців на територію України супроводжувалася й організаційними та правовими проблемами, ключовою серед яких на початковому етапі виявилася проблема набуття громадянства України. Останнє негативно вплинуло на процес соціальної адаптації поверненців.

Згідно із домовленістю на міждержавному рівні між Україною і ФРН, діяльну підтримку вирішенню завдань переселення громадян німецького походження із країн СНД в Україну надавали ряд німецьких фірм. Цю підтримку й конкретні заходи Німеччина здійснювала з огляду на великий потік переселенців і бажаючих виїхати в подальшому на історичну батьківщину – до Німеччини.

Наразі, аналізуючи комплекс проблем, пов'язаних із репатріацією етнічних німців, слід розглядати їх як відновлення історичної справедливості та невід'ємну норму функціонування демократичної держави. Подолання тяжких наслідків недавнього минулого має довести реальність цивілізованого шляху, по якому йде незалежна Україна.

3.2. Одноразові гуманітарні виплати жертвам примусової трудової експлуатації і в'язням нацистських концтаборів.

Питання правового врегулювання повоєнного світу, а особливо питання виплати компенсацій, постало відразу після закінчення війни. Проте офіційне його вирішення було розпочато на Люксембурзькій (1951р.) і Лондонській (1953р.) конференціях європейських країн. СРСР відмовився брати участь у цих міжнародних форумах, а під його тиском, аналогічні демарші зробили й центральноевропейські країни, що знаходились під радянським впливом. Існує досить поширена думка, що Радянський Союз просто не хотів псувати дружні відносини з Німецькою Демократичною Республікою, котра згідно договору повинна була виплачувати компенсації постраждалим від нацистів країнам Східної Європи. Таким чином, мільйони жертв нацистського режиму, які мешкали на території Союзу РСР, і зокрема в Україні, навіть не підозрювали, про можливість отримання грошових компенсацій [421,с.17].

Протягом 1952-1962 рр. ФРН підписала ряд договорів з багатьма західноєвропейськими державами, на підставі яких в узгодженні із німецьким

законом про компенсації жертвам нацизму з 1953-1999 рр. ФРН виплатила більше ніж 100 млрд. марок. Таким чином, усі компенсації практично отримали ті жертви нацизму, що проживали на Заході, хоча насамперед їх мали б отримати в'язні нацизму із СРСР та Польщі – країн, що найбільше постраждали в роки Другої світової війни. Але вони за вини сталінського режиму не отримали ні пфеніга [487].

Уряд СРСР в 1953 р. офіційно відмовився від репараційних претензій на користь оздоровлення економіки НДР, у результаті чого жертви нациських переслідувань з України та інших його республік були позбавлені будь-яких відшкодувань; вони навіть не відали, що мають на них бодай моральне право [234, с.371].

Правова ситуація зазнала змін на користь жертв примусових робіт після рішення Федерального конституційного суду Німеччини в травні 1996 р. суд вперше признав, що індивідуальні претензії до німецької держави та фірмам можуть мати право на життя. Невдовзі були визнані правомірними перші позови. Із США та інших країн почали надходити юридично грамотно оформлені претензії до німецьких та австрійських фірм, котрі в роки війни активно використовували примусову працю [471]. Таким чином, примусові робітники з Радянського Союзу тривалий час були позбавлені юридичних прав на компенсаційні виплати.

Скільки невільників із числа цивільного населення вивезла тоді Німеччина з України, порахувати за ці роки з точністю до людини так і не вдалося. Так, за даними НДК СРСР [132] загальна кількість остарбайтерів з України становила 2 023 112 осіб, уповноважений Ради Міністрів СРСР у справах репатріації у «Звіті з виконання рішень Уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав періоду Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)» від 1946 р. зазначає, щоправда, із застереженням «за далеко неповними обліковими даними», – 2 102 234 людини, сучасні дослідники з урахуванням Криму та Закарпаття наводять цифру – 2,4 млн. осіб, а деякі – близько 3 млн. [236,с.5].

Не існує також і детального поіменного реєстру усіх, хто повернувся: одні проходили фільтраційні перевірки у спеціальних таборах, інших одразу після звільнення призвали до лав Червоної Армії і вони встигли повоювати. Той-таки уповноважений Ради Міністрів СРСР у справах репатріації у згаданому «Звіті..» зазначає, що із загального числа репатрійованих прибуло до УРСР– 1 114 132 осіб, з них чоловіків –397 652 осіб, жінок – 589 398 осіб, дітей до 16 років – 127 082 осіб.

Неважко підрахувати, що кількість вивезених не збігається з кількістю тих, що повернулися, практично на мільйон людей [236,с.6].

Картину фашистських злочинів відносно мирного населення України розкривають дані по областях, опубліковані в книзі відомого дослідника Другої світової і Великої Вітчизняної війни історика М.В.Ковалю. За його даними, з Вінницької області на роботи до фашистського рейху було відправлено 647 тис. чоловік, Волинської – 30, Ворошиловградської – близько 72, Дніпропетровської – 176,3, Житомирською – 60, Запорізькою – 174,4, Кам'янець-Подільською – 117, Київською – 170, Кіровоградською – 52, Львівською (разом з Дрогобицькою) – 170,4, Рівненською – 22,2, Сумською – 78, Сталінською – 252,2, Станіславської – 68,3, Тернопільською – 164, Харківською – 164, Херсонською – 40,4, Чернігівською – 41,6, з Чернівецької області – 70 тис. чоловік. Крім того, з Криму фашисти вивезли в рабство 85,4 тис., а із Закарпаття близько 71 тис. чоловік. Всього, за неповними даними, у фашистській неволі знаходилось близько 10 582 615 радянських громадян (військовополонених і цивільних осіб) [278, с. 91].

У 1960-х рр. при організаціях ветеранів Великої Вітчизняної війни в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Харкові та Херсоні були створені секції в'язнів концтаборів, до яких увійшли й цивільні полонені. Їх діяльність проводилася строго в межах дозволених ініціатив партійних ідеологів: санкціоновані виступи зі спогадами перед школярами й студентами, публікації в газетах і журналах. Дехто з колишніх в'язнів концтаборів робив це «професійно» як лектор Товариства по розповсюдженню політичних і наукових знань УРСР. З

1989 р. секції в'язнів концтаборів об'єдналися в Організацію борців антифашистського опору України (ОБАО України). На 2005 р. до складу ОБАО входило 28 регіональних відділень, в її лавах було 5 тис. членів. [236, с. 96.]

Наступна громадська ініціатива також належала в'язням нацистських концтаборів, які потрапили туди ще дітьми, і була реалізована вже в часи Перебудови. У 1988 р. утворилася Спілка колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів при Радянському дитячому фонді ім. В.І. Леніна. Період з 1988 до 1991 рр. характеризувався виникненням регіональних відділень спілки. Зокрема, 8 лютого 1991 р. на установчій конференції в Києві була створена Українська спілка колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів. [307, с.30.] Важливим етапом у цьому русі було те, що Радянському дитячому фонду пощастило домогтися двох постанов уряду Радянського Союзу на користь цієї категорії осіб. Але про мільйони дорослих цивільних робітників, які примусово працювали на заводах і полях Райху, мова тоді не йшла. [311,с.139].

Розпад Радянського Союзу, створення незалежної держави України, а також пожвавлення міжнародної дискусії про необхідність гуманітарної допомоги жертвам нацистських злочинів дало потужний імпульс до розширення соціальної бази та пожвавлення діяльності організацій громадян, постраждалих від нацистських злочинів. Так у червні 1993 р. Українська спілка була перереєстрована як організація «колишніх малолітніх в'язнів фашизму», а не «нацистських концтаборів», що значно збільшило коло громадян, які могли претендувати на членство в організації. А в жовтні 1998 р. вона була перейменована в Українську спілку в'язнів–жертв нацизму (УСВЖН). Членами Спілки незалежно від віку тепер могли стати колишні в'язні нацистських концтаборів, гетто та інших місць примусового утримання, насильно вивезені на примусові роботи в Німеччину або окуповані нею країни, а також діти, що народилися у місцях знаходження на примусових роботах батьків. Так створилася організація, яка максимально намагалася об'єднати усі категорії

жертв нацизму [307, с.8.]. Це громадське об'єднання на 2001р. нараховувало понад 300 тис. членів у 120 відділеннях [307, с.10].

На початковому етапі української незалежності одним з найактуальніших питань, що постало перед Українською спілкою в'язнів – жертв нацизму (УСВЖН), було донесення до суспільства правди про потерпілих від націонал-соціалізму. Користуючись сприятливими умовами кампанії гласності, активісти спілки широко використовували засоби масової інформації, насамперед часопис Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму «Судьба», республіканські та місцеві видання, які надавали свої шпальта спогадам невільників та примусових «східних робітників», розповідали про їхню нелегку долю [307, с.15].

Встановленню істини сприяла й участь керівників Спілки в міжнародних конференціях, «круглих столах» з проблем жертв нацистських переслідувань що проводились у Києві, Лондоні інші міста.

Проведена робота позитивно позначалась на зміні ставлення суспільства до колишніх рабів Райху. Вони поверталися із забуття, стаючи, за словами голови УСВЖН М. Демидова, «шанованими людьми, які заслуговують на співчуття та допомогу» [152, с.365].

Після розпаду СРСР і об'єднання Німеччини, молоді країни Східної Європи попросили німців переглянути питання щодо виплат компенсацій жертвам нацизму [226, с.93].

Згідно з Гаагською і Женевською конвенціями, військовополонені і інтерновані, як жертви війни, мають право на справедливу винагороду за свою працю у ворога. Оплата цієї праці має бути такою ж, як і праця цивільних робітників тієї місцевості де вони працюють. Грошові винагороди, що залишилися на їх кредитах, мають бути виплачені ним перед репатріацією [252, с. 143].

18 березня 1992 р. в Москві відбулися чотиристоронні переговори ФРН, Росія, Україна та Білорусія. В процесі перемовин досягнуто згоди про створення в Росії, Україні і Білорусії спеціальних фондів, на рахунки яких

Німеччина могла б перераховувати кошти. Знову визначалися категорії громадян, потерпілих в період існування Райху. Серед потенційних отримувачів допомоги визначалися наступні категорії жертв нацизму: в'язні концтаборів, жертви медичних експериментів, в'язня гетто, остарбайтери. Проте німецька сторона висловлювала свої застереження. Вироблення позитивного рішення затягувалося [234, с.372].

Поштовхом до розв'язання проблеми став візит до Москви в жовтні 1992 р. міністра закордонних справ ФРН К. Кінкеля. Дієвою, зокрема, виявилася зроблена від імені Російської Федерації як правонаступниці СРСР пропозиція визначитись із загальною сумою компенсацій для всіх жертв нацистських переслідувань – донедавна громадян колишнього СРСР. Пропонувалась сума – від 5 до 6 мільярдів марок. Однак компенсувати більше ніж мільярд марок, німці не погоджувались [313, с.346].

Угода вступила в силу 30 березня 1993 р. Для забезпечення організації адресної виплати компенсації жертвам нацизму у пострадянських країнах були створені спеціальні громадські фонди. В Україні подібний фонд отримав назву – «Взаєморозуміння та примирення» [141]. У преамбулі до закону зазначено: «Усвідомлюючи, що націонал-соціалістська держава вчинила жорстокі протиправні діяння над робітниками рабської та примусової праці шляхом їх депортації, ув'язнення, експлуатації на роботі аж до повного винищування, а також шляхом інших незчисленних порушень прав людини, німецькі підприємства, що брали участь у протиправних діяннях націонал-соціалізму, несуть історичну відповідальність за це і мають діяти відповідно до цього, німецькі підприємства, що об'єднались у межах ініціативи німецької економіки щодо створення Фонду, визнають цю відповідальність, заподіяну несправедливість і спричинене внаслідок цього людське страждання не можна компенсувати навіть фінансовою допомогою.

Закон прийнято надто пізно для тих людей, які загинули як жертви націонал-соціалістського режиму чи вже померли упродовж років, що минули з того часу.

Бундестаг Німеччини визнає свою політичну і моральну відповідальність перед жертвами націонал-соціалізму і хоче зберегти пам'ять про спричинене їм лихо також для прийдешніх поколінь» [126]. У тому ж році були створені республіканські фонди «Взаєморозуміння і примирення». Як і передбачалося, на їхні рахунки невдовзі надійшли кошти: на рахунки українського і російського – по 400 млн. марок, білоруського – 200 млн. [234, с.373].

У кінці січня 1993 р. у Бонні відбулися заключні переговори між зацікавленими сторонами. Тоді ж ними було заявлено про те, що ФРН надасть у розпорядження фондів «Взаєморозуміння і примирення», які функціонуватимуть у Мінську, Москві і Києві загальну суму в 1 млрд. марок.

У результаті на кожного «остарбайтера» – росіянина й білоруса припало по 1 500 марок. Водночас, на території України на початку 90-х рр. ХХ ст. проживало понад 600 тис. колишніх військовополонених і цивільних осіб, котрі в роки війни знаходилися на примусових роботах у Німеччині, і кожен з яких отримав трохи більше 600 німецьких марок компенсації. Якщо врахувати, що військовополонені західних країн отримали свого часу по 5000 німецьких марок компенсації, то сума нарахована українським «остарбайтерам» і жертвам нацизму виглядала надто малою [226, с. 92].

Виплата тривала впродовж 1994-1998 рр. У результаті проведеної роботи одноразову компенсацію допомоги отримали близько 670 тисяч осіб [249, с.280] у тому числі 49 тисяч мешканців Хмельниччини [249, с.326], майже 30 тисяч чоловік – Вінниччини [249, с. 674], понад 22 тисячі чоловік – Житомирщини [249, с.327]. Отримали компенсаційну допомогу й колишні остарбайтери з Волинської та Рівненської областей.

Так благородний жест уряду ФРН був швидше гуманітарною допомогою, ніж справедливою фінансовою компенсацією, адже виділені Україні 400 млн. марок розподілялися на 670 тис. чол. За всі страждання і приниження, за кількарічну каторжну працю жертви нацизму в Україні одержали в середньому по 600 німецьких марок.[307, с.19]. Для порівняння: щомісячна допомога для німецького безробітного в той час становила 800 марок [259, с. 125]. Ці виплати

жодною мірою не могли компенсувати рабську працю й невимовні страждання, які випали на долю українських цивільних примусових робітників Райху. Попри це, уряд ФРН вважав свою місію виконаною.

Спільними зусиллями німецька, російська, українська та білоруська сторони досягли на конференції в Боні (Німеччина) домовленості про збільшення розміру компенсації до 8 млрд. марок. Однак, учасники переговорного процесу з боку пострадянських країн відстоювали ще одну принципову позицію: повинна бути компенсована не лише рабська праця промислових робітників, в'язнів концтаборів і гетто, але і всіх інших категорій жертв нацизму, включно з неповнолітніми громадянами [226, с. 93].

Станом на 1 вересня 1999 р. гуманітарні виплати в Україні отримали 631 375 осіб, на що було виділено 377 407 тис. марок [310].

17 грудня 1999 р. ФРН устами президента Й. Рау вибачилась перед колишніми в'язнями нацизму; практично тоді й розпочався процес переговорів, щодо справедливих компенсаційних виплат.

19 грудня 1999 р. відбувся останній раунд переговорів, на якому була остаточно затверджена сума німецьких компенсацій – 10 млрд. марок. Половину цієї суми мали заплатити промислові компанії, що в роки Другої світової війни використовували рабську працю радянських громадян, а другу половину – уряд Федеративної Республіки Німеччини [252, с.158].

12 серпня 2000 р. парламент ФРН ухвалив закон «Про створення фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», в якому взяли участь не лише держава, а й промислові кола Німеччини. Завданням Фонду стала виплата не гуманітарної допомоги, а саме компенсації колишнім примусовим робітникам [310].

Законом передбачалось, що 5 мільярдів марок до фонду внесуть уряд ФРН і стільки ж – німецькі промислові підприємства, які у роки Другої світової війни використовували працю підневільних робітників.

Фонди здійснюють компенсацію виплат особливо постраждалим від переслідувань громадянам України, Молдови, а також громадянам інших

держав, що жили на території колишнього СРСР (крім Росії, Білорусі, Литви, Латвії, Естонії), якщо вони зазнали націонал-соціалістичних переслідувань на вказаній території. Це право поширюється на громадян України, які проживали на території інших держав, що ввійшли після війни до складу СРСР, а також на тих осіб, які зберегли або прийняли його громадянство. Фонди у своїй діяльності керуються Положенням про порядок і критерії призначення компенсаційних виплат громадянам, які постраждали від націонал-соціалістичних, переслідувань у роки війни, затвердженим спостережною радою фонду 27 грудня 1995р. Основними критеріями для надання компенсації є: по-перше – місце і характер націонал-соціалістичних переслідувань; по-друге – вік особи на момент націонал-соціалістичних переслідувань; по-третє, стан здоров'я – інвалідність, або жертва медичних експериментів [244].

При визначенні розмірів компенсації сум застосовувалися такі коефіцієнти:

а) для інвалідів, жертв медичних експериментів і дітей віком до 16 років з числа в'язнів концтаборів, гетто та інших аналогічних за режимом місць тримання – 2,5

б) для колишніх в'язнів концтаборів, гетто та інших аналогічних за режимом місць тримання – 2,25;

в) для дітей, які віком до 16 років були насильно вивезені з території СРСР на територію Німеччини або інших держав, що були в стані війни з СРСР чи окуповані фашистською Німеччиною, – 1,65;

г) для інвалідів з числа осіб, насильно вивезених на примус, роботи на територію Німеччини або інших держав, що були в стані війни з СРСР чи окуповані фашистською Німеччиною – 1,6;

д) для осіб, насильно вивезених з території СРСР на територію Німеччини або інших країн, що були в стані війни з СРСР чи окуповані фашистською Німеччиною, якщо тримання їх під вартою тривало понад 6 міс, – 1,5;

е) для осіб, насильно вивезених з території СРСР на територію Німеччини або інших держав, що були в стані війни з СРСР чи окуповані фашистською

Німеччиною, якщо вони працювали на сільськогосподарських роботах або мали вільне поселення понад 6 міс, – 1,4;

є) для осіб, насильно вивезених з території СРСР на територію Німеччини або інших держав, що були в стані війни з СРСР чи окуповані фашистською Німеччиною, якщо строк перебування їх у неволі становив менше 6 міс, – 1,0 [252, с. 294].

За одиницю розрахункового коефіцієнта взято мінімальний розмір компенсацій допомоги – 400 німецьких марок. Компенсаційні виплати здійснювалися на підставі заяви-анкети встановленого зразка (оформленої в управліннях соціального захисту населення районів, районних державних адміністрацій у містах Києві та Севастополі, виконкомів міських рад або в представництвах фонду на місцях) та документів про факт націонал-соціалістичних, переслідувань, які в ній зазначаються [252, с. 295].

Гроші в повному обсязі надійшли лише в 2000 р., а відтак компенсацію за померлих родичів отримували їх рідні. Компенсаційна допомога в разі смерті особи, яка після утворення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» мала право на компенсаційні виплати, надається спадкоємцям першої черги за законом, тобто відповідно до статті 529 Цивільного кодексу України: дітям (у тому числі усиновленим), дружині, батькам (усиновителям) померлого, а також його дитині, яка народилася після його смерті. Онукам і правнукам особи, яка мала право на компенсацію, компенсаційна допомога надається у разі смерті їх батька (матері). За відсутності спадкоємців першої черги одноразова компенсацій. матеріальна допомога в розмірі 300 нім. марок на витрати, пов'язані з похованням, упорядкуванням могили особи, яка постраждала від націонал-соціалістичних переслідувань, якщо вона мала право на одержання компенсацій. допомоги, надається фондом особі, яка здійснила поховання та впорядкувала могилу [161].

Перші виплати суттєво вплинули на суспільну свідомість як в Україні, так і в Німеччині. В обох країнах відкрито почали говорити про людей, котрі під

час війни не з власної волі потрапили на чужу землю, в неволю, і котрих радянська держава після перемоги в кращому випадку не помічала. В гіршому – були принижені, допити, зневага оточуючих, табори.

В Україні виплати почалися 6 серпня 2001 р. і здійснювалися двома частинами (65% і 35% від призначеної суми) [201].

За станом на 1 жовтня 2003 р. німецький фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» виплатив майже 450 тис. громадянам України близько 500 млн. євро. Австрійці заплатили близько 75 млн. євро, які одержали майже 38 тис. українців. Як вже зазначено, для виплат частину коштів виділив уряд ФРН, решту – промисловці та підприємці (по 5 млрд. німецьких марок). У результаті тиску американського суду за позовом колишніх остарбайтерів вдалося отримати необхідні гарантії виплат. Проте втілити це рішення в життя виявилось дуже складно. Великі підприємства не могли зібрати потрібних 5 млрд. [169, с.4].

Тим не менше, для ФРН розв'язання даної проблеми видалось непростим, особливо на місцевому рівні. Наприклад, задіяні у процесі відшкодування інституції м. Штаде довго не могли домовитися про суми, які мали бути сплачені до компенсаційного фонду. Отож, клініка запропонувала 10 тис. марок, а підприємства – лише 7 тис. або 0,01 % свого річного обігу. Утім, такі протиріччя були радше винятком із правила. У землі Баден Вюртенберг місто Фрайбург стало другим після Тюбінгена містом, яке долучилося до компенсаційних виплат. Усі гроші (200 тис. марок) було виділено з міського бюджету, оскільки приватні фірми було увільнено від внесків. Довідавшись, що за компенсацією звернулися далеко не всі, магістрат Фрайбурга спробував самостійно розшукати їх. За архівними даними, по 5 тис. марок повинні були отримати 37 осіб. А відгукнулися тільки п'ятеро з дванадцятьох українців [213, с.3].

Як виявилось, із тих колишніх остарбайтерів, хто отримував виплати, не всіх влаштувала компенсаційна сума. Так, одна літня українка подала позов безпосередньо на один із найбільших німецьких концернів «Сіменс». Вона

оцінила завдану їй моральну і матеріальну шкоду в 45 тис. марок, не погодившись із розподілом коштів за колективним позовом організацій, що представляють інтереси колишніх остарбайтерів і жертв нацистського терору.[297, с.136] Конституційний суд Німеччини визнав претензію недостатньо обґрунтованою. Наприклад, Тетяна Попович, колишній остарбайтер, у 2005 р. заявляла: «Годів три морочили, що дадуть по 10 тисяч марок – по телебаченню розказували. А дійшлося получать – дають 4 тисячі. А де шість тисяч поділося – немає. Отак нас обдурили». Остарбайтери отримали найменше грошей – по 4 тисячі 300 німецьких марок. По шість тисяч дали тим, що повернулися з німецьких тюрем. Найбільше – по 15 тисяч – отримали в'язні концтаборів та гетто. Володимир Лазарович Галяпа три роки провів у Бухенвальді. Працював у фонді, що видає гроші остарбайтерам. Він так відреагував на заявлені суми виплат: «Это ни в коем случае не является справедливой суммой. Ее даже компенсацией не называют – эту выплату. Причем каждый из нас, когда получал эти деньги, написал расписку, что мы не имеем претензий к неметкому правительству» [179].

Тим не менше, доцільно відмітити, що загальною рисою кампанії з виплати компенсацій українським остарбайтерам, попри зволікання окремих посадових осіб у регіонах Німеччини, були, за свідченнями засобів масової інформації, толерантність і доброзичливість. Громадський сектор, преса і телебачення природним чином налаштували суспільну думку, пропагуючи утвердження історичної справедливості щодо даної категорії жертв нацизму.

Варто зауважити, що німецькою стороною також регулярно проводяться заходи по розшуку колишніх примусових робітників і в'язнів концтаборів, проводяться чисельні цільові наукові історичні дослідження, створюються заходи для увіковічення пам'яті загиблих для їхніх нащадків. Наприклад, Рада зі сприяння регіональній історії Ландкрайсу Ферден на чолі з Йоахимом Вуком розробляла тему «Примусові роботи в земельному окрузі Ферден під час Другої світової війни». Науковцями округу було опрацьовано чимало архівних матеріалів, які доповнювали усні розповіді й спогади безпосередніх учасників

тих подій – колишніх примусових робітників. У рамках «Тижня зустрічей», у якому брали участь колишні примусові робітники і який відбувся з 3 по 9 травня 1993 р., німецькою стороною було зібрано безліч усних спогадів. Вони доповнили архівні матеріали, письмові джерела та фото, і в результаті деяка їх частина увійшла до друкованого видання, яке наразі ми маємо можливість вивчати. А вже у 1995 р. в Ландкрайсі Ферден вийшла книга «Колишні каторжанки і каторжани в Ландкрайсі Ферден. Документація», яка стала результатом праці групи істориків і краєзнавців Ландкрайсу Ферден. У книзі опубліковано багато спогадів колишніх примусових робітників, значна частина яких є українцями. Представлені свідчення архівних документів. Це документи не тільки з архіву Фердена, але й з інших німецьких, польських архівів, особистих архівів окремих осіб тощо [306, с.447].

Госларський гірничий музей, у свою чергу, вирішив увічнити пам'ять усіх українців, чия важка праця сприяла благополуччю регіону. Під час першої поїздки в Україну у грудні 1999 р. співробітники музею здійснювали переважно магнітофонний запис свідчень колишніх остарбайтерів, а у квітні 2001 р. вони навіть взяли із собою професійного оператора. Зроблені ним документальні кадри стали суттєвою частиною нової експозиції. Вона була призначена насамперед для молодого покоління, яке не має чітких уявлень про війну й нацизм. Крім традиційних «гуманітарних» пакетів, госларці привезли в Україну 30 свідоцтв людям, які працювали в роки війни на підприємстві як гірники [297, с.137].

Однак у Німеччині не лише науковці переймаються проблемами українських колишніх остарбайтерів. Дуже важливим є те, що їхнє життя стає об'єктом уваги місцевих засобів масової інформації. Так, 15 червня 2001 р. німецький телеканал WDR показав документальну стрічку «Перемога – село в Україні». Головними героями фільму стали колишні нацистські в'язні та остарбайтери з України [306, с.447]. Соціальні служби ФРН усіляко допомагали людям зі Східної Європи відшукувати документи, які б засвідчили їхню примусову працю за роки нацизму. Український фонд «Взаєморозуміння і

примирення» усі запити направляв до пошукової служби Червоного Хреста, що знаходилася у місті Арользен, де розташовано величезний архів по жертвах нацизму. Проте лише у 30 % випадків потрібні документи знаходилися. Термін подання заяв завершився у квітні 2001 р. Докори на адресу архівістів, що розбирали справи остарбайтерів, мало змінили ситуацію. Через брак персоналу в архіві не мали можливості опрацювати усі запити, отож тисячі прохань так і залишилися не переглянутими. [297, с.137].

З Німецьким фондом погоджено й затверджено відповідний графік передачі списків для перевірки й нарахування коштів. 5 травня 2004 р. в Україну надійшли кошти на 50 тис. осіб з першого списку, направлено на затвердження у ФРН 16 лютого 2004 р. До цього списку, відповідно до закону ФРН «Про здійснення виплат жертвам нацизму», включені колишні в'язні концтаборів, гетто, інших місць ув'язнення та колишні примусові промислові робітники віком за 80 років та інваліди. Другий список на 100 тис. осіб відправлено до Німецького фонду 30 квітня 2004 р.

Станом на початок 2004 р., як і планувалося, повністю завершено обробку документів претендентів з резервного списку (тих, в кого не було повного пакету документів, необхідних для призначення 65% виплати), які також передано на затвердження німецькій стороні. Загальна кількість жертв нацизму, що одержують виплату за рахунок коштів Німецького фонду, становить близько 473 тис. осіб.

Станом на 1 травня 2004 р. виплату з Німецького фонду одержали 487 824 чоловіка (разом з особливими правонаступниками) на загальну суму 533 681 314,93 євро.

Виплату колишнім в'язням концтаборів і гетто, примусовим працівникам промисловості (тобто категоріям, які однозначно визначені законом ФРН) та їхнім особливим правонаступникам завершилось в 2004 р.

З січня 2005 р. розпочалися виплати другої частини громадянам інших категорій – тим, кому призначена виплата за розширювальним застереженням закону ФРН «Про здійснення виплат жертвам нацизму», яке дозволило

партнерським організаціям збільшити коло одержувачів виплат. Тобто колишнім примусовим працівникам сільського господарства, дітям, депортованим разом з батьками й народженим у неволі, дітям-донорам та за категорією «в'язниця»[188].

Всього в Україні (станом на 1 листопада 2007 р.) під час виплати 1-ої частини компенсаційних виплат (65%) їх отримали 468 643 жертви нацизму на суму 564985678,5 євро, другої частини (35%) – 466546 жертв нацизму на суму 301590379,7 євро [78, арк. 2].

Починаючи з 2001 р., операції остарбайтерам робили у клініках Німеччини й Австрії.

У тій же Німеччині філантропічна діяльність проявлялась не лише на державному рівні. Так, міська влада міста Франкфурт-на-Майні вирішила додатково виплатити тим, хто працював тут під час війни, по 1022 євро [249, с.601]

По 5 тис. марок отримали 120 громадян України, Польщі та Росії, які працювали на церковних об'єктах Баварії [491].

У 1999 р. єпископська конференція вирішила організувати службу для розшуку всіх «приписаних» до католицьких громад. Церковний фонд відшкодування остарбайтерам сягнув 5 млн. марок [325, с. 446].

23 березня 2000 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про жертви нацистських переслідувань»[130]. У його розробці брали участь члени Української спілки в'язнів-жертв нацизму та фахівці-юристи Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення». У цьому Законі визначені правові, економічні та організаційні засади державної політики стосовно цієї категорії громадян, гарантовано їх захист і збереження пам'яті про них. Проте присутність у тексті документу застереження, що «передбачені законом пільги не надаються особам, які добровільно виїхали до Німеччини або її союзників» [307, с. 526], чого не було у Постанові Верховної Ради 1995 р., свідчить про довготривале збереження в сучасному українському суспільстві й

безпосередньо в середовищі колишніх остарбайтерів залишків радянської ідеології [311, с.140].

Він став ключовим нормативно-правовим актом у поверненні історичної справедливості стосовно мільйонів співвітчизників, свого часу упереджено сприйнятих власною державою.

В його преамбулі, зокрема, підкреслювалось, що «Закон визначає правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань і спрямований на їх соціальний захист та збереження пам'яті про них» [234, с.367].

Ухвалення Закону красномовно засвідчило, що з проголошення незалежності України проблема соціальної реабілітації колишніх «східних робітників», як і інших потерпілих від нацизму категорій населення, набула державного значення [190, с.368].

Крім правового визначення юридичних, економічних та організаційних засад державної політики щодо осіб, які потерпіли у роки Другої світової війни, нормативно-правового закріплення статусу, конкретизації державних гарантій їхнього соціального захисту, Закону України «Про жертви нацистських переслідувань» надавав визначеним категоріям колишніх невільників Райху, в тому числі остарбайтерам, право на отримання відповідних компенсацій від уряду Німеччини за заподіяну їм фізичну і моральну шкоду [190, с.369].

До документів, які підтверджують факт націонал-соціалістичних, переслідувань відносять: довідки, видані органами СБ, держархівними, архівами МВС, архівами Міністерства освіти України, архівними установами інших держав; довідки Військово-медичного музею СРСР (м. Санкт-Петербург, Росія); довідки Міжнародної служби розшуку Червоного Хреста з архівів-музеїв, утворених у місцях розташування колишніх фашистських концтаборів (Освенціум, Бухенвальд, Дахау, Маутхаузен, Равенсбрюк та ін.). Також з документи архівів іноземних антифашистських організацій, перекладені українською чи російською мовами і завірені в установленому порядку; документи воєнного, або повоєнного часу, які містять необхідні відомості. До

побічних документів воєнних, і повоєнних. часів можуть бути віднесені завірені підписом та печаткою довідки (витяги) з особової справи за місцем роботи, анкетні дані, облікові картки тощо. Довідки (висновки) створеної відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 13 серпня 1990 р. Міжвідомчої (Всесоюзної) громадянської комісії у справах колишніх. неповнолітніх в'язнів фашизму, підписані її головою, заступником голови або відповідального секретарем у період з 21 вересня 1990 р. до 31 грудня 1993 р. А для дітей, які зазнали переслідувань у віці до 16 років і не мають відповідних документів, – довідки, що підтверджують націонал-соціалістичне, переслідування матері, батька, брата, сестри або інших родичів та свідчення про їх вивезення разом з матір'ю (батьком, братом, сестрою чи іншими родичами), оформлені в установленому порядку; виписки з книг руху вихованців дитячих закладів із зазначенням, коли і звідки прибула дитина після війни; посвідчення на пільги, видані органами соціального захисту населення відповідно до постанов Ради Міністрів СРСР від 6 жовтня 1989р. та 13 серпня 1990 р., Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту.» (1993 р.); свідчення «бауерів» та інших осіб, що перебували разом з постраждалими під час націонал-соціалістичних переслідувань і проживають нині у Німеччині або інших державах, завірені у магістраті за місцем проживання, з додатком перекладу українською чи російською мовами, оформленого в установленому порядку [425]. Також це можуть бути рішення суду про встановлення факту перебування у місцях примусового утримання. Замість оригіналу документа, що підтверджує факт націонал-соціалістичних переслідувань чи інших необхідні дані, до розгляду приймаються і копії цих документів, завірені нотаріально, органами соціального захисту населення, а також іншими державними органами, які мають на це право. Рішення про призначення і розмір компенсаційних сум заявнику приймається експертною комісією фонду.

Не менш гостро постає питання про справедливий розподіл 10 млрд. марок між різними категоріями постраждалих громадян. Якщо співвідношення між категоріями «А» (військовополонені концтаборів) і «Б» (переважно робочі

промислових підприємств) складе 1:2. Питання про грошові компенсації жертвам нацизму, що гнули спину в сільському господарстві фашистської Німеччини, залишається відкритим [199].

Видами соціального захисту є певні матеріальні блага, які надаються особі в рамках певної організаційно-правової форми. Незалежно від того, через яку організаційно-правову форму здійснюється соціальний захист, він переділяється на такі види: грошові виплати, натуральна допомога; пільги; субсидії; медична допомога; лікарські засоби; інші вироби медичного призначення, технічні засоби реабілітації, технічні засоби пересування; соціальне обслуговування. Грошові (готівкові) соціальні виплати надаються у вигляді пенсій, соціальної допомоги (одноразових і періодичних), компенсаційних виплат [249, с. 71].

Поняття пільг у юридичній та економічній літературі визначається як надання кому-небудь переваг (часткове звільнення від виконання встановлених правил, обов'язків, наприклад, податкові пільги, пенсійні пільги та ін.) чи полегшення умов їх виконання. Звичайно пільги пов'язують з особливими правами і перевагами, наданими тим чи тим категоріям громадян у випадках, передбачених законодавством [168, с. 317]. Права на пільги устанавлюються законодавством і надаються за особливі заслуги громадян України перед суспільством, таким чином пільги мають підкреслювати суспільне визнання цих заслуг.

Відповідно до ст. 6-3 Закону України «Про жертви нацистських переслідувань» від 23.03.2000 р. № 1584-III соціальний захист оstarбайтерів із боку держави полягає в наданні системи пільг: 1) безоплатне одержання ліків за рецептами лікарів; 2) безоплатне першочергове зубопротезування (за винятком протезування з дорогоцінних металів); 3) безоплатне забезпечення санаторно-курортним лікуванням або одержання компенсації вартості самостійного санаторно-курортного лікування. Порядок надання путівок, розмір і порядок виплати компенсації вартості самостійного санаторно-курортного лікування визначаються Кабінетом Міністрів України; 4) 50-відсоткова знижка плати за

користування житлом (квартирна плата) в межах норм, передбачених законодавством (21 кв. метр загальної площі житла на кожну особу, яка постійно проживає у жиллому приміщенні (будинку) і має право на знижку плати, та додатково 10,5 кв. метра на сім'ю); 5) 50-відсоткова знижка плати за користування комунальними послугами (газопостачання, електропостачання та інші послуги) в межах середніх норм споживання. Площа житла, на яку надається знижка, під час проведення розрахунків плати за опалення становить 21 кв. метр опалюваної площі на кожну особу, яка постійно проживає у жиллому приміщенні (будинку) і має право на знижку плати, та додатково 10,5 кв. метра на сім'ю. Для сімей, що складаються лише з непрацездатних осіб, надається 50-відсоткова знижка за користування газом для опалювання житла на подвійний розмір нормативної опалюваної площі (42 кв. метри на кожну особу, яка має право на знижку плати, та 21 кв. метр на сім'ю); 6) 50-відсоткова знижка вартості палива, зокрема рідкого, в межах норм, установлених для продажу населенню, для осіб, які проживають у будинках, що не мають центрального опалення; 7) безоплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту, автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості, а також залізничним і водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів у межах області (Автономної Республіки Крим) за місцем проживання; 8) користування в разі виходу на пенсію (незалежно від часу виходу) чи зміни місця роботи закладами охорони здоров'я, до яких вони були прикріплені за попереднім місцем роботи; 9) щорічне медичне обстеження і диспансеризація із залученням необхідних спеціалістів; 10) першочергове обслуговування в лікувально-профілактичних закладах, аптеках і першочергова госпіталізація; 11) виплата допомоги з тимчасової непрацездатності в розмірі 100 відсотків середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи; 12) використання чергової відпустки у зручний для них час; одержання додаткової відпустки без збереження заробітної плати терміном до двох тижнів на рік; 13) першочергове забезпечення житлом осіб, які потребують поліпшення житлових умов, та першочергове відведення

земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва та городництва, першочерговий ремонт жилих будинків і квартир цих осіб та забезпечення їх паливом; 14) одержання позики на індивідуальне (кооперативне) житлове будівництво з погашенням її протягом десяти років починаючи з п'ятого року після закінчення будівництва, а також одержання позики для будівництва або придбання дачних будинків і благоустрою садових ділянок; 15) першочергове право на вступ до житлово-будівельних (житлових) кооперативів, кооперативів із будівництва та експлуатації колективних гаражів, до садівницьких товариств, на придбання матеріалів для індивідуального будівництва і спорудження садових будинків, технічне обслуговування та забезпечення стоянками транспортних засобів; 16) безоплатний проїзд один раз на два роки (туди й назад) залізничним, водним, повітряним або міжміським автомобільним транспортом незалежно від наявності залізничного сполучення або проїзд один раз на рік (туди й назад) зазначеними видами транспорту з 50-відсотковою знижкою; 17) позачергове користування всіма послугами зв'язку та позачергове встановлення телефонів (оплата у розмірі 20 відсотків тарифів на основні та 50 відсотків – на додаткові роботи). Порядок користування послугами та оплати за встановлення квартирних телефонів визначається Кабінетом Міністрів України; 18) першочергове обслуговування підприємствами, установами та організаціями служби побуту, громадського харчування, житлово-комунального господарства, міжміського транспорту; 19) позачергове влаштування до закладів соціального захисту населення, а також обслуговування службами соціального захисту населення вдома. У разі неможливості здійснення такого обслуговування заклади соціального захисту населення відшкодовують витрати, пов'язані з доглядом за особами, зазначеними в цій статті, в порядку і розмірах, що визначаються Кабінетом Міністрів України. Щороку до 5 травня особам, зазначеним у цій статті, яких нагороджено орденами і медалями колишнього Союзу РСР за самовіддану працю та бездоганну військову службу в тилу в роки Великої Вітчизняної війни, а також іншим особам, зазначеним у цій статті, виплачується разова

грошова допомога в розмірі, який визначається Кабінетом Міністрів України в межах бюджетних призначень, установлених законом про Державний бюджет України. Пільги щодо плати за житло, комунальні послуги та паливо, передбачені пунктами 4–6 ч. 1 цієї статті, надаються особам, зазначеним у цій статті, та членам їхніх сімей, що проживають разом із ними, незалежно від виду житла чи форми власності на нього. Площа житла, на яку нараховується 50-відсоткова знижка плати, передбачена пунктами 4 і 5 ч. 1 цієї статті, визначається в максимально можливому розмірі в межах загальної площі жилого приміщення (будинку) згідно з нормами користування (споживання), встановленими цими пунктами, незалежно від наявності у складі сім'ї осіб, які не мають права на знижку плати [130]. Згідно з указаним законом, органи державної влади та управління зобов'язані створювати умови для цієї категорії осіб. Отже, повинно здійснюватися соціальне забезпечення належним чином.

Спектр пільг, які надаються остарбайтерам, досить широкий і передбачає психологічну, організаційну та матеріальну підтримку різного характеру [324, с.388].

Створення громадських організацій, ухвалення спеціальних законів, здійснення упродовж 2001–2007 рр. Німецьким фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» виплат жертвам націонал-соціалізму – формально завершили повоєнну історію українських примусових робітників Третього райху. Але це не може бути приводом для зменшення суспільного інтересу до цієї категорії громадян. Зараз склалися найбільш сприятливі умови для узагальнюючих наукових досліджень означеної проблематики. Інша група постраждалих – радянські військовополонені, мільйони яких загинули в німецькому полоні, також масово залучалися до примусової праці на території нацистської Німеччини та її союзників, зазнавали переслідувань після повернення на батьківщину в СРСР, до цього часу ще не отримали належної уваги українського суспільства і вчених–істориків. Як наукова проблема ця тема належить до найменш досліджених [311 с. 141].

Крім Німеччини, «темні сторони» своєї історії прагнула назавжди закрити Австрія. Ще у 2000 р. австрійський уряд добровільно зобов'язався здійснити компенсаційні виплати [234, с.385].

Україні від австрійського уряду надійшло 85,4 мільйона євро [78,арк.2]. Документи на виплату приймалися виключно до 31 грудня 2003 р. [249, с.143]. Виділені кошти з серпня 2001 року по 2006 рік отримали близько 43 тис. осіб, у тому числі понад тисячу вінничан та волинян.

Крім того, впродовж багатьох років австрійський фонд фінансував програму ендопротезування, оплачував усі витрати на придбання штучних суглобів, діагностику і лікування фахівців, реабілітацію.

Починаючи з 2001 року, операції остарбайтерам робили у клініках Австрії та Німеччини.[234, с.386].

У тій же Німеччині філантропічна діяльність проявлялась не лише на державному рівні. Так, міська влада міста Франкфурт-на-Майні вирішила додатково виплатити тим, хто працював тут під час війни, по 1022 євро [234, с.192].

По 5 тис. марок отримали 120 громадян України, Польщі та Росії, які працювали на церковних об'єктах католицької церкви в Баварії [491]. У 1999 р. єпископська конференція вирішила організувати службу для розшуку всіх «приписаних» до католицьких громад. Церковний фонд відшкодування остарбайтерам сягнув 5 млн. марок [325, с.446].

У землі Баден-Вюнтерберг Фрайбург став другим після Тюбінга містом, яке долучилось до компенсаційних виплат [249. с.201]. Усі гроші (200 тис. марок) виділено з міського бюджету, оскільки приватні фірми було увільнено від внесків. За компенсацією звернулися далеко не всі, тому магістрат Фрайбурга спробував самостійно відшукати їх. За архівними даними, по 5 тис. марок. Повинні були отримати 37 осіб.

Благодійна організація «Місцева історія» м. Фердена виділила 58 українським остарбайтерам по 260 марок. Деякі сім'ї, в яких працювали

українці, взяли над ними шефство, допомагаючи грошми і запрошуючи до себе в гості [249, с.203].

Користуючись благородними почуттями, гуманітарну допомогу адресну допомогу жертвам нацистських переслідувань надали окремі громадяни ФРН [249, с.254].

Надав одноразову грошову допомогу в'язням концтаборів Швейцарський фонд жертв Голокосту [249, с. 677].

Незважаючи на всі зусилля громадських організацій і держав час бере своє, і багато хто з тих громадян, які втратили своє здоров'я і молодість на примусових роботах, так і не отримали компенсацій.

Отже, питання компенсаційних виплат громадянам – жертвам нацистських переслідувань постало відразу після закінчення війни, проте було проігнороване керівництвом СРСР з політичних та ідеологічних міркувань. Відтак, мільйони жертв нацистського режиму, які мешкали на території СРСР, і зокрема в Україні, навіть не підозрювали, про можливість отримання грошових компенсацій, а вся проблема була зведена до питань моральної компенсації жертвам нацизму, якими опікувалися різноманітні контрольовані режимом громадські ініціативи й організації жертв війни.

Лише розпад Союзу РСР і створення незалежної держави України, а також пожвавлення на початку 1990-х рр. міжнародної дискусії про необхідність гуманітарної допомоги жертвам нацистських злочинів дали потужний імпульс до розширення соціальної бази та пожвавлення діяльності організацій громадян, постраждалих від нацистських злочинів. Так, одним з найактуальніших питань, що постало перед Українською спілкою в'язнів – жертв нацизму, було донесення до суспільства правди про потерпілих від націонал-соціалізму.

Питання фінансової компенсації жертвам нацизму з територій колишнього СРСР, і зокрема з України, увійшло в практичну площину в 1992р. з створенням спеціальних фондів, на рахунки яких Німеччина могла б перераховувати кошти. Потенційними отримувачами допомоги визначалися:

в'язні концтаборів, жертви медичних експериментів, в'язні гетто та остарбайтери. Одноразові виплати цим категоріям громадян були проведені у кілька етапів протягом 1994-1998 рр. та 2001-2007 рр. У результаті проведеної роботи одноразову компенсацію у 1994-1998 рр. отримали близько 670 тисяч осіб, а в 2001-2007 рр. – близько 1 млн. жертв нацизму та їхніх спадкоємців.

Поряд із урядами ФРН, Австрії, приватними фірмами і підприємствами, одноразову грошову компенсацію та інші види допомоги здійснювали й окремі міські громади цих країн. Керуючись благородними почуттями, гуманітарну адресну допомогу жертвам нацистських переслідувань надавали й окремі громадяни ФРН.

3.3. Поховання й перепоховання жертв війни.

У ХХ ст. Україною теренами України пройшли дві світові війни, а мільйони українців стали жертвами жорстоких репресій на політичному й етнічному ґрунті. Нажаль, до цього часу однією з «білих плям» в історії ХХ ст. залишається сумний мартиролог жертв останньої світової війни, сотень тисяч невідомих, зниклих безвісти, полеглих на фронтах, загиблих під час визвольних змагань, жертв репресій, голодоморів і каральних операцій, борців за волю України. Тисячі людських тіл було нашвидкуруч засипано землею у вирвах від вибухів авіабомб і снарядів, бездушно скинуто у ями, придорожні кювети, яри та колодязі.

За часів СРСР пошукові загони, що займалися розшуком місць поховань та встановленням прізвищ полеглих, опікувалися виключно могилами червоноармійців. Поховання ж ворога – німецьких солдатів і офіцерів – цілеспрямовано нищилися. Із здобуттям незалежності Україна, як і будь-яка інша цивілізована країна світу, обрала шлях дотримання загальнолюдських цінностей, й на рівні держави і громадянського суспільства взяла на себе зобов'язання опікуватись місцями поховань жертв війн та політичних репресій

[413,с. 19]. В сучасній Україні справа збереження пам'яті про жертви минулої війни не лише набула суспільної й наукової актуальності, але й отримала реальне вирішення через діяльність державних і громадських інституцій, що опікуються проблемою пошуку й перепоховання жертв війни.

Сьогодні найвідомішими громадськими ініціативами, члени яких повертають із небуття імена загиблих і закатованих людей, займаються ексгумацією й перепохованням рештків загиблих, облаштуванням цвинтарів, спорудженням меморіалів жертвам війни в Україні є Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять» та Всеукраїнське громадське об'єднання «Союз «Народна пам'ять» [183, с. 20].

Як видно з статуту Товариства пошуку жертв війни «Пам'ять», основною метою його діяльності є виявлення й перепоховання жертв воєнних дій періоду Першої та Другої світових воєн, визвольних змагань, політичних репресій, відновлення та впорядкування меморіальних (військових) цвинтарів, наукове дослідження ходу бойових операцій та конкретних місць боїв з історико-просвітницькою метою. Серед головних завдань цієї громадської ініціативи визначені: організація й проведення пошуково-дослідницьких робіт з метою виявлення, ідентифікації та перепоховання жертв світових воєн, українсько-польської війни 1918-1919 рр., боротьби УПА 1940-1950-х рр. на території Західної України; впорядкування меморіальних некрополів і здійснення громадського контролю за станом їх збереження; співпраця з міжнародними організаціями з метою ідентифікації представників воюючих сторін; проведення наукових розкопок у місцях боїв з метою відновлення історичної правди про перебіг бойових дій на території Західної України; збір архівних матеріалів, меморіальної літератури, свідчень очевидців про події війн і Визвольних Змагань; збір і дослідження військово-історичних пам'яток, передача їх на зберігання до музеїв, інших державних інституцій; пропаганда загальнолюдських культурних і моральних цінностей серед населення і, зокрема, молоді; національно-патріотичне виховання підростаючого покоління [447].

На початку 2011 р. за ініціативою Дніпропетровської обласної громадської організації «Історико-пошукова організація «Пошук-Дніпро» розпочався процес об'єднання регіональних громадських організацій України, що займаються пошуковою дослідницькою діяльністю в рамках чинного законодавства. Бажання створити єдину мережу професійних пошуковців підтвердили керівники громадських організацій відповідного спрямування з 22 областей України. Було створено організаційний комітет з проведення об'єднання, який розробив проект програмних засад, принцип роботи, перспективну програму діяльності й статут. Організаційний комітет ініціював проведення I Всеукраїнського з'їзду пошукових організацій України та створення його делегатами Всеукраїнського громадського об'єднання «Союз «Народна пам'ять». З'їзд відбувся 18 червня 2011 р. у Києві. 130 представників пошукових організацій із 22-х областей України, ухвалили рішення про створення Всеукраїнського громадського об'єднання «Союз «Народна пам'ять». Учасники заходу ухвалили Меморандум I Всеукраїнського з'їзду пошукових організацій України, у якому визначили першочергові завдання, окреслили проблеми, що стоять перед пошуковим рухом України, та визначили шляхи й засоби їх вирішення [445].

Головними завданнями організації її члени визначили: увічнення пам'яті про воїнів, загиблих під час Другої світової війни, та жертв політичних репресій; пошук, ідентифікація та гідне перепоховання останків загиблих; збереження національної культурної спадщини; патріотичне виховання молоді; створення рішучого громадського і державного заслону на шляху мародерів, яких називають «чорними» копачами; виведення офіційного пошукового руху України на якісно новий рівень, гуртування професійних пошуковців, які діють в законодавчому полі; напрацювання концепції розвитку вітчизняної пошукової дослідницької діяльності; узгодження дій та об'єднання зусиль державних і громадських організацій щодо вдосконалення чинного законодавства у сфері пошукової діяльності. Офіційні пошукові організації протягом 2011 р. провели в Україні понад 350 пошукових експедицій, виявили рештки близько 1000

загиблих, повернули імена більше ніж 50 полеглим героям. Завдяки роботі пошуковців близько 6000 імен були занесені до Книги пам'яті [445].

У серпні 2011 р. правлінням ВГО «Союз «Народна пам'ять» і Державною архівною службою України було підписано Меморандум про співпрацю. Це не лише полегшило доступ пошуковців до архівних матеріалів і найбільшої на пострадянському просторі документальної бази Центрального архіву Міністерства оборони Росії, а й дозволило удосконалити роботу власне архівних установ. За ініціативою ВГО «Союз «Народна пам'ять» при Міністерстві регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, створена робоча група з представників пошукових організацій, спеціалізованих підприємств, істориків і представників органів охорони культурної спадщини більшості областей України. Першочерговим завданням робочої групи було реформування Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій і вдосконалення пошукового законодавства [470].

Із 1993 р. на підставі дозволів місцевих органів влади розпочинає свою діяльність в Україні міжнародна гуманітарна організація – Народний Союз Німеччини з догляду за військовими могилами [345, с.286]. Ця громадська організація має довгу історію. Вона була заснована 16 грудня 1919 р. як громадська ініціатива, що взяла на себе функцію догляду за могилами полеглих у Першій світовій війні. До початку 1930-х рр. «Народний Союз» обладнав велику кількість військових поховань, а після 1933 р. керівництво і члени Союзу працювали в межах ідеології і практики нацистського рейху. Облаштування німецьких солдатських кладовищ періоду Другої світової війни взяла на себе похоронна Служба Вермахту.

Починаючи з 1946 р. за короткий час Народному Союзу в Німеччині вдалося облаштувати понад 400 військових кладовищ. У 1954 р уряд ФРН доручив Народному Союзу пошук німецьких військових поховань за кордоном, вжиття заходів щодо їх збереження й догляду за ними. Діючи в рамках двосторонніх міждержавних угод, Народний Союз виконує свої завдання в

Європі і Північній Африці. Під його опікою перебувають 832 військові кладовища в 45-ти країнах світу із загальним числом похованих близько 2,7 млн. осіб. Станом на 2014 р. у штаті Народного Союзу працював 571 співробітник, а різноманітні завдання організації виконували тисячі волонтерів у різних країнах [455].

Основа для співпраці пошукових організацій Німеччини і України була закладена ще у другій половині 80-х рр. ХХ ст. Зокрема, 13 червня 1989 р. під час меморіальних заходів на кладовищі радянських воїнів в Штукенброці-Зенне відбулася зустріч дружини тодішнього глави СРСР М. Горбачова – Раїси Максимівни й дружин федерального канцлера ФРН і прем'єр-міністра землі Північний Рейн-Вестфалія Ханнелори Коль і Христини Рау. Візит високих гостей звернув увагу місцевого населення на кладовище радянських воїнів – військовополонених шталагу № 326, через який за роки війни пройшло понад 280 тис. радянських військовополонених [245, с.71].

Історія упорядкування кладовища шталагу № 326 бере свій початок на рубежі 50-60-х рр. ХХ ст. Саме протягом 1959-1964 рр. кладовище упорядкували й надали характеру паркового меморіалу. На базі цього меморіального комплексу 21 червня 1996 р. відкрився «Центр збору та зберігання інформації шталаг 326 (VI К)». До основних напрямків роботи співробітників інформаційного центру належать: видання інформаційного матеріалу про табір; наукова робота з вивчення долі військовополонених і цивільних радянських громадян і громадян інших країн, вивезених на примусові роботи до Німеччини [245, с. 73]. Протягом перших десяти років свого існування Центр встановив дієві контакти не лише з державними установами й громадськими організаціями Російської Федерації, але й Казахстану, Білорусі, Узбекистану й України.

У 1996-2000 рр. Центр мав найбільшу базу даних військовополонених, які утримувалися в нацистських таборах. З ініціативи уряду ФРН у 1999-2002 рр. здійснювався проект з обробки матеріалів, що стосуються військовополонених радянських офіцерів. Проект надалі проект отримав назву: «Радянські та

німецькі військовополонені й інтерновані. Вивчення питань історії Другої світової війни і післявоєнного періоду». У ході виконання цього проекту обробляються дані, що стосуються молодших офіцерів і солдатів. Загальне керівництво здійснює інформаційний центр Об'єднання «Саксонські меморіали». Основний масив документів оброблявся в архівах Російської Федерації, Білорусі, Україні, деяких інших пострадянських країн. Опрацьовані матеріали були внесені в базу даних, а такі з них, як персональна картка військовополоненого, реєстраційна картка про смерть, додавалися до них сканованими матеріалами і передавалися учасникам проекту [245, с. 74].

З початку 2000-х рр. розпочалася співпраця у вигляді двостороннього німецько-російського проекту під назвою «Радянські офіцери, померлі в німецькому полоні в 1941-1945 рр.» Цей багатосторонній проект розширив коло досліджуваних питань. Зокрема, поповнилися списки померлих радянських військовополонених рядового і сержантського складу, інформація про долі радянських військовополонених, відомості про німецьких військовополонених й інтернованих. Коло учасників проекту розширилось. До нього приєдналися Україна та Білорусь, а також окремі національні архівні служби та установи. Здійснення проекту такого масштабу було б неможливим без наявності певних передумов. Головні з них – це відкриття архівів пострадянських країн після закінчення «холодної війни», подолання розколу Німеччини, а також отримання незалежності колишніми радянськими республіками. Важливою умовою реалізації проекту виявилось й пробудження суспільної свідомості, актуалізація проблем історичної пам'яті [274, с.13].

Після 1990 р., в зв'язку з політичними змінами в Європі, Народний Союз почав також працювати і в державах Східної Європи. За час Другої світової війни там загинуло близько 3 млн. німецьких військовослужбовців. Ця кількість більше ніж удвічі перевищує чисельність тих, хто загинув і похований у західній Європі [455]. Починаючи з 1991 р Народному Союзу Німеччини в країнах Східної, Центральної та Південно-Східної Європи вдалося відновити або закласти 330 кладовищ періоду Другої світової війни та 188 поховань

Першої світової війни. 827 751 загиблих і померлих були перепоховані на 82 військових цвинтарях. Для створення більш ґрунтовної основи для подальшої роботи в 2001 р Народний Союз заснував Фонд «Пам'ять і світ».

Починаючи з 1953 р Народний Союз по всій Європі проводить міжнародні молодіжні зустрічі та молодіжні табори під девізом «Примирення над могилами – праця в ім'я миру». Референти з питань освіти земельних представництв Народного Союзу Німеччини співпрацюють зі школами, вищими навчальними закладами та ведуть проекти з військових поховань в Німеччині й за кордоном. Зустрічі і семінари з питань культури поминання в європейському контексті, табори для дорослих з метою проведення трудових акцій на військових похованнях, освітні подорожі, поїздки родичів загиблих військовослужбовців – є важливими напрямками просвітницької й посередницької діяльності Народного Союзу Німеччини. Бундесвер і Союз військовослужбовців запасу підтримують роботу Народного Союзу проведенням трудових акцій на військових похованнях, як всередині країни, так і за кордоном, при організації та проведенні молодіжних таборів, при проведенні пам'ятних заходів, а також збором коштів. Народний Союз Німеччини користується опікою федерального Президента [455].

Робота Народного союзу в Україні ґрунтується на двохсторонній міждержавній Угоді про догляд за могилами загиблих воїнів між Урядом ФРН та Україною. Договір урегулює становище з могилами воїнів, загиблих під час Першої і Другої Світових війн, що знаходяться на території обох країн, прагнучи забезпечити збереження і догляд за цими могилами гідним чином і відповідно до положень діючого міжнародного гуманітарного права [463, с. 93].

У зв'язку з цим розвиток пошукового руху був можливим виключно в правовому полі держави. В Україні формування такого законодавства відбувалося ситуативно й з великими часовими інтервалами. В результаті склалася вкрай суперечлива й розмита система, що, легітимізуючи пошукову діяльність, невиправдано ускладнювала її й перешкоджала якісному виконанню пошукових завдань [135].

Чи не єдиним законодавчим, який на сьогодні має пряме відношення до проведення пошукових робіт не в декларативному, а в технічному аспекті, є Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. №1805-111[4, с.32]. На думку В.Олещенка, даний Закон є ідеально збалансованим і несуперечливим актом, що дає в руки пошуковців інструмент для роботи в законодавчому полі України. Але складність полягає в тому, що згаданий Закон є базовим і охоплює виключно широкий спектр питань, що стосуються охорони культурної спадщини в цілому. Пошукова ж складова розглядається їм лише побіжно, як один з аспектів, що мають відношення до даної теми. У той же час профільного закону, який би, ґрунтуючись на положеннях базового законодавства, конкретизував і унормував саме пошукову сферу, в Україні на сьогодні не існує [305].

Звертаючись до підзаконних актів, покликаних впорядкувати пошукову діяльність, необхідно перш за все розглянути «Порядок організації робіт з пошуку і облаштування поховань жертв війни та політичних репресій», введеним Постановою Кабінету міністрів України «Про затвердження комплексної програми пошуку і облаштування поховань жертв війни та політичних репресій» від 20 грудня 2000р. №1867 [140, с. 53]. Про те, що ця урядова постанова з'явилася лише завдяки обставинам і конкретній ситуації говорить вже його назва – головна мета Постанови 1867 це затвердження комплексної програми, дія якої передбачалося до 2005 року, пізніше дію програми було продовжено до 2010 р. Подальшої пролонгації не було [305].

При цьому «Порядок організації робіт з пошуку й облаштування поховань жертв війни та політичних репресій» [136] залишився єдиним документом відповідного рівня, нормує порядок організації й проведення пошукових робіт. І хоча ряд позицій цього документа можна визнати задовільними, особливо в частині залучення до пошукової діяльності громадських організацій, все ж не можна не відзначити крайню недосконалість цього нормативного акту. В одних своїх положеннях він прямо суперечить Закону України «Про охорону культурної спадщини», в інших – вводить невиправдані обмеження, що

призводять до порушення технології дослідження і, як наслідок, веде до втрати інформації, яка могла бути отримана в результаті пошуку, так і самого об'єкта дослідження.

На підставі згаданого «Порядку» від 20 грудня 2000 р. був виданий Наказ Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства «Про затвердження тимчасового порядку здійснення на території України пошуку, ексгумації та перепоховання останків осіб, які загинули в результаті воєн, депортацій та політичних репресій і облаштування місць їх поховання» [137, с. 38]. Даний документ конкретизує деякі положення Постанови №1867 а також вводить ряд форм пошукової документації. На жаль, Наказ №193 не тільки зберіг всі помилки попереднього документа, але і додав до них ряд нових недоречностей [305].

Згідно різних оцінок істориків в роки Другої світової війни в Україні загинуло близько 300 000 німецьких військовослужбовців. До цього слід додати ще приблизно 100 000 померлих німецьких військовополонених і невідому кількість безвісно зниклих [345, с.287]. З 1993 р. по 1995 р. була проведена ексгумація 1010 військових поховань із приблизною кількістю 93 500 похоронених на них осіб [314, с.163].

На середину 2000-х рр. кількість проведених в Україні ексгумацій скоротилась. На думку одного з керівників Народного Союзу Німеччини Ханса-Ульріха Шрадера головна проблема – плюндрування могил і мародерство, насамперед в Східній Україні, зі сторони так званих пошуковців. Витрати на ексгумації ні роботи поступово зростали. Станом на 2006 р. середня кількість ексгумацій на одне кладовище складала 50 осіб (без врахування території АР Крим). Частка ідентифікованих останків складала приблизно 40% [345, с. 287].

Хоча бойові дії точилися практично на всій території України, особливо активно ексгумації ні роботи тривають лише у Київській, Дніпропетровській, Львівській, та деяких інших областях. Така географія пов'язана з тим, що саме в цих регіонах працюють офіційні пошукові загони. Офіційні археологи на кожен експедицію отримували два дозволи: від Міністерства культури України

й Державної міжвідомчої комісії з питань увічнення пам'яті жертв війни та репресій, яка діяла при Мінрегіонбуді. Ці два документи зобов'язують пошуковців перепоховати останки, узгодивши місце перепоховання з місцевою владою. Натомість, більша частина громадських організацій, які начебто займаються розкопками, створені для прикриття «чорної» археології. На думку Я. Онищука «[...] посвідчення їм потрібні лише для того, щоб показати їх ліснику чи голові сільради, аби ті відчепились [...]»[201,с. 40]. Невиправдане використання в корисливих цілях інформації, яку вони отримують від Німецького відомства (WASSt) з метою розшукати особисті дані родичів власної фінансової наживи. Частка ідентифікованих останків на повністю пограбованих кладовищах становить 5-10% [345, с. 287].

Завдяки співпраці Народного Союзу Німеччини та українського «Союзу «Народна пам'ять» в останні роки відновлено приблизно 3 000 колишніх поховань вояків Вермахту, проте перевезення останків до Німеччини неможливе. Кілька десятків років німецькі цвинтарі в нашій країні були занедбані, зрештою, який міг бути за ними догляд, якщо вони навіть не перебували на обліку в місцевих органах влади? Ситуація почала змінюватися після 1996 р., коли дві держави підписали угоду про догляд за військовими могилами [436, с.93]. Німці підійшли до справи по-особливому: на основі закинутих військових цвинтарів створили п'ять збірних, куди звезли знайдені останки відразу з кількох областей. Такі цвинтарі є в Харкові, Кіровограді, поблизу Києва (Віта-Поштова), у селі Гончарному біля Севастополя та селі Потелич Жовківського району Львівської області [193, с.41].

Окрім цього, існують кладовища військовополонених. «Таку політику вони проводять у всіх державах, де наявні німецькі поховання, це набагато зручніше й дешевше», – пояснює Володимир Мотика, директор ПП «Гарант», уповноваженого проводити розкопки німецьких військових могил у Західній Україні. Раніше в Потеличі було поховано 1 500 німців, однак 1997 р. до цього цвинтаря долучили 3 га. землі, й тепер там спочиває близько 13 000 осіб [193,

с.42] 5 збірних кладовищ, кожне приблизно на 40 000 осіб (у сумі - 200 000). Цього достатньо, немає необхідності в подальших кладовищах в Україні.

Із приблизно 300 000 загиблих і похованих в Україні військовослужбовців Вермахту орієнтовно 50% вже неможливо перепоховати (кладовища зруйновані, забудовані, на деяких проводилися повторні поховання). В Україні за даними Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій існує 526 кладовищ військовополонених, на яких поховані 70-100 тис. німецьких військовослужбовців. Поіменна інформація є приблизно для 72 000 чоловік. За орієнтовними оцінками близько 30 000 померлих військовополонених не були зареєстровані. Народний Союз принципово не робить відмінності між загиблими військовослужбовцями Вермахту і померлими в полоні німецькими солдатами. І ті, й інші – жертви війни, що заслуговують гідного місця поховання. Організацією встановлено місце розташування 385 кладовищ військовополонених в Україні, їх стан задокументовано. Кількість похованих на кладовищах військовополонених: від 100 до понад 2000. Народний Союз доглядає за 12 відновленими кладовищами військовополонених (разом приблизно 18 000 померлих німецьких військовополонених) [436, с. 289].

Серед заходів за участю вітчизняних пошуковців, що відбувались в Україні в досліджуваній період, слід відмітити Вахту Пам'яті на Софіївських висотах в Дніпропетровській області, міжнародну пошукову експедицію «Міус – фронт» на території кургана «Савур-могила» в Донецьку, вахту пам'яті в Умані, міжнародну гуманітарну пошукову експедицію «Черемха 2013», пошукову Вахту «Спадкоємець Перемоги» в Одесі, пошукову Вахту «Пам'ять жива!» в Баришівському районі Київської області [158].

«Вахта Пам'яті» - це короткочасна (до 10-14 днів) пошуково-дослідницька експедиція, направлена на пошук і увічнення пам'яті жертв Другої світової війни. Назва «Вахта Пам'яті» - народилась у 1980-ті рр. в ході перших подібних пошуково-меморіальних експедицій. Мета заходу – пошук загиблих на місцях боїв; виявлення посмертних медальйонів, інших особистих речей, що

дозволяють ідентифікувати особу воїна. Традиційно Вахта Пам'яті завершується церемонією урочистого перепоховання знайдених рештків з воїнськими почеснями і за релігійним обрядом. Основний склад учасників – це волонтери з пошукових організацій України й інших країн [156].

За оцінками фахівців Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни і політичних репресій, лише у 2013 р. в Україні було знайдено 1 790 останки радянських бійців, полеглих на полях війни. З них 1 564 особи – пошуковими організаціями, що входять у ВГО «Союз «Народна пам'ять» (для порівняння в 2012 році – 1 396). Встановлено імена – 273. Проведено урочистих перепоховань – 43. До музею передано 4 480 експонатів. Проведено 2 міжнародні конференції, 313 експедицій, серед яких 12 міжнародних. Державна служба України з надзвичайних ситуацій знищила 150 000 одиниць боєприпасів часів війни з яких 16 % (29 308 тис.) передано пошуковцями (за 2012 рік – було передано 25 867).

Підводячи підсумки аналізу проблеми діяльності громадських інституцій України та Німеччини щодо пошуку й перепохованням жертв Другої світової війни у 1990-х – 2014 рр. слід зазначити, що за період незалежності України ставлення до пам'яті жертв війни змінилося. На відміну від часів СРСР, коли пам'ять про жертви війни ідеологізувалася, нині це питання вирішується на засадах міжнародного гуманітарного права та двохсторонніх міждержавних угод. Особливого значення в цьому контексті набуває співпраця громадських і державних інституцій України та ФРН. В основі цієї співпраці знаходиться обопільна зацікавленість сторін у вирішенні однієї з проблем, що є наслідком війни – пошуку і поховання загиблих військовослужбовців, встановлення імен загиблих, увіковічення пам'яті про них.

На відміну від України, Німеччина має чималий досвід громадської ініціативи в облаштуванні місць поховань жертв війни. Починаючи з 1996 р. цей досвід було перенесено й в Україну, де розгорнув свою діяльність Народний союз Німеччини з догляду за військовими похованнями. З початку 2000-х рр. досвід діяльності німецької сторони був використаний і

вітчизняними пошуковцями-дослідниками. В результаті об'єднання регіональних пошукових організацій у 2011 р. було створено ВГО «Союз «Народна пам'ять», що взяв на себе функцію координатора зусиль громадськості з пошуку та перепоховання решток жертв війни.

На заваді діяльності вітчизняних пошуковців стоїть як недосконале законодавство, що скоріше гальмує, аніж сприяє пошуковій діяльності, так і незаконна «робота» так званих «чорних археологів». Відтак, законодавство України в пошуково-меморіальній сфері вимагає негайного й кардинального удосконалення. Передусім йдеться про необхідність прийняття профільного Закону, що повністю узгоджувався б із Законом України «Про охорону культурної спадщини» та усував суперечності в профільних підзаконних актах.

Актуальними для пошукового руху України 1991-2014 рр. проблемами залишалися брак професійних кадрів серед учасників цих громадських ініціатив та недостатнє фінансування робіт із пошуку та перепоховання загиблих жертв війни.

3.4. Питання реституції культурно-історичних цінностей: українсько-німецький контекст.

Культурна спадщина для кожного народу – це невичерпне джерело людської пам'яті, гарантія гідного поступу в майбутнє. Відомо, що історичні процеси суспільства тісно взаємодіють з культурою. Україна ж пройшла нелегкий історичний шлях і кожний з його етапів був позначений втратами національних культурних цінностей [153].

Охорона історико-культурного середовища та повернення історичної пам'яті є важливим напрямом державної політики України, який послідовно вибудовувався з перших років проголошення незалежності. Стаття 54 Конституції України декларує: «Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів

для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» [132].

Болучою й до цього часу практично не вирішеною проблемою українсько-німецьких відносин залишається питання реституції культурних та історичних цінностей. Ця проблема набула особливого значення у зв'язку з безпрецедентними руйнуваннями та грабунком історичних та архітектурних пам'яток, музеїв, архівів і бібліотек на окупованих територіях у роки Другої світової війни. Зокрема, в Україні було розграбовано 151 музей, знищено або вивезено на Захід близько 300 000 експонатів, 51 млн. книг, 46 млн. архівних справ [191, с.19]. У Паризьких мирних договорах 1947 р. з колишніми сателітами фашистської Німеччини (Італією, Угорщиною та Болгарією) містилися статті про реституцію культурних цінностей. Передбачалося, що коли в окремих випадках ці країни не зможуть провести реституцію предметів, які становлять художню, історичну або археологічну цінність і є частиною культурного надбання нації, з території якої ці предмети було вивезено їхніми арміями, владою або громадянами силою чи з примусу, то вони зобов'язані передати предмети такого самого ґатунку і приблизно рівноцінні вивезеним [253].

Зрозуміло, що проблему повернення культурних цінностей не можна вирішити односторонньо. Вона передбачає співробітництво з іншими країнами на засадах доброї волі та міжнародно-правових норм, які ґрунтуються на загальних засадах міжнародного права. Передусім це стосується договірних норм, як на універсальному (акти ООН та ЮНЕСКО, міжнародних урядових і дипломатичних конференцій), так і на регіональному рівнях (конвенції Ради Європи, багатосторонні угоди країн СНД, двосторонні угоди між державами тощо) [231, с.289].

Особливе місце у міжнародній системі охорони культурних цінностей належить Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), яка, відповідно до свого Статуту, покликана допомагати «збереженню, прогресу й поширенню знань, піклуючись про збереження й

охорону спільної спадщини людства – книжок, творів мистецтва та інших пам'яток історичного і наукового значення» [153, с.8].

Під егідою цієї організації у сфері охорони культурних цінностей було укладено декілька універсальних актів, зокрема, Конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954 р.) [151]; Конвенцію про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (1970р.) [152]. Слід також зазначити, що саме Конвенціями ЮНЕСКО введено в юридичний обіг поняття «культурна спадщина людства» [231, с.290].

Аналіз документів про знищення і вивезення під час Другої світової війни писемних джерел з України свідчить про те, що імперські сили робили цю справу професійно і цілеспрямовано, переслідуючи свої корисливі цілі. Вони знищували і вивозили за межі нашої країни писемні джерела насамперед для того, щоб спотворити історичну правду і пам'ять народів, поставити під сумнів їхню національну самобутність, державність і саме існування [245, с. 206].

До музеїв, архівів і бібліотек німці виявляли підвищений інтерес, інтерес, глибоко продуманий, спланований і прорахований буквально у деталях, викладений у спеціальних інструкціях, довідниках. Був сформований і спеціальний апарат для виявлення, вивчення та захоплення цінностей, що оголошувалися трофейним. Так само ретельно, як планувалося, реалізовувалися акції пограбування. Після входження німецьких військ до того чи іншого культурного центру музеї, картинні галереї, архіви, бібліотеки закривалися, все їхнє майно підлягало консервації. У кожному випадку призначався уповноважений, який відповідав за збереження музейних, бібліотечних, архівних фондів, що віднині належали Третьюму рейху [230, с. 15].

Далі до справи приступали спеціалісти Оперативного штабу «Наука», що був підрозділом Міністерства окупованих Східних територій рейхслейтера А. Розенберга, створеного за особливим наказом А. Гітлера. У ньому працювали 350 експертів, наділених особливими повноваженнями, – кваліфіковані історики, мистецтвознавці, архівісти, бібліофіли. Заперечувати їм

не наважувалися навіть чиновники гестапо. У кожного з експертів була спеціальна група допоміжного персоналу. Ці люди ретельно збирали, реєстрували, вивчали і каталогізували конфісковані скарби. При «штабі Розенберга» діяла спеціальна «Головна робоча група України», очолювана спочатку гауптс-лейтером Зайботом, а потім штабайнзатц фюрером Антогом. Названий орган складався з робочих груп «Західна Україна», «Південна Україна», «груп» у великих культурних центрах України – Харкові, Житомирі, Полтаві, Дніпропетровську та ін. Керівництво «Головної робочої групи України» перебувало у Києві. При «штабі Розенберга» діяли також «Окремий штаб бібліотек» і штаб «Образотворче мистецтво» [230, с.16]. Переважну кількість музейних цінностей – картин, килимів, меблів вивозили без будь-яких формальностей, просто викрадали. Серед картин, що зникли, – полотна Рубенса, Рембрандта, Матейка. За два місяці до вигнання німців зі Львова вони вивезли 12 ящиків «з дуже цінними картинами» Львівського історичного музею. У відповідному документі вказано і місце, де їх треба зберігати, – монастир у Білянах під Краковом [245, с.17].

Слід зазначити що багато «трофеїв» було приховано від рейху міністрами, губернаторами, генералами і навіть рядовими працівниками, щоправда якщо перші прибирали до рук найцінніші колекції то останні задовольнялися музейними чи бібліотечними «дрібничками», яким часто не було ціни. Ці награбовані цінності таємно переслалися до Німеччини дружинам і рідні. А завершував це «пекельне» коло особисто А. Гітлер. Художник з молодих років, він планував збудувати у своєму рідному м. Лінці помпезну галерею «Музей фюрера». До колекції якої ввійшли б і награбовані картини з України.

Про специфічний характер літератури, що цікавила оперативний штаб А. Розенберга, свідчить хоча б звіт одного з його відповідальних працівників, що нині зберігається в Центральному архіві вищих органів управління України. Він пише, що спеціально займається відправкою до Німеччини книг Академії наук УРСР. У звіті названо 144 примірники публікацій академії, що дало можливість «заповнити прогалину у раніш скомплектованих серіях». Далі

названо чотири томи «Щорічника антропології», «що являють собою повний і важливий матеріал про народ у минулому і в сучасному для науки расознавства». Згадується «Збірник праць єврейської історико-археологічної комісії при Українській академії наук», що «містить ряд цікавих статей про єврейські поселення, про цькування євреїв (погроми) та про ритуали на Україні». Інтерес нацистських «українознавці» привернули «Культура Трипілля і Ольвія», а також повна бібліографія українського народознавства О. Андрієвського [262, с. 8].

Пункти комплектування знаходилися в Києві, Сімферополі, Харкові, Мінську та Ризі. Далі усе найцінніше відправлялося до рейху, у так звану «бібліотеку Сходу», до якої увійшло 120 тис. конфіскованих книг і близько 11,5 тис. найменувань журналів. Рейхом було привласнено мільйони архівних справ. Конфісковано значну частину унікальних фондів Центрального архіву давніх актів, архіву Жовтневої революції, повністю – зібрання кінофондів, фотодокументів, низки обласних архівів.

Слід наголосити, що ретельний відбір та зберігання окупантами творів мистецтва, бібліотечних збірок, архівних фондів стосувалися лише частини культурної спадщини українського народу, тобто тільки того, що було потрібне для пропагандистських та інших цілей. Решта – підлягала знищенню або викидалася [258, с.137].

По закінченні Другої світової війни СРСР вдалося знайти на території Німеччини і повернути на батьківщину частину награваних і вивезених гітлерівцями культурних цінностей. Частина німецьких культурних цінностей також була переміщена на територію України. У 50-х рр. ХХ ст. за рішенням Ради Міністрів СРСР Німецькій Демократичній Республіці було передано колекцію картин Дрезденської галереї та інших експонатів [258].

Із набуттям незалежності загальними зусиллями держави та всіх, кому небайдужа доля культури в Україні, активізувалася робота по вирішенню питань, пов'язаних із поверненням втрачених культурних цінностей (об'єкти матеріальної і духовної культури, які мають художнє, історичне, етнографічне і

наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню і охороні відповідно до законодавства України).

Протягом 1990-1992 рр. в Україні було нагромаджено перший досвід у напрямі реституції пам'яток. Зібрано цінні матеріали про кілька десятків тисяч втрачених пам'яток [258]. Наприклад, важливим кроком було створення в системі НАН України Інституту української археографії. Одним з першочергових завдань, над яким працював інститут, було створення «Архівної та рукописної україніки», як узагальнюючої національної інформаційної системи у вигляді комп'ютерних баз даних про склад і зміст усіх типів документів з історії та культури України, що знаходяться на території нашої держави або за її межами. У 1992 р. при Кабінеті Міністрів була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (тепер Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України) [327, с.42]. Ця організація стала координаційним центром пошуку втрачених культурних цінностей [280, с.66]. В її функції також входило вивчення міжнародно-правових норм, що забезпечують цивілізовані шляхи повернення історико-культурних пам'яток і складання реєстрів пам'яток культури та інших національних реліквій, що опинилися за кордоном [143, с. 221].

За цей період було передано (повернуто та подаровано) понад 500 000 одиниць архівних документів, книжок, творів мистецтва, меморіальних пам'яток, предметів археології. Ними збагачено фонди 145 державних та муніципальних музеїв, 19 історико-культурних заповідників, 30 бібліотек, 9 архівних закладів [159, с.5].

Значною мірою цьому сприяло й прийняття Президентом України, Верховною Радою, Кабінетом Міністрів ряду указів, законів, постанов та розпоряджень, спрямованих на підвищення ефективності збереження та повернення культурних цінностей.

Правове поле, в межах якого здійснюється державна політика з означеної проблеми, складається з Конституції України, Законів України «Про вивезення,

ввезення та повернення культурних цінностей» (1999р.) [129], «Про охорону культурної спадщини» (2000р.) [128], «Про культуру» (2010р.) [131] тощо.

14 лютого 1992 р. глави країн СНД підписали у Мінську (Білорусь) Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження. Однак парламент Російської Федерації не ратифікував Угоду, і її реалізацію не розпочато. Україна уклала кілька міжнародно-правових угод щодо взаємн збереження і повернення культурних цінностей, втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової, війни (з Польщею, Угорщиною, Німеччиною), веде переговори з іншими країнами [354, с. 54].

Країни активно співпрацюють з 1993 р. у форматі роботи Змішаної української-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених і незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей.

За цей час діалог позначився як взаємними зустрічними кроками щодо повернення «трофейних» творів мистецтва, архівів та книг, так і періодами концептуальних дискусій стосовно статусу тих пам'яток культури, які потрапили з території Німеччини до України вже після війни у якості репарації за заподіяні окупантами збитки [175].

Активна культурна співпраця між Україною і Німеччиною неможлива без вирішення усіх спірних питань між ними. До таких, зокрема, безпосередньо належить проблема реституції культурних цінностей. У 1993р. покладено початок формуванню правової бази для взаємного повернення культурних цінностей. В статті 16 угоди між урядами України і Федеративної Республіки Німеччини про культурне співробітництво від 15 лютого 1993 р. з цього приводу зазначається: «[...] сторони погоджуються, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, що знаходяться на їх територіях, будуть повернуті власнику або його правонаступнику». Стаття 12 спільної Декларації про основи відносин між Україною і ФРН від 9 червня 1993 р. продовжує: «[...] турбота про культурні цінності однієї сторони, що знаходяться на території іншої сторони,

їх збереження, є природним виявом нових взаємин між Україною і Німеччиною» [436].

У статті 12 Декларації заявляється про прагнення двох держав розвивати і надалі культурне співробітництво. Свідченням нового, якісного рівня відносин є турбота про збереження і повернення культурних цінностей однієї держави, що знаходяться на території іншої держави [436]. Цей факт є закономірним проявом нових взаємин між Україною і Німеччиною. Обидві країни погодились, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, що знаходяться на їх територіях, буде повернуто власникові або його правонаступникові [354, с.55].

Безпосередня практична робота в цьому напрямі розпочалася під час перших переговорів між делегаціями України та Федеративної Республіки Німеччини 12-13 липня 1993 р. в Києві. У ході їх проведення з'ясувалося, що німецька сторона володіє великим інформаційним матеріалом про переміщення культурних цінностей у воєнні та післявоєнні роки. З 500 000 переданих до СРСР цінностей 160 000 були українського походження. На територіях обох країн залишається ще значна кількість культурних цінностей, які мали б належати іншій стороні. Під час зустрічей було домовлено утворити двосторонню комісію у справі реституції, провести роботу з підготовки спільної угоди, встановити безпосередні контакти між культурно-науковими інституціями. Сторони домовилися здійснити обмін культурними цінностями, які становлять історичну спадщину обох країн. Так, газета «Берлінер морген пост» повідомила, що 9 березня 1994 р. послу України в ФРН М. Пісковому було передано культурно-історичні цінності, які у 1944 р. вивезено до Німеччини з Херсонського краєзнавчого музею. Археологічні знахідки, найстаріші з яких датовано V тис. до н.е., передав президент Пруського культурного фонду проф. Вернер Кнопп. Повернення культурно-історичних цінностей Україні було відповіддю на передачу Інститутом археології НАН України у 1993 р. так званих «кабловських знахідок» I-III ст., які увійшли до експозиції Бранденбурзького музею Берліна [354, с. 110].

Згодом в Україну було повернуто 700 книжок з Пфальбаумузею м. Унтерульдингена, а до Бремена передано портрет Ганса фон Маре. Як відзначив голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, доктор мистецтвознавства О. Федорук, «[...]ця фаза еволюції реституційних відносин між Україною і Німеччиною базується на довірі і щирості». Не дивлячись на те, що під час першого туру переговорів німецька делегація порушувала питання повернення до Німеччини 1 500 фахових книг про цукрову промисловість з Берлінського інституту, а українська – щодо повернення фотоархіву, вивезеного з Києва, який зберігається в Бундес-архіві. Ці переговори знайшли відображення у протокольному документі, а це є сподівання і надія, що німецька сторона не тільки домагатиметься законно отримати німецькі культурні цінності, що зберігаються на території України, не тільки вимагатиме створення повного реєстру втрачених цінностей і вільного допуску німецьких експертів-спеціалістів до музейних сховищ, а й, адекватно, ставитиме проблему в площину договірних умов.

Другий тур переговорів із означених вище проблем проходив у Мюнхені протягом 1-4 листопада 1994 р. На них українська делегація інформувала німецьку сторону про страшні втрати, яких завдано війною Україні, і передала партнерам по переговорах каталог творів живопису Київського музею західного і східного мистецтва, втрачених під час війни (упорядник – О. Рославець). Німеччина погодилась фінансувати роботу українських експертів у бібліотеках, архівах, музеях ФРН. У свою чергу, німецькі експерти передали список своїх культурних цінностей, втрачених у ході війни, з проханням вивчити їх на предмет можливої наявності на території України. Досягнуто згоди щодо створення робочих груп фахівців, які будуть опрацьовувати ці питання для остаточного їх вирішення [354, с. 111].

Продовжується співробітництво у галузі повернення культурних цінностей. Підтвердженням є робота українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей. Для

вирішення цього питання на території Німеччини відбулося засідання українсько-німецької комісії.

Досягнуті домовленості наповнилися конкретним змістом. Так, німецька сторона неодноразово підкреслювала, що передача Україною переміщеного внаслідок Другої світової війни музичного архіву Співочої Академії Берліну (фонд № 441 Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України) сприйнята в Німеччині з вдячністю та розцінюється як жест доброї волі Уряду України. Зусиллями обох сторін найближчим часом буде розроблено спільний проект у справі каталогізації, наукового опрацювання, використання та оцінки фонду музичного архіву Співочої академії Берліну.

Поглиблюється співпраця в архівній справі. Досягнуто домовленості про повернення в Україну фотопозитивів оригіналів з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Пшеничного, вивезених з Києва під час Другої світової війни. На сьогодні фотопозитиви зберігаються у Федеральному архіві (м. Кобленц) [354, с. 112].

На виконання домовленостей двох попередніх протоколів до Києва 13-16 серпня 1995 р. прибуло чотири німецьких експерти. Програмою їх перебування займалася Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. Німецькі експерти прагнули ознайомитися з фондами Національного музею історії України, Київського музею західного і східного мистецтва, Національного художнього музею. Проте українська сторона зайняла досить виважену позицію, вважаючи, що переговори повинні вестися з урахуванням тих величезних втрат, яких зазнала Україна під час другої світової війни. Українські експерти вважають, що потрібно постійно і наполегливо ставити питання про розшук наших пограбованих культурних цінностей, їх повернення. В разі неможливості їх віднайдення мова повинна йти про рівноцінне відшкодування. Що стосується німецьких трофейних цінностей, які знаходяться в наших музеях, то потрібно розробити програму їх реституції, яка б враховувала інтереси України і відповідала б сучасним міжнародним нормам. До музеїв України під час війни

потрапила незначна кількість трофейних німецьких цінностей. Це були пам'ятки, які радянське керівництво вважало за доцільне передавати Україні як часткову компенсацію за знищені війною культурні цінності (на основі мирних угод 1947 р., актів контрольної ради в Німеччині, наказів головного командування РВАН (Радянської військової адміністрації Німеччини). Більшість таких трофеїв знаходиться у Київському музеї західного та східного мистецтва (приблизно 18 тис. одиниць збереження) та в Національному музеї історії України (близько 500 одиниць збереження). В Україні було пограбовано всі значні музейні колекції і вивезено до Німеччини за далеко неповними підрахунками 330 тис. унікальних музейних експонатів, не кажучи вже про втрату багатьох пам'яток культури. Повністю спалено 15 музеїв [354, с. 116].

Аналіз результатів візиту німецьких експертів в Україну в серпні 1995 р. дозволяє зробити такі висновки. По-перше, переговори з німецькою стороною проходили без належної правової бази, яка б точно визначила статус переміщених німецьких цінностей, що зберігаються в музеях України. По-друге, незважаючи на те, що в двосторонніх угодах і протоколах передбачається взаємне інформування про долю і переміщених пам'яток, німецька сторона залишає поза увагою настійні вимоги українських фахівців про передачу Україні списків (реєстрів) наших пам'яток, які перебувають на території Німеччини. По-третє, німецькі експерти наполягали на негайній передачі німецьких культурних цінностей і на вільному відвідуванні та доступі до всієї документації, що стосується цих пам'яток, а також до місць зберігання [174, с. 141].

Фахівці Національної комісії з проблем реституції культурних цінностей вважали та вважають, що допуск німецьких експертів до фондів музеїв, бібліотек, архівів, де знаходяться німецькі культурні пам'ятки, передача їхніх реєстрів призведе до того, що Німеччина вимагатиме повернення їх культурних цінностей в односторонньому порядку, а це не відповідає інтересам України. Повернення Німеччині цих пам'яток, які Україна отримала після війни як

компенсаторну реституцію, без адекватного відшкодування наших втрат буде сприйнято народом України як подвійне пограбування.

У зв'язку з цим Національна комісія з питань повернення культурних цінностей розробила практичні рекомендації відповідно до національних інтересів України. Виважена позиція обох сторін дозволила в період з 27 по 29 лютого 1996 р. в Берліні провести третє засідання українсько-німецької міжурядової комісії з питань повернення втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей. В результаті переговорів німецьким експертам надано можливість ознайомитися 16 липня 1996 р. з фондами Київського музею західного та східного мистецтв.

Визнання кожною стороною історичних прав і обов'язків на цивілізованому рівні дасть змогу переступити межу взаємних дорікань і знайти кардинальні способи розв'язання реституційної проблеми вже в недалекому майбутньому [339, с.585].

У період з 1994 – 1996 рр. в рамках двосторонньої співпраці Україна передала німецькій стороні цілий ряд культурних об'єктів. Археологічний комплекс із 8 000 фрагментів кераміки і виробів зі скла, що походив з пам'ятки древніх германців поселення I–III ст. Каблов був повернутий з Інституту археології НАН України до Маркішен-музею в Берліні [339, с.584].

З Німеччини в Україну були передані втрачені в роки війни 83 предмета періоду енеоліту з колишнього Херсонського історико-археологічного музею, що в 1985 р. були придбані Музеєм передісторії та ранньої історії в палаці Шарлоттенбург в Берліні в приватної особи та ідентифіковані ще наприкінці 80-х років радянськими фахівцями (професор О. Лєсков) [339, с.138].

Також повернулися в Україну вивезені в роки війни стародавня ікона, скіфське бронзове дзеркало, 173 книги з Київської історичної бібліотеки (у тому числі книги з колишньої бібліотеки митрополита Флавіана в Києво-Печерській лаврі), які були виявлені українськими експертами в Мюнхені, документи Центрального державного архіву кіно-фото-фонодокументів (близько 2000 негативів). Грамота початку XVIII ст. з фондів Центрального

державного історичного архіву, написана від імені російського царя Петра I, була придбана в приватної особи директором київської філії Гете-інституту графинею Уте Баудіссін при участі відомого німецького дослідника Вольфганга Айхведе і передана в Україну. 723 книги по археології з десяти довоєнних київських збірок, серед яких чимало рідкісних та цінних видань, було повернуто в Україну директором приватного Пфальбаумузеума м. Унтерульдінген Гюнтером Шюбелем. Позитивними актами стосовно України стала передача в дарунок урядові України коштів у сумі 200 000 марок на відновлення Успенського собору Києво-Печерської лаври, дарунок Міжнародної Фатимської апостольської організації в Німеччині картини невідомого голландського майстра XVII ст. «Мадонна з дитиною» та дерев'яної скульптури XVIII ст. «Святий Йосип», реставрація коштом посольства ФРН в Україні частини предметів декоративно-ужиткового мистецтва з фондів Національного художнього музею України, які повернулися по війні з Німеччини в розтрощеному вигляді [339, с.139]. Привертає увагу той факт, що більшість актів повернення українських культурних цінностей з Німеччини були здійснені завдяки приватній ініціативі німецьких володільців, які добровільно декларували їх та виявляли бажання передавати їх в Україну. Це стало наслідком формування в цей період навколо теми реституції культурних цінностей обопільної позитивної громадської атмосфери [175, с.143].

У листопаді 1998 р. Комітет з питань культури і духовності спільно з Фондом імені Ганса Зайделя провів міжнародний семінар «Культурна політика ФРН». Зокрема, було проаналізовано досвід інтеграції культурних закладів нових федеральних земель, бюджетна політика в сфері культури, застосування пільгового оподаткування книговидання, роль приватного капіталу в розвитку культури, досвід збереження національної культурної спадщини в Баварії. Наголошувалось на тому, що механізм реституції культурних цінностей повинен працювати на українсько-німецький діалог [181, с. 25].

Реституція культурних цінностей донині залишається однією з найскладніших і невирішених проблем у міжнародному співтоваристві. Згідно з

Декларацією держав антигітлерівської коаліції 1943 р., Паризькими мирними договорами 1947 р., а також Протоколом до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 р. правовідносини при Реституції культурних цінностей виникають не між законним власником цього майна та особою, у володінні якої воно опинилося, а між державами, що регулюються нормами міжнародного публічного права. Оскільки при вирішенні питань Реституції культурних цінностей виникає чимало колізій у міжнародному праві, що продовжує розвиватися, помітна роль належить також національному праву.

У 2001 р. за сприяння Посольства Федеративної Республіки Німеччина і Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України в Уманський краєзнавчий музей урочисто передали один із втрачених шедеврів живопису – «Весільну ходу нареченого» П. Брейгеля-молодшого. Німецький колекціонер, який володів картиною, вивезеною у роки війни з Умані, заповів повернути її після його смерті місту. У колекції музею – це одна з найцінніших і найстаріших робіт початку XVII ст. [180].

Німецька сторона продовжує пошук українських цінностей, які під час Другої світової війни були переміщені з України до Німеччини. Координаційна установа з питань втрачених культурних цінностей у Магдебурзі власним коштом опрацьовує і готує до опублікування в Інтернеті каталог втрат семи музеїв України.

Важливою подією в 2003 р. контексті розвитку українсько-німецьких відносин стала церемонія передачі Державним Міністром з питань культури у відомстві Федерального канцлера ФРН Україні ікони XVI ст. «В'їзд в Єрусалим», що була викрадена в 1984 р. з Національного музею у Львові.

Свого часу Національний комітет по контролю за переміщенням культурних цінностей (нині – Державна служба контролю) порушив перед Німецькою стороною питання про розшук ікони «В'їзд в Єрусалим» і передав «Каталог культурних цінностей, викрадених з музеїв та культових споруд

України (1984-1998)», до якого було внесено зазначену ікону. Вона була вивезена до Голландії. Згодом її придбав німецький колекціонер і передав на збереження до музею ікон м. Рекленхаузен [176].

На підставі розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 лютого 2004 р. № 77 р. німецькій стороні були передані альбоми «Збірка гравюр із картин французьких художників флористів XVII-XVIII ст.» та «Твори Школи Бертена». Зазначені цінності були переміщені на територію України в результаті Другої світової війни та знаходилися на зберіганні в Музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (до основного фонду занесені ніколи не були).

Акт передачі Німеччині її культурних надбань засвідчує, що відносини України і ФРН у галузі повернення культурних цінностей перспективні, ґрунтуються на нормах міжнародного права і внутрішнього законодавства, на засадах взаємної довіри і поваги [475].

З фондів Київського музею західного та східного мистецтва в 2004 р. було передано три альбоми з гравюрами XVIII ст. до Дрезденської картинної галереї. До Бременської галереї мистецтв (Кунст-халле) повернувся рідкісний малюнок з її довоєнних колекцій, який зберігався в приватній збірці на території України [174, с.138]. Окрім того, німецькій стороні були передані для ідентифікації списки 289 предметів культури, що знаходилися на збереженні у фондах Національного музею історії України (275) та Національної академії мистецтв України (14) у Києві [237, с.588].

23 травня 2005 р. співголова з німецької сторони згаданої українсько-німецької комісії, посол з особливих доручень, доктор Тоно Айтель відвідав Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Українська сторона поінформувала про реорганізаційні процеси, що відбуваються у Державній службі контролю. Предметом обговорення був стан виконання Протоколу VI засідання українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей, яке відбувалося 2-3 вересня 2004 р. у Ялті.

Німецька сторона передала копії експертних висновків стосовно 270 творів німецького походження, які зберігаються у Національному музеї історії України, 15 картин з Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, 1 картини з Полтавської картинної галереї, 1 картини з Сумського художнього музею (пп. 11, 12 протоколу). Українська сторона повідомила, що зазначені документи будуть опрацьовані після надходження їхніх оригіналів дипломатичними каналами [354, с. 114].

З метою уникнення непорозумінь українські експерти намагаються чітко окреслити рамки і форми взаємних реституцій. У своєму звіті Л.Ф. В'ялець, начальник відділу музеїв Міністерства культури, зазначає, «[...] що на основі декларації 1943 р., мирних угод 1947 р., Протоколу до Гаазької конвенції 1954 р. при реституції правовідносини виникають не між законними власниками культурних цінностей і юридичними особами, у власності яких вони опинилися (музеї, бібліотеки, архіви, колекції), а лише між державами, тому лише держава, представлена урядом, має право виставляти іншій державі претензії про реституцію культурних цінностей, приймати рішення про їх повернення».

У широкому контексті культурного співробітництва реституційний процес невід'ємний від нормативно-моральних оцінок і зобов'язань. Німецькі партнери не завжди розуміють паритетність реституцій, іноді не враховують історичної правди. Адже наша земля залишилася спустошеною після війни, яку розпочала саме Німеччина. Тому переговори в цій ділянці відносин є особливо складними і делікатними, яких, проте, не можна уникати [354, с. 115].

У червні 2008 р. спеціалісти Регіонального музею міста Хьохштедт-на-Дунаї (Німеччина) звернули увагу на об'єкти народного мистецтва, які мали ймовірно походження з київського музею. Як з'ясувалося згодом, мистецькі твори справді мали інвентарні номери музею українського народного декоративного мистецтва і були незаконно вивезені з його колекції в період Другої світової війни [475].

У 2009 р. за клопотанням Національної академії наук України, а також за підтримки Генерального консульства України у Франкфурті-на-Майні та Посольства України у ФРН, уряд федеральної землі Гессен ухвалив рішення про повернення нашій державі 488 монет часів Боспорського царства. Тепер унікальна колекція античних золотих і срібних боспорських монет знаходиться у фондах Керченського державного історико-культурного заповідника (АРК) [436, с.12].

Так, 1-8 грудня 2010 р. у приміщенні Львівського історичного музею відбулися V засідання Міжурядової Українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей (1-4 грудня) та VIII засідання Змішаної Українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей (5-8 грудня). Головою Української частини та співголовою Міжурядової Українсько-польської комісії був заступник Міністра культури і туризму України Тимофій Кохан, головою Української частини та співголовою Змішаної Українсько-німецької комісії – голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України Юрій Савчук. Почесним гостем на відкритті VIII Українсько-німецького засідання був Надзвичайний і Повноважний Посол Федеративної Республіки Німеччина в Україні Ганс-Юрген Гаймзют. З Польської та Німецької сторін у засіданнях взяли участь керівники Міністерства культури і національної спадщини Республіки Польща, Федерального Міністерства закордонних справ та Федерального уряду Німеччини, співробітники провідних музейних, бібліотечних закладів і архівних установ Польщі та ФРН. Переговори пройшли у конструктивному дусі й засвідчили зацікавленість учасників у поглибленні українсько-польських і українсько-німецьких відносин у галузі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей на засадах паритетності, збалансованості

національних інтересів, дотримання принципу взаємності зобов'язань з урахуванням міжнародного права та специфіки національних законодавств.

У ході цих засідань відбулося активне обговорення спільних проектів щодо каталогізації, оцифрування, наукового опрацювання й використання незаконно переміщених під час війни культурних цінностей. За результатами засідань були підписані відповідні протоколи [436, с. 87].

В 2011 р. у рамках офіційного візиту до України віце-канцлера, федерального міністра закордонних справ Німеччини Г. Вестервелле старовинні українські писанки прибули на Батьківщину, щоб зайняти своє місце в експозиції Національного музею українського народного декоративного мистецтва.

Зроблені з курячих яєць, видуті й заповнені гіпсом – такі писанки, за словами науковців, називають законсервованими. Для розпису народні умільці використовували такі природні барвники, як лушпиння цибулі, бузини, бруньки берези. Тоді писанки добре зберігали свій колір. Розписували їх у традиційній техніці за допомогою воску [164].

У ході урочистої церемонії підписання Протоколу про передачу творів народного мистецтва за участю Надзвичайного і Повноважного Посла ФРН Г.-Ю.Гаймзьота і заступника Міністра культури України Т. Кохана обидві сторони відзначили важливість культурного співробітництва між двома країнами. Т. Кохан, висловивши вдячність німецькій стороні і сподівання на подальше співробітництво, зокрема наголосив, що дана культурна подія є результатом багаторічної плідної співпраці українсько-німецької міждержавної комісії [172].

Г.-Ю.Гаймзьот, у свою чергу, відзначив, що для нього великою радістю є сам факт повернення колекції старовинних українських писанок – символу миру, здоров'я, добробуту. Символічно, що це відбулося саме напередодні Великодня, адже тут, в Україні, вони набувають первинного контексту і свою мистецьку силу [172].

Справжні народні раритети повернулися в Україну 2012 р., напередодні Великодніх свят. У рамках українсько-німецької співпраці з питань повернення

та реституції втрачених та незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей німецька сторона передала Національному музею декоративно-прикладного мистецтва 210 писанок з подільської колекції XIX ст. та керамічну таріль, які впродовж 70 років перебували на території Німеччини.

Програма співробітництва між Міністерством культури України і Міністерством культури Російської Федерації на 2010–2014 рр. На міждержавному рівні Україна підписала угоди з урядами Польщі та Угорщини [436].

Внаслідок цього Україна одержала втрачені археологічні експонати з Херсонського краєзнавчого музею, частину фресок Михайлівського Золотоверхого собору XI ст. у Києві та, в свою чергу, передала Німеччині «Архів Баха» тощо. Реституційна проблема зафіксована і в ст. 54 Конституції України. Держава вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходяться за її межами [175].

«Архів Баха» – унікальної збірки рукописів європейських композиторів XVI–XIX ст. з колекцій Берлінської Sing-Akademie, що нараховувала загалом 5173 одиниць зберігання (понад 1 млн. нотних аркушів). Серед них – автографи та першодруки творів членів родини Й.-С. Баха – Вільгельма Фрідемана Баха та Карла Філіпа Емануеля Баха, Дж. Перголезі, В.-А. Моцарта, А. Вівальді, Г.-Ф. Телемана, Й. Гайдна, Г.-Ф. Генделя, Л.-В. Бетховена, Ф. Мендельсона, українського композитора Д. Бортнянського та багатьох інших. Ця збірка потрапила в Україну за нез'ясованих обставин. Вважається, що вона була привезена до Києва радянськими танкістами, які знайшли колекцію в роки війни під час бойових дій у Сілезії (тепер Польща), куди нацисти евакуювали зібрання Берлінської Співочої академії. Спочатку вона перебувала в Київській консерваторії разом з іншими нотними зібраннями. В 1973 р. збірку передали на збереження до фондів Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва (ЦДАМЛМ), де вона лишалася відкритою для вільного використання фахівцями (ф. 441) [187,190,185]. Долю та переміщення цих зібрань з Берліну детально дослідила американська дослідниця П.-К. Грімстед, яка встановила,

що у серпні 1943 р. 90 пакунків з фондами академії, поміщених у 14 великих ящиків були евакуйовані до замку Уллерсдорф, розташованого в околицях сучасного польського Вроцлава. Згодом сліди колекції були втрачені на довгі десятиріччя [385, с.271]. У 1999 р. колекцію досліджував американський музикознавець Крістофер Вольф з Гарвардського університету, який ідентифікував її з частиною втрачених в роки війни зібрань Берлінської Співочої академії і зробив з цього приводу публічні заяви [187, с.43]. Перша реакція на оприлюднення в 1999 р. інформації про «архів Баха» та звернення Німеччини щодо його повернення з боку державних органів України була негативною. Голова Державної служби по контролю за переміщенням культурних цінностей О. Федорук висловився категорично проти передачі цього архіву Німеччині. Таку ж позицію зайняли ряд членів Комітету з питань культури та духовності Верховної ради України, дирекція ЦДАМЛМ [187, с.44].

Отже, питання реституції культурних цінностей далеко не є вирішеним і на сьогоднішній день, постійно відбуваються переговори, а також обмін культурними цінностями між Україною та ФРН. Наразі політика України щодо реституції культурних цінностей виглядає значно активнішою ніж з німецької сторони, а наші партнери з ФРН зовсім не поспішають її активізувати.

Аналізуючи комплекс проблемних питань в українсько-німецькому гуманітарному співробітництві варто відзначити, що відбувається вирішення досить нагальних гуманітарних питань, таких як, розвиток національно-культурного життя німецької етнічної меншини в Україні, виплата компенсацій жертвам примусової праці та нацистських концтаборів, реституції культурних цінностей.

Вважаємо, що одним із основних завдань України в контексті розгляду даного питання є отримання німецької матеріально-фінансової допомоги для вирішення різноманітних проблем музейної галузі. Адже шкода, заподіяна війною та окупацією, дається взнаки і понині. Якщо людські втрати відновити неможливо, то збитки від вивезених з України творів мистецтва та інших

культурних та історичних надбань можуть бути хоч частково відшкодовані справедливою реституцією. Для новоствореної Української держави це було б актом щирого визнання та поваги.

Одним із перших питань, що опинилося в контексті українсько-німецького діалогу з приводу подолання трагічних наслідків тоталітарного минулого, виявилася проблема моральної реабілітації та повернення в Україну громадян німецького походження, які були депортовані сталінським режимом у 1930-х – 1950-х рр. Послідовно вирішуючи цю проблему Україна створила основи необхідної політико-правової бази, а також відповідний державний орган – Українсько-німецький фонд при Міністерстві у справах національностей Кабінету Міністрів України. Саме ця установа й проводила в життя цілеспрямовані репатріаційні заходи як у центрі, так і на місцях. Водночас, в Україні в цілому, та на місцях майбутнього розташування переселенців німецької національності зокрема, було проведено відповідну роз'яснювальну роботу з місцевим населенням. Поверненню українських німців на свою батьківщину сприяли й моральні чинники: добра пам'ять про німецьких співгромадян, а також природна доброта та щирість місцевих жителів.

Розселення депортованих німців, які поверталися в Україну у 1990-х рр. здійснювалося в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській, Донецькій, Кіровоградській областях та Автономній Республіці Крим. Лівава частка заходів із переселення та облаштування репатріантів здійснювалася за фінансування ФРН. Частина програми повернення етнічних німців Україна фінансувала із державного бюджету. Дієву підтримку вирішенню завдань переселення громадян німецького походження із країн СНД в Україну надавали ряд німецьких фірм.

Наразі, аналізуючи комплекс проблем, пов'язаних із репатріацією етнічних німців, слід розглядати їх як відновлення історичної справедливості та невід'ємну норму функціонування демократичної держави. Подолання тяжких наслідків недавнього минулого має довести реальність цивілізованого шляху, по якому йде незалежна Україна.

Подолання однієї з ключових проблем, що дісталися у спадок Україні та Німеччині від Другої світової війни репрезентує питання компенсаційних виплат громадянам – жертвам нацистських переслідувань. І хоча ця проблема постала відразу після закінчення війни, проте була проігнорована керівництвом СРСР з політичних та ідеологічних міркувань, а мільйони радянських громадян – жертв нацизму втратили тоді шанс на отримання достойної грошової компенсації. Натомість, в СРСР проблема політизувалася й була зведена до питань моральної компенсації жертвам нацизму, якими опікувалися різноманітні контрольовані режимом громадські ініціативи й організації жертв війни.

Лише розпад Союзу РСР і створення незалежної держави України, а також поживлення на початку 1990-х рр. міжнародної дискусії про необхідність гуманітарної допомоги жертвам нацистських злочинів дали потужний імпульс до розширення соціальної бази та поживлення діяльності організацій громадян, постраждалих від нацистських злочинів. Так, одним з найактуальніших питань, що постало перед Українською спілкою в'язнів – жертв нацизму, було донесення до суспільства правди про потерпілих від націонал-соціалізму.

Питання фінансової компенсації жертвам нацизму з територій колишнього СРСР, і зокрема з України, увійшло в практичну площину в 1992 р. з створенням спеціальних фондів, на рахунки яких Німеччина могла б перераховувати кошти. Потенційними отримувачами допомоги визначалися: в'язні концтаборів, жертви медичних експериментів, в'язні гетто та остарбайтери. Одноразові виплати цим категоріям громадян були проведені у кілька етапів протягом 1994-1998 рр. та 2001-2007 рр. У результаті проведеної роботи одноразову компенсацію у 1994-1998 рр. отримали близько 670 тисяч осіб, а в 2001-2007 рр. – близько 1 млн. жертв нацизму та їхніх спадкоємців.

Поряд із урядами ФРН, Австрії, приватними фірмами і підприємствами, одноразову грошову компенсацію та інші види допомоги здійснювали й окремі міські громади цих країн. Керуючись благородними почуттями, гуманітарну

адресну допомогу жертвам нацистських переслідувань надавали й окремі громадяни ФРН.

Проблема пошуку й перепоховання полеглих у війнах, зокрема й у Другій світовій війні залишається особливо актуальною для українсько-німецьких гуманітарних контактів останньої чверті століття, адже теренами України пройшли дві світові війни, а мільйони непохованих гідно їхніх жертв продовжують нагадувати нам про ці жахливі трагедії.

За часів СРСР пошукові загони, що займалися розшуком місць поховань та встановленням прізвищ полеглих, опікувалися виключно могилами червоноармійців. В сучасній Україні справа збереження пам'яті про жертви минулої війни не лише набула суспільної й наукової актуальності, але й отримала реальне вирішення через діяльність державних і громадських інституцій, що опікуються проблемою пошуку й перепоховання жертв війни. З українського боку найвідомішими громадськими ініціативами, члени яких повертають із небуття імена загиблих і закатованих людей, займаються ексгумацією й перепохованням решток загиблих, облаштуванням цвинтарів, спорудженням меморіалів жертвам війни є Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять» та Всеукраїнське громадське об'єднання «Союз «Народна пам'ять». Із 1993 р. в Україні розпочала свою діяльність міжнародна гуманітарна організація – Народний Союз Німеччини з догляду за військовими могилами.

Основним та єдиним документом відповідного рівня, що нормує порядок організації й проведення пошукових робіт і регулює діяльність пошукових організацій в Україні є затверджений Кабінетом Міністрів України «Порядок організації робіт з пошуку й облаштування поховань жертв війни та політичних репресій». Найбільш інтенсивно роботи з ексгумації та перепоховання решток загиблих воїнів тривали й продовжують тривати у Київській, Дніпропетровській, Львівській, та деяких інших областях. Така географія зумовлена роботою у цих регіонах офіційних пошукових загонів. Працівники Народного Союзу Німеччини з догляду за військовими могилами на основі закинутих військових цвинтарів створили в Україні п'ять збірних, куди звезли

знайдені останки відразу з кількох областей. Такі цвинтарі є в Харкові, Кіровограді, поблизу Києва (Віта-Поштова), у селі Гончарному біля Севастополя та селі Потелич Жовківського району Львівської області.

Чи не єдиним питанням в контексті українсько-німецької гуманітарної співпраці щодо подолання наслідків Другої світової війни, що не вирішене до цього часу, є питання реституції культурних цінностей. Основною причиною цього ми бачимо відсутність політичної волі сторін. Наразі реституційна співпраця України та Німеччини обмежується поодинокими акціями з обміну чи передачі культурних цінностей, вивезених з території обох країн під час Другої світової війни та в повоєнний період. При цьому, такі акції носять відвертий характер піар-кампаній метою яких є покращення політичного іміджу сторін. Проте навіть на цьому тлі активність української сторони виглядає куди більшою, принаймні кількісно.

ВИСНОВКИ

Проведений авторкою комплексний, багатоаспектний історичний аналіз процесу становлення й розвитку співробітництва України та Федеративної Республіки Німеччини щодо подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни протягом новітнього етапу двосторонніх міждержавних відносин, продемонстрував багатогранність і поліаспектність цієї недостатньо вивченої в історичній науці проблеми, а також засвідчив нагальну необхідність її дисертаційного опрацювання. Отримані дисертанткою головні наукові результати зводяться до наступного:

– Проблеми співпраці України та Федеративної Республіки Німеччини у сфері подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни досі не стали предметом комплексної спеціальної розвідки у вітчизняній історіографії. Упродовж останнього двадцятиріччя українська історична наука збагатилася працями, що розкривають різноманітні загальнополітичні, економічні чи культурні аспекти співробітництва двох держав у новітній період, стосується євро інтеграційних прагнень України, проте проблеми гуманітарної співпраці щодо облаштування етнічних німців-репатріантів у пострадянській Україні, одноразових виплат українським громадянам – жертвам примусової трудової експлуатації і в'язням нацистських концтаборів, пошуку, ексгумації й перепохованням жертв Другої світової війни в Україні, а також проблема реституції культурних та історичних цінностей, вивезених в роки війни з території обох країн до цього часу вивчаються дотично, в контексті аналізу загальних тенденцій українсько-німецьких політичних відносин.

Визначено рівень і повноту джерельного забезпечення дослідження. Його емпіричну базу склали чотири основні групи джерел. Серед них: законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти України; опубліковані багатосторонні та українсько-німецькі міжнародно-правові акти; неопубліковані матеріали діловодства державних установ і громадських організацій України та Німеччини з питань гуманітарного співробітництва; матеріали та документи

міжнародних і двосторонніх українсько-німецьких зустрічей, науково-практичних конференцій, круглих столів, що стали місцем обговорення й вирішення багатьох досліджуваних у дисертації питань.

Виявлення й систематизація джерельної бази, проведення аналізу опублікованого та архівного емпіричного матеріалу дає змогу стверджувати, що питання двостороннього українсько-німецького співробітництва у сфері подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни джерела висвітлюють предметно. Залучений емпіричний матеріал, хоча й неповний, через специфіку формування архівних фондів, загалом є достатньо надійною джерельною основою для вирішення завдань наукової праці. Він дозволяє досить повно окреслити основні напрямки й проблеми співпраці України і Федеративної Республіки Німеччина у 1991-2014 рр., пов'язані з подоланням гуманітарних наслідків Другої світової війни; розглянути міжнародно-правову базу двостороннього українсько-німецького політичного співробітництва, визначити місце гуманітарної складової у міждержавних відносинах України й Німеччини; проаналізувати гуманітарну співпрацю двох країн щодо вирішення проблеми повернення й облаштування етнічних німців-репатріантів на території України у 1990-х рр.; простежити діяльність державних органів, громадських організацій і бізнес-структур України та ФРН із встановлення та здійснення одноразових грошових виплат громадянам України – жертвам примусової праці й в'язням нацистських концтаборів; вивчити практику міждержавного українсько-німецького співробітництва у сфері реституції культурних та історичних цінностей; розглянути гуманітарну співпрацю з Німеччиною в діяльності громадських інституцій обох країн у контексті проблеми пошуку й перепохованням жертв Другої світової війни наприкінці ХХ-го – на початку ХХІ ст, й зрештою визначити перспективні напрямки подальшого українсько-німецького співробітництва гуманітарній сфері, виробити практичні рекомендації його подальшого удосконалення в контексті європейських прагнень України.

Сучасна методологічна основа дисертації, що ґрунтується на філософських гносеологічних підходах діалектики та історизму, забезпечила застосування низки загальнонаукових і спеціальних наукових методів, що дало можливість комплексно, адекватно та всебічно схарактеризувати досліджувану історичну проблему й комплексно проаналізувати процес становлення й розвитку співробітництва України та Федеративної Республіки Німеччини щодо подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни протягом новітнього етапу двосторонніх міждержавних відносин.

– Окреслети основні напрямки й проблеми співпраці України і Федеративної Республіки Німеччина у 1991-2014 рр., пов'язані з подоланням гуманітарних наслідків Другої світової війни. На прикладі українсько-німецьких міждержавних відносин 1991-2014 рр. можна спостерегти, як гуманітарна політика, пов'язана з подоланням трагічних наслідків непростих історичних взаємин обох народів у ХХ ст., стала чинником інтеграції пострадянської держави в європейське та світове співтовариство. Саме двосторонні українсько-німецькі відносини продемонстрували усьому світу можливість вирішення здавалося б надскладних питань, пов'язаних з долями жертв війни і політичних репресій.

До особливо резонансних питань українсько-німецького гуманітарного співробітництва у сфері подолання наслідків Другої світової війни належать питання повернення та облаштування на батьківщину українських німців, депортованих у 1941-1942 рр. з України в східні й північні райони СРСР; проблема моральної та матеріальної компенсації жертвам Голокосту, цивільним українцям і військовополоненим – жертвам нацистських трудових депортацій і примусової праці 1941-1944 рр.; проблема ексгумації, поховання й перепоховання жертв війни в Німеччині та Україні; питання щодо повернення культурних та історичних цінностей, вивезених у роки війни та після її завершення з України до Німеччини та з Німеччини до України. Слід також враховувати, що обидві сторони передбачали як моральні так і матеріально-фінансові інструменти вирішення більшості окреслених гуманітарних проблем.

– Міжнародно-правову базу двостороннього українсько-німецького політичного співробітництва почали складати практично одразу ж після проголошення незалежності України та визнання її ФРН. Початковий етап політичної співпраці обох країн припав на 1990-1993 рр., коли було закладено підвалини міждержавних відносин, сформульовано бачення сторонами їхніх перспектив, визначено загальні напрямки. Другий етап українсько-німецького міждержавного співробітництва окреслюється приблизно з червня 1993 р. до жовтня 1998 р. Саме на цей час припадає поступове створення та наповнення договірно-правової бази співпраці обох країн, зокрема й у гуманітарній сфері. Третій етап українсько-німецького співробітництва почався на межі ХХІ століття й триває донині. Це період інституалізації важливої практики міждержавних відносин в контексті євро інтеграційного вектора України. У двосторонньому гуманітарному співробітництві, зокрема й у сфері проблем подолання наслідків Другої світової війни, наповнено конкретним змістом політичних консультацій на найвищому та експертному рівнях, завершенням реалізації головних проектів. Наразі можна визначити місце гуманітарної складової в міждержавних відносинах України та Німеччини як важливе та одне зі стрижневих, що формує перспективи у стосунках обох країн і народів.

Аналіз місця гуманітарної складової у міждержавних стосунках України та Німеччини у 1991-2014 рр. дозволяє стверджувати, що Україна зорієнтувала всю свою міжнародну політику, і зокрема гуманітарну, на вступ у перспективі до Європейського союзу. Німеччина в цьому контексті виступає однією із головних країн Європи, що підтримує й надає допомогу нашій державі.

– Проаналізувати гуманітарну співпрацю двох країн щодо вирішення проблеми повернення й облаштування етнічних німців-репатріантів на території України у 1990-х рр. З'ясовано, що одним із перших питань, яке опинилося в контексті українсько-німецького діалогу з приводу подолання трагічних наслідків тоталітарного минулого, виявилася проблема моральної реабілітації та повернення в Україну громадян німецького походження, які були депортовані сталінським режимом у 1930-х – 1950-х рр. Послідовно

вирішуючи цю проблему Україна створила основи необхідної політико-правової бази, а також відповідний державний орган – Українсько-німецький фонд при Міністерстві у справах національностей Кабінету Міністрів України. Саме ця установа й проводила в життя цілеспрямовані репатріаційні заходи як у центрі, так і на місцях. Водночас, в Україні в цілому, та на місцях майбутнього розташування переселенців німецької національності зокрема, було проведено відповідну роз'яснювальну роботу з місцевим населенням. Поверненню українських німців на свою батьківщину сприяли й моральні чинники: добра пам'ять про німецьких співгромадян, а також природна доброта та щирість місцевих жителів.

Розселення депортованих німців, які поверталися в Україну у 1990-х рр. здійснювалося в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській, Донецькій, Кіровоградській областях та Автономній Республіці Крим. Лівова частка заходів із переселення та облаштування репатріантів здійснювалася за фінансування ФРН. Частина програми повернення етнічних німців Україна фінансувала із державного бюджету. Дієву підтримку вирішенню завдань переселення громадян німецького походження із країн СНД в Україну надавали ряд німецьких фірм.

Аналізуючи проблеми, пов'язані з репатріацією етнічних німців, треба розглядати їх як відновлення історичної справедливості та невід'ємну норму функціонування демократичної держави. Подолання тяжких наслідків недавнього минулого має довести реальність цивілізованого шляху, по якому йде незалежна Україна.

– Питання діяльності державних органів, громадських організацій і бізнес-структур України та ФРН зі встановлення та здійснення разових грошових виплат громадянам України – жертвам примусової праці і в'язням нацистських концтаборів характеризується як одне з головних у контексті українсько-німецьких гуманітарних відносин новітнього періоду, а спроби його розв'язання репрезентують компенсаційні виплати громадянам – жертвам нацистських переслідувань. Власне проблема компенсацій постала відразу

після закінчення війни, проте була проігнорована керівництвом СРСР з політичних та ідеологічних міркувань, а мільйони радянських громадян – жертв нацизму втратили тоді шанс на отримання достойної грошової компенсації. Натомість, в СРСР питання політизувалося й було зведене до питань моральної компенсації жертвам нацизму, якими опікувалися різноманітні контрольовані режимом громадські ініціативи й організації жертв війни.

Лише розпад Союзу РСР і створення незалежної держави України, а також поживлення на початку 1990-х рр. міжнародної дискусії про необхідність гуманітарної допомоги жертвам нацистських злочинів дали потужний імпульс до розширення соціальної бази та поживлення діяльності організацій громадян, постраждалих від нацистських злочинів. Так, одним з найактуальніших питань, що постало перед Українською спілкою в'язнів – жертв нацизму, було донесення до суспільства правди про потерпілих від націонал-соціалізму.

Питання фінансової компенсації жертвам нацизму з територій колишнього СРСР, і зокрема з України, увійшло в практичну площину в 1992 р. з створенням спеціальних фондів, на рахунки яких Німеччина могла б перераховувати кошти. Потенційними отримувачами допомоги визначалися: в'язні концтаборів, жертви медичних експериментів, в'язні гетто та остарбайтери. Одноразові виплати цим категоріям громадян були проведені у кілька етапів протягом 1994-1998 рр. та 2001-2007 рр. У результаті проведеної роботи одноразову компенсацію у 1994-1998 рр. отримали близько 670 тисяч осіб, а в 2001-2007 рр. – близько 1 млн. жертв нацизму та їхніх спадкоємців.

Разом із урядами ФРН, Австрії, приватними фірмами і підприємствами, разову грошову компенсацію та інші види допомоги надавали окремі міські громади цих країн, а також окремі громадяни ФРН зі шляхетними мотивами та почуттями.

– Питання практики міждержавного українсько-німецького співробітництва у сфері реституції культурних та історичних цінностей виявилось чи не єдиним у контексті українсько-німецької гуманітарної

співпраці щодо подолання наслідків Другої світової війни, що не вирішене до цього часу. Головною причиною гальмування реституції культурних цінностей у міждержавних відносинах України та Німеччини є відсутність політичної волі сторін. Наразі реституційна співпраця України та Німеччини обмежується поодинокими акціями з обміну чи передачі культурних цінностей, вивезених з території обох країн під час Другої світової війни та в повоєнний період. При цьому, такі акції носять відвертий характер піар-кампаній метою яких є покращення політичного іміджу сторін. Проте навіть на цьому тлі активність української сторони виглядає куди більшою, принаймні кількісно.

– Розглянути гуманітарну співпрацю з Німеччиною в діяльності громадських інституцій обох країн у контексті проблеми пошуку й перепоховання жертв Другої світової війни наприкінці ХХ-го – на початку ХХІ століття. З'ясовано, що проблема пошуку й перепоховання полеглих у війнах, зокрема й у Другій світовій війні залишається особливо актуальною для українсько-німецьких гуманітарних контактів останньої чверті століття, адже теренами України пройшли дві світові війни, а мільйони непохованих гідно їхніх жертв продовжують нагадувати нам про ці жахливі трагедії.

За часів СРСР пошукові загони, що займалися розшуком місць поховань та встановленням прізвищ полеглих, опікувалися виключно могилами червоноармійців. В сучасній Україні справа збереження пам'яті про жертви минулої війни не лише набула суспільної й наукової актуальності, але й отримала реальне вирішення через діяльність державних і громадських інституцій, що опікуються проблемою пошуку й перепоховання жертв війни. З українського боку найвідомішими громадськими ініціативами, члени яких повертають із небуття імена загиблих і закатованих людей, займаються ексгумацією й перепохованням решток загиблих, облаштуванням цвинтарів, спорудженням меморіалів жертвам війни є Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять» та Всеукраїнське громадське об'єднання «Союз «Народна пам'ять». Із 1993 р. в Україні розпочала свою діяльність міжнародна гуманітарна організація – Народний Союз Німеччини з догляду за військовими могилами.

Основним та єдиним документом відповідного рівня, що нормує порядок організації й проведення пошукових робіт і регулює діяльність пошукових організацій в Україні є затверджений Кабінетом Міністрів України «Порядок організації робіт з пошуку й облаштування поховань жертв війни та політичних репресій». Найбільш інтенсивно роботи з ексгумації та перепоховання решток загиблих воїнів тривали й продовжують тривати у Київській, Дніпропетровській, Львівській, та деяких інших областях. Така географія зумовлена роботою у цих регіонах офіційних пошукових загонів. Працівники Народного Союзу Німеччини з догляду за військовими могилами на основі закинутих військових цвинтарів створили в Україні п'ять збірних, куди звезли знайдені останки відразу з кількох областей. Такі цвинтарі є в Харкові, Кіровограді, поблизу Києва (Віта-Поштова), у селі Гончарному біля Севастополя та селі Потелич Жовківського району Львівської області.

— Сформульовано перспективні напрямки подальшого українсько-німецького співробітництва в гуманітарній сфері. Проведене дослідження дозволило сформулювати низку практичних рекомендацій щодо шляхів подальшого удосконалення гуманітарного співробітництва України та Федеративної Республіки Німеччини в контексті європейських прагнень України. Серед них:

- перегляд розміру одноразових гуманітарних компенсацій Німеччини пострадянським країнам;
- компенсація не лише рабської праці промислових робітників, в'язнів концтаборів і гетто, але і всіх інших категорій жертв нацизму, включно з неповнолітніми громадянами;
- вдосконалити законодавчу базу, пошуку та перепоховання жертв Другої світової війни;
- вживання усіх можливостей для нейтралізації та протидії активності «чорних копачів», співпраця з державними та громадськістю структурами;
- надання фінансування пошукових робіт;

- розсекречення на урядовому рівні архівних документів в Україні та Німеччині, в яких міститься інформація, про реституцію культурних цінностей;
- співпраця на урядовому рівні з науковими інституціями, а також відповідними державними структурами, що займаються переміщенням та поверненням культурних цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у м. Києві

Ф. Р-2. Рада народних комісарів (Рада міністрів) Української РСР. Кабінет Міністрів України.

Оп. 15. Справи постійного зберігання (1992-1997 рр.)

1.1. Спр. 2708. Листування з міністерствами й відомствами з питань отримання дозволу на відкриття в Україні представництв іноземних комерційних організацій (фірм, банків, установ тощо) та їх діяльності, 7 липня 1992 р. – 28 лютого 1993 р., 288 арк.

1.2. Спр. 2709. Листування з Міністерством закордонних справ України з різних питань його діяльності. Том 1, 10 січня – 5 жовтня 1992 р., 229 арк.

1.3. Спр. 2710. Листування з Міністерством закордонних справ України з різних питань його діяльності. Том 2, 11 червня – 12 січня 1993 р., 218 арк.

1.4. Спр. 2711. Листування з міністерствами і відомствами про участь України в роботі міжнародних організацій за кордоном. Том 1, 8 січня – 13 серпня 1992 р., 272 арк.

1.5. Спр. 2712. Листування з міністерствами і відомствами про участь України в роботі міжнародних організацій за кордоном. Том 2, 24 березня – 2 липня 1992 р., 254 арк.

1.6. Спр. 3064. Листування з міністерствами і відомствами, обкомами, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями з питань гуманітарної допомоги, 15 січня – 2 жовтня 1992 р., 219 арк.

1.7. Спр. 3261. Листування з міністерствами й відомствами з питань отримання дозволу на відкриття в Україні представництв іноземних комерційних організацій (фірм, банків, установ тощо) та їх діяльність, 25 січня – 3 листопада 1993 р., 64 арк.

1.8. Спр. 3627. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями з питань діяльності національно-культурних товариств, фондів та об'єднань. Том 1, 2 січня – 8 квітня 1993 р., 279 арк.

1.9. Спр. 3628. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями з питань діяльності національно-культурних товариств, фондів та об'єднань. Том 2, 5 травня – 29 травня 1993 р., 316 арк.

1.10. Спр. 3629. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями з питань діяльності національно-культурних товариств, фондів та об'єднань. Том 3, 24 червня – 7 листопада 1993 р., 338 арк.

1.11. Спр. 3630. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями про повернення депортованих німців в Україну, роботу Українсько-німецького Фонду, міжурядової українсько-німецької комісії. Том 1, 5 січня – 7 жовтня 1993 р. – 202 арк.

1.12. Спр. 3631. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними державними адміністраціями, зарубіжними, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення депортованих німців в Україну, роботи українсько-німецького фонду, Міжурядової українсько-німецької комісії. Том 2, 8 жовтня – 30 грудня 1993 р., 194 арк.

1.13. Спр. 3632. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними державними адміністраціями, зарубіжними, міжнародними та іншими організаціями про повернення кримських татар, депортованих осіб інших національностей до Криму, діяльність Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у справі депортованих народів Криму, 12 січня 1993 р. – 24 січня 1994 р., 272 арк.

1.14. Спр. 4632. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями з питань діяльності національно-культурних товариств, фондів та об'єднань, політичних партій, організацій і рухів. Том 1, 8 вересня – 29 вересня 1995 р., 238 арк.

1.15. Спр. 4633. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями з питань діяльності національно-культурних товариств, фондів та об'єднань, політичних партій, організацій і рухів. Том 2, 2 жовтня – 2 листопада 1995 р., 141 арк.

1.16. Спр. 4634. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями з питань діяльності національно-культурних товариств, фондів та об'єднань, політичних партій, організацій і рухів. Том 3, 3 листопада – 17 листопада 1995 р., 117 арк.

1.17. Спр. 4635. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями з питань діяльності національно-культурних товариств, фондів та об'єднань, політичних партій, організацій і рухів. Том 4, 20 листопада – 14 грудня 1995 р., 159 арк.

1.18. Спр. 4636. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями з питань діяльності національно-

культурних товариств, фондів та об'єднань, політичних партій, організацій і рухів. Том 5, 18 грудня – 29 грудня 1995 р. 172 арк.

1.19. Спр. 4637. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями про повернення депортованих німців в Україну, роботу Українсько-німецького Фонду, Міжурядової українсько-німецької комісії, 31 січня – 28 березня 1995 р., 62 арк.

1.20. Спр. 4638. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями про повернення кримських татар, депортованих осіб інших національностей до Криму, діяльність Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у справі депортованих народів Криму, 3 січня – 19 грудня 1995 р., 116 арк.

1.21. Спр. 5295. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними державними адміністраціями, зарубіжними, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення депортованих німців в Україну, роботи українсько-німецького фонду, Міжурядової українсько-німецької комісії, січень-грудень 1996 р., 207 арк.

1.22. Спр. 5969. Листування з міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади щодо співробітництва з іноземними країнами-донорами, 14 лютого – 10 липня 1997 р., 70 арк.

1.23. Спр. 6013. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями про повернення депортованих німців в Україну, роботу Українсько-німецького Фонду, Міжурядової українсько-німецької комісії, 23 січня – 10 жовтня 1997 р., 60 арк.

Ф. 5230. Українсько-німецький фонд при Державному комітеті України у справах національностей та міграції.

Оп. 1. Справи постійного зберігання (1992-1997 рр.).

- 1.24. Спр. 1. Накази № 2-37 генерального директора фонду з основної діяльності, 20 травня – 28 грудня 1992 р., 41 арк.
- 1.25. Спр. 2. Листування з Кабінетом Міністрів, міністерствами та відомствами України з питань діяльності Українсько-німецького фонду та виконання державної програми повернення депортованих німців в Україну, 11 лютого – 28 грудня 1992 р., 166 арк.
- 1.26. Спр. 3. Листування з відомствами Федеративної Республіки Німеччини з питань надання допомоги Українсько-німецькому фонду щодо повернення депортованих німців в Україну, 13 травня – 21 грудня 1992 р., 35 арк.
- 1.27. Спр. 4. Документи про створення, реорганізацію, ліквідацію Українсько-німецького фонду (укази Президента України, положення, накази, листування та інше), 23 січня 1992 р. – 1 березня 1997 р., 62 арк.
- 1.28. Спр. 5. Документи про роботу правління Українсько-німецького фонду (рішення, списки, план та інше), 3 квітня 1992 р. – 23 лютого 1996 р., 42 арк.
- 1.29. Спр. 11. Концепція поетапного розселення німців, які повертаються в місця традиційного компактного проживання в Україні за 1992 рік, 109 арк.
- 1.30. Спр. 12. Списки переселенців по областях України та відомості про них за 1992-1993 рр., 62 арк.
- 1.31. Спр. 13. Довідки і відомості про повернення депортованих німців в Україну за 1992 рік, 61 арк.
- 1.32. Спр. 14. Документи для підготовки програми будівництва, відновлення та реставрації об'єктів культового призначення німецьких релігійних общин (листування, переліки свідоцтв та інше), 24 липня – 1 жовтня 1992 р., 9 арк.
- 1.33. Спр. 15. Документи про створення міжнародних виробничо-інформаційних корпорацій «Відродження України» і «Оранта» (договір, протоколи, статuti та інше), 10 липня 1992 р. – 18 березня 1993 р., 98 арк.
- 1.34. Спр. 16. Статuti та положення обласних, Кримського республіканського, Долинського координаційних виробничо-комерційних центрів та регіональних дирекцій Українсько-німецького фонду за 1992-1994 рр., 128 арк.

- 1.35. Спр. 18. Штатні розписи та кошториси витрат Генеральної дирекції за 1992 рік, 46 арк.
- 1.36. Спр. 20. Зведений звіт про фінансово-господарську діяльність підвідомчих організацій за 1992 рік, 35 арк.
- 1.37. Спр. 21. Накази № 38, 39, 2-58 генерального директора фонду з основної діяльності, 5 січня – 21 грудня 1993 р., 76 арк.
- 1.38. Спр. 23. Листування з Кабінетом Міністрів, Президентом, міністерствами та відомствами України з питань діяльності Українсько-німецького фонду та виконання державної програми повернення депортованих німців в Україну, 6 січня – 31 грудня 1993 р., 218 арк.
- 1.39. Спр. 24. Листування з відомствами Федеративної Республіки Німеччини з питань надання допомоги Українсько-німецькому фонду щодо повернення депортованих німців в Україну, 6 січня – 6 грудня 1993 р., 61 арк.
- 1.40. Спр. 25. Програма переселення німців в Україну у 1993 р. II етап «Попереднє обґрунтування обсягів капітальних вкладень», 12 арк.
- 1.41. Спр. 26. Програма переселення німців в Україну у 1993 р. III етап «Зміст та заходи з питань реалізації програми», 37 арк.
- 1.42. Спр. 27. Документи щодо використання державних капітальних вкладень по виконанню програми повернення депортованих німців в Україну (довідки, інформації, протоколи, таблиці), 26 січня – 27 жовтня 1993 р., 39 арк.
- 1.43. Спр. 28. Документи про роботу Міждержавного об'єднання німців колишнього СРСР «Відергсбург» (рішення, постанови, доповіді, перелік та інше), 28 травня 1993 р. – 25 листопада 1995 р., 55 арк.
- 1.44. Спр. 29. Довідки та відомості про повернення депортованих німців в Україну за 1993 р., 67 арк.
- 1.45. Спр. 30. Переліки малих підприємств, фермерських господарств, виробничих і комерційних структур фонду за 1993 р., 25 арк.
- 1.46. Спр. 31. Документи про діяльність Українсько-німецького фонду при зміні керівництва (акти, довідки, інвентаризаційні матеріали), 11 травня – 27 травня 1993 р., 23 арк.

- 1.47. Спр. 32. Баланс прибутків і видатків, кошторис видатків і штатні розписи Генеральної дирекції за 1993 р., 53 арк.
- 1.48. Спр. 33. Звіт фонду про фінансово-господарську діяльність за 1993 р., 20 арк.
- 1.49. Спр. 35. Накази № 1-56 генерального директора фонду з основної діяльності, 4 січня – 21 грудня 1994 р., 71 арк.
- 1.50. Спр. 36. Розпорядження генерального директора фонду з основної діяльності, 28 лютого – 6 липня 1994 р., 7 арк.
- 1.51. Спр. 37. Листування з Кабінетом Міністрів, Президентом, міністерствами та відомствами України та обласними держадміністраціями з питань діяльності Українсько-німецького фонду та виконання державної програми повернення депортованих німців в Україну, 6 січня – 24 грудня 1994 р., 134 арк.
- 1.52. Спр. 38. Листування з відомствами Федеративної Республіки Німеччини з питань надання допомоги Українсько-німецькому фонду щодо повернення депортованих німців в Україну, 2 лютого 1994 р. – 27 січня 1995 р., 33 арк.
- 1.53. Спр. 39. Документи з питань розвитку культури, відродження традицій та звичаїв, вивчення німецької мови депортованих німців (листування, довідки, кошториси та інше), 15 жовтня 1994 р. – 1 червня 1995 р., 63 арк.
- 1.54. Спр. 40. Документи про організацію Дніпропетровського акціонерного банку «Відергебург» (статут, положення), 10 травня 1994 р. – 6 вересня 1996 р., 29 арк.
- 1.55. Спр. 41. Документи по використанню державних капітальних вкладень по виконанню програми повернення депортованих німців в Україну (довідки, інформації, таблиці), 20 січня – 13 жовтня 1994 р., 32 арк.
- 1.56. Спр. 42. Довідки і відомості про повернення депортованих німців в Україну за 1994 р., 25 арк.
- 1.57. Спр. 44. Штатні розписи і кошториси видатків Генеральної дирекції на 1994 р., 8 арк.
- 1.58. Спр. 45. Звіт фонду про фінансово-господарську діяльність за 1994 р., 40 арк.

- 1.59. Спр. 46. Накази № 1-35 генерального директора фонду з основної діяльності, 5 січня – 19 грудня 1995 р., 56 арк.
- 1.60. Спр. 47. Листування з Кабінетом Міністрів, Президентом, міністерствами та відомствами України з питань діяльності Українсько-німецького фонду та виконання державної програми повернення депортованих німців в Україну, 20 січня – 15 грудня 1995 р., 115 арк.
- 1.61. Спр. 48. Документи про роботу української частини Міжурядової українсько-німецької комісії у справах депортованих німців (постанова КМ № 314 про створення комісії, програма, план, протокол, інформація, довідки), м. Одеса, 30 січня – 1 лютого 1995 р., 33 арк.
- 1.62. Спр. 49. Документи по використанню державних капітальних вкладень по виконанню програми повернення депортованих німців в Україну (довідки, інформації, таблиці), січень-травень 1995 р., 8 арк.
- 1.63. Спр. 50. Штатні розписи на 1995 р. і кошториси видатків Генеральної дирекції на 1995-1996 рр., 9 арк.
- 1.64. Спр. 51. Звіт фонду про фінансово-господарську діяльність за 1995 р., 49 арк.
- 1.65. Спр. 52. Накази № 1-12 генерального директора фонду з основної діяльності, 9 січня – 15 жовтня 1996 р., 15 арк.
- 1.66. Спр. 53. Листування з Кабінетом Міністрів, Президентом, міністерствами та відомствами України та обласними держадміністраціями з питань діяльності Українсько-німецького фонду та виконання державної програми повернення депортованих німців в Україну, 29 січня – 24 червня 1996 р., 41 арк.
- 1.67. Спр. 54. Протокол засідання Правління Українсько-німецького фонду та документи до нього, 23 лютого 1996 р., 12 арк.
- 1.68. Спр. 55. Звіт фонду про фінансово-господарську діяльність за 1996 р., 31 арк.
- 1.69. Спр. 56. Накази голови ліквідаційної комісії фонду з основної діяльності, 30 січня 1997 р. – 16 липня 1998 р., 14 арк.

1.70. Спр. 57. Квартальні звіти про фінансово-господарську діяльність за 1997 р., 49 арк.

Ф.5250. Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України.

Оп. 1. Справи постійного зберігання (продовження) за 2006-2011 рр.

1.71. Спр. 71. Накази № 1-74 голови Правління з основної діяльності, 12 січня – 25 грудня 2006 р., 231 арк.

1.72. Спр. 72. Розпорядження № 1-192 голови Правління з основної діяльності, 3 січня – 26 грудня 2006 р., 222 арк.

1.73. Спр. 73. Протоколи № 1-9 засідань Правління з основної діяльності, 4 січня – 15 червня 2006 р., 235 арк.

1.74. Спр. 74. Протоколи № 10-19 засідань Правління з основної діяльності, 3 липня – 25 грудня 2006 р., 224 арк.

1.75. Спр. 75. Листування з Кабінетом Міністрів України з питань основної діяльності, 4 січня – 14 грудня 2006 р., 292 арк.

1.76. Спр. 76. Штатний розпис Фонду та перелік змін до нього на 2006 р., 72 арк.

1.77. Спр. 77 Звіт про фінансово-господарську діяльність за 2006 р., 71 арк.

Оп. 3. Справи постійного зберігання за 1993-2007 рр.

1.78. Спр. 1. Історична довідка. 1994-2006 рр., 7 арк.

Галузевий державний архів

Міністерства закордонних справ України

Ф. 8. Посольство України в Федеративній Республіці Німеччина (1991-1994 рр.)

Оп. 198. Справи постійного зберігання.

- 1.79. Спр. 9. Гуманітарні питання (загальне), 17 червня – 10 жовтня 1991 р., 33 арк.
- 1.80. Спр. 89. Гуманітарні питання (загальне), 14 лютого – 30 грудня 1994 р., 174 арк.

**Архів Міжнародної громадської організації
«Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність»**

- 1.81. Спр. Б.н. Здійснення фінансових виплат з коштів Уряду ФРН 1993-1995 рр. Том 1., 370 арк.
- 1.82. Спр. Б.н. Здійснення фінансових виплат з коштів Уряду ФРН 1993-1995 рр. Том 2, 402 арк.
- 1.83. Спр. Б.н. Здійснення фінансових виплат з коштів Уряду ФРН 1993-1995 рр. Том 3, 389 арк.
- 1.84. Спр. Б.н. Підготовка до переговорів з ФРН щодо прийнятних виплат жертвам нацизму. Том 1, 470 арк.
- 1.85. Спр. Б.н. Підготовка до переговорів з ФРН щодо прийнятних виплат жертвам нацизму. Том 2, 433 арк.
- 1.86. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (резолюції, виступи, заяви громадських організацій жертв нацизму). Том 1, 332 арк.
- 1.87. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (резолюції, виступи, заяви громадських організацій жертв нацизму). Том 2, 428 арк.
- 1.88. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (1997-1998 рр.). Том 1, 455 арк.
- 1.89. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (1997-1998 рр.). Том 2, 451 арк.
- 1.90. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (додаткові матеріали) 1997-1998 рр. Том 1, 421 арк.

- 1.91. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (додаткові матеріали) 1997-1998 рр. Том 2, 411 арк.
- 1.92. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (додаткові матеріали) 1997-1998 рр. Том 3, 413 арк.
- 1.93. Спр. Б.н. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (1999 р.) Том 1, 379 арк.
- 1.94. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (1999 р.) Том 2, 399 арк.
- 1.95. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (1999 р.) Том 3, 488 арк.
- 1.96. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму. Додаткові матеріали (1999 р.), 366 арк.
- 1.97. Спр. Б.н. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (2000 р.) Том 1, 389 арк.
- 1.98. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (2000 р.) Том 2, 401 арк.
- 1.99. Спр. Б.н. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (2000 р.) Том 3, 410 арк.
- 1.100. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (2000 р.) Том 4, 408 арк.
- 1.101. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму (2000 р.) Том 5, 437 арк.
- 1.102. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з ФРН щодо виплат жертвам нацизму. Додаткові матеріали (2000 р.), 429 арк.
- 1.103. Спр. Б.н. Дослідження проблеми «Нацистського золота» (1997-2007 рр.). Том 1, 460 арк.
- 1.104. Спр. Б.н. Дослідження проблеми «Нацистського золота» (1997-2007 рр.). Том 2, 500 арк.
- 1.105. Спр. Б.н. Дослідження проблеми «Нацистського золота» (1997-2007 рр.). Том 3, 489 арк.

- 1.106. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з Республікою Австрія щодо виплат жертвам нацизму (1999-2000 рр.). Том 1, 458 арк.
- 1.107. Спр. Б.н. Міжнародні переговори з Республікою Австрія щодо виплат жертвам нацизму (1999-2000 рр.). Том 2, 315 арк.
- 1.108. Спр. Б.н. Протоколи засідань Наглядової ради Національного фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». Том 1, 456 арк.
- 1.109. Спр. Б.н. Протоколи засідань Наглядової ради Національного фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». Том 2, 423 арк.
- 1.110. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2001 р.). Том 1, 428 арк.
- 1.111. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2001 р.). Том 2, 439 арк.
- 1.112. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2001 р.). Том 3, 339 арк.
- 1.113. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2001 р.). Том 4, 514 арк.
- 1.114. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2001 р.). Том 5, 274 арк.
- 1.115. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2002 р.). Том 1, 470 арк.
- 1.116. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2002 р.). Том 2, 268 арк.
- 1.117. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2002 р.). Том 3, 313 арк.
- 1.118. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2002 р.). Том 4, 298 арк.
- 1.119. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2003 р.). Том 1, 410 арк.
- 1.120. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2003 р.). Том 2, 311 арк.

- 1.121. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2003 р.). Том 3, 260 арк.
- 1.122. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2004 р.). Том 1, 289 арк.
- 1.123. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2004 р.). Том 2, 511 арк.
- 1.124. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2005 р.), 405 арк.
- 1.125. Спр. Б.н. Німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2006 р.), 388 арк.

2. Опубліковані документи

2.1. Законодавство України

2.126. Закон про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» від 12 серпня 2000 р. [Електронний ресурс] // archive. – 2001. – Режим доступу до ресурсу: <http://archive.is/HHj13> – 01.03.2016

2.127. Закон України «Про національні меншини в Україні». // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36.

2.128. Закон України «Про охорону культурної спадщини». // Офіційний вісник України. – 2000. – №27. – С. 32.

2.129. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». // Офіційний вісник України. – 1999. – №42. – С. 4.

2.130. Закон України «Про жертви нацистських переслідувань». // Офіційний вісник України. – 2000. – №16. – С. 6.

2.131. Закон України «Про культуру» / Офіційний вісник України. – 2011. – № 2. – С. 13.

2.132. Конституція України. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30.

2.133. Основи законодавства України про культуру. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21.

2.134. Постанова «Про Основні напрями зовнішньої політики України». // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №37.

2.135. Постанова «Про стан і заходи щодо розвитку української культури». // Урядовий кур'єр. – 1996.

2.136. Постанова від 02.08.1996р. №897 «Про Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій» [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 1996. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/897-96-p> – 01.03.2016.

2.137. Постанова від 09.06.2006 р. №193 «Про затвердження Тимчасового порядку здійснення на території України пошуку, ексгумації та перепоховання останків осіб, які загинули внаслідок воєн, депортацій» // Офіційний вісник України. – 2006. – №33. – С. 38.

2.138. Постанова від 17.12.1996 р. №1515 «Про підписання Угоди між Кабінетом Міністрів України та Федеральним міністерством оборони Федеративної Республіки Німеччина про поставки автомобільної техніки в Україну у новій редакції» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 1996. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1515-96-p> – 03.03.2016

2.139. Постанова від 19.02.1997 р. «Про тимчасовий порядок митного оформлення вантажів з гуманітарною допомогою, що надходять на митну територію України від іноземних юридичних і фізичних осіб». // Офіційний вісник України. – 1997. – №9. – С. 15.

2.140. Постанова від 20.12.2000 р. №1867 «Про затвердження Комплексної програми пошуку і впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій.» // Офіційний вісник України. – 2001. – №51. – С. 53.

2.141. Постанова КМУ № 453-93-п від 16.06.1993 Про утворення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення»

[Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 1993. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/453-93-p>. – 01.03.2016

2.142. Постанова КМУ № 487-93-п від 26.06.1993 «Питання Міністерства України у справах національностей та міграції» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/487-93-p>. – 01.03.2016

2.143. Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей: Постанова Кабінету Міністрів України, 28 грудня 1992 р. № 732// Зібрання постанов Уряду України. – 1993. – № 1-2. – с. 229.

2.144. Указ президента України «Про порядок зміни громадянами України національності». // Збірник указів Президента. – 1992. – №1.

2.145. Указ президента України «Про утворення Українсько-німецького фонду». // Збірник указів Президента. – 1992. – №1.

2.2. Міжнародні договори

2.146. Договірні-правова база відносин між Україною і ФРН [Електронний ресурс] // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/ukr/4050.html. – 03.03.2016

2.147. Співробітництво України та Німеччини: Парламентські слухання, 16 листопада 2005 р. – К., 2006. – 142 с.

2.148. Спільна декларація про основи відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччина. // Офіційний вісник України. – 2005. – №26. – С. 170.

2.149. Угода між Урядом України і Урядом Федеративної Республіки Німеччина про догляд за могилами загиблих воїнів в Україні і Федеративній Республіці Німеччина. // Офіційний вісник України. – 2009. – №94. – С. 93.

2.150. Угода між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про культурне співробітництво. // Офіційний вісник України. – 2005. – №28. – С. 294.

2.3. Документи міжнародного права

2.151. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 1954. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_157 – 01.03.2016

2.152. Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 1970. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_186.

2.153. Руководство Генеральной конференции: узд-е 2002 г., вкл. тексты документов и изменения, принятые Генеральной конф. на 31–й сессии (Париж, 2001 г.) / ЮНЕСКО. – Париж : ЮНЕСКО, 2002. – 209 с.

2.4. Документи урядових і громадських організацій, матеріали конференцій

2.154. XXI столетие: поиск путей примирения у могил павших. Военнопленные и интернированные Времен Второй мировой войны / Материалы Междунар. конф., 20–22 мая 2004 г., Киев / Государственная межведомственная комиссия по делам увековечения памяти жертв войны и политических репрессий при Кабинете Министров Украины. – К., 2004. – 108 с.

2.155. International conference materials «XXI century: searching for the ways of reconciliation near the graves of the fallen», May 23–26, 2002 / State Interdepartmental commission for perpetuating the memory of the victims of war and political repressions at the Cabinet of ministers of Ukraine. – Kiev : [б.в.], 2002. – 60 p.: phot.

2.156. Вахта «Памяти» Поиск погибших и без вести пропавших воинов период Великой Отечественной войны // Буклет. – Б.д; б.м.

2.157. Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної наукової конференції, 2–4 червня 2006 р. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – 336 с.

2.158. ВОО «Союз «Народная память». Мы продолжаем поиск // Буклет. – Б.д; б.м.

2.159. Врятовані. Збережені. Повернені: публічний звіт Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України за 2010 рік / М-во культури і туризму України, Держ. служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. – К. : Такі справи, 2010. – 64 с.

2.160. Гуманітарний розвиток регіону – аспекти європейської інтеграції: матеріали міжнар. наук.–практ. семінару, 4 квітня 2008 року, м. Харків / Харківський ін-т фінансів Українського держ. Ун-ту фінансів та міжнародної торгівлі, Національний ін-т стратегічних досліджень, Головне управління зовнішньоекономічних зв'язків та європейської інтеграції Харківської обласної держ. адміністрації ; голова ред. кол. Є. Ю. Кузькін. – Харків: РВВ ХІФ УДУФМТ, 2008. – 163 с.

2.161. Материалы V Съезда Немцев Украины. // Deutsche Zentrale Zeitung. – 2014. – №1. – С. 12.

2.162. Міжнародна громадська організація «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність». 5 років діяльності / Упор. О. Ніколайчук; Ред. Л. Сочка. – К.: МГО «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність», 2013. – 94 с.

2.163. Результаты работы за 2013 год // Буклет. – Б.д; б.м

3. Періодичні видання

3.164 Беляєва М. Писанки повернулися на Батьківщину / М. Беляєва // Хрещатик. – 2011. – 13 квітня – С. 5–10.

- 3.165 Братчиков И. Б. Третье измерение в отношениях России и Германии / И. Б. Братчиков // МЭМО. – 1997. – №3.
- 3.166 Гайкен Е. На головних напрямках співробітництва / Е. Гайкен // Політика і час. – 1996. – №12. – С. 4–9.
- 3.167 Гейкен Е. На головних напрямках стабілізації / Е. Гайкен // Політика і час. – № 12. – С. 4–9.
- 3.168 Дацків, І. До питання реституції історико–культурних цінностей України, втрачених у роки Другої світової війни [Електронний ресурс] / І. Дацків // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 69–72.
- 3.169 Дроздов О. Остарбайтери на 65 відсотків? У Бориславі відбуваються дивні речі із виплатами / О. Дроздов, Й. Маланюк // Поступ. – 25–26 вересня, 2001. – С. 4.
- 3.170 Кайгер В. Національні репресії часів СРСР та етнічна самосвідомість німців України/ В. Кайгер // Соціальна психологія. – 2005. – №3. – С.52–59.
- 3.171 Корженко С. Писанки часів війни повернули в Україну / С. Корженко // Газета по–українськи. – 2011. – 14 квітня – С. 3.
- 3.172 Корчук І. Писанки з Німеччини перекотились в Україну / І. Корчук // Високий Замок. – 2011. – 13 квіт. – С. 8–11.
- 3.173 Костенко Ю. Курс на стабільне партнерство / Ю. Костенко // Політика і час. – 1996. –№12. – С. 10–17.
- 3.174 Кот С. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля / С. Кот // Віче. –1996. – № 5. – С. 138–144.
- 3.175 Кот С. Війна і культура / С.Кот // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 26 травня – 1 червня.
- 3.176 Кощенко О. Повернення «Покрови Богородиці» / О.Кощенко // Сільські вісті. – 2011. – 15 липня.
- 3.177 Кравчук Л. Нова Україна у Новій Європі / Л. Кравчук // Політика і час. – 1992. – № 2. – С. 9–10.

- 3.178 Кудряченко А. Україна – Німеччина: вектор співдії / А. Кудряченко // Віче. – 1993. – № 7. – С. 149–157.
- 3.179 Лебедева К. Колишні остарбайтери вважають, що їх обдурили / Катерина Лебедева, Сергій Азаренко. 09.05.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mynews-in.net/news/politics/2005/05/09/516561.html>
- 3.180 Луканська Г. Чому не вкрали Софію Потоцьку / Г. Луканська // Голос України. – 2012. – 13 червня.
- 3.181 Макаревич М. Посланець німецької культури / М. Макаревич // Політика і час. – 1996. – № 12. – С. 50–52.
- 3.182 Малаков Д. Правда про остарбайтерів з Києва / Д. Малаков. // Дзеркало Тижня. – 2012. – №3. – С. 7
- 3.183 Маркарян А. Шана живих до вічно живих / А. Маркарян. // Камуфляж. – 2007. – №11. – С. 19.
- 3.184 Огієнко В. Як голокост став «Голокостом» / В. Огієнко. // Тиждень. – 2013. – <http://tyzhden.ua/History/70765>. – 01.03.2016 – 01.03.2016
- 3.185 Осипчук И. Хранящийся в Киеве «Архив Баха» будет возвращен Германии / И. Осипчук // Факты и комментарии. – 2001. – 20 января.
- 3.186 Ошитко О. Сучасні тенденції міжкультурного співробітництва у Європі [Електронний ресурс]/О. Ошитко. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2519/>.
- 3.187 Пасічник Н. Чи захистить Україна право на безцінну колекцію? / Н. Пасічник // Політика і культура. – 1999. – № 23 (1–7 жовтня). – С. 42–44.
- 3.188 Про здійснення виплат жертвам нацизму [Електронний ресурс] // «Заграница»–Online». – 2004. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.zagranitsa.info/article.php?new=231&idart=2312>. – 01.03.2016 – 01.03.2016.
- 3.189 Радянські військовополонені – жертви двох диктатур [Електронний ресурс] // Deutsche Welle. – 2005. – Режим доступу до ресурсу: <http://dw.com/p/AOFx> – 01.03.2016.

- 3.190 Рожен О. Україна відкриває Дні культури в Берліні: окраса програми – архіви Баха / О. Рожен // Дзеркало тижня. – 2000. – 21 жовтня. – С. 14.
- 3.191 Савчук Ю. Бліц–підсумок замість планів на майбутнє / Ю. Савчук; [розмовляла] Л.Олтаржевська // Україна молода. – 2011. – 5–6 серпня.
- 3.192 Свідчення стратегічного партнерства // Урядовий кур'єр. – 1998. – 5 лют.
- 3.193 Сирцов О. Вічний сон забутих солдатів / О. Сирцов. // Тиждень. – 2013. – № 17. – С. 40.
- 3.194 Туряниця І. Українсько–литовські взаємини у культурно–гуманітарній сфері / І. Туряниця // Мандрівець. – 2012. – № 2. – С. 39–45.
- 3.195 Факты – 7 мая 1999.
- 3.196 Федорук О.К. Повернення культурних цінностей – повернення національної гідності / О.К. Федорук // Віче. – 1993. – № 3. – С. 20–27.
- 3.197 Федорук О.К. Україна і Німеччина: Шляхи повернення культурних цінностей / О.К. Федорук // Політика і час. – 1996. – № 8. – С. 34–37.
- 3.198 Федорук О.К. Чи реально повернути національні скарби? / О.К. Федорук // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1998. – Лютий. – С. 33–34.
- 3.199 Хабан И. Украина и Германия: современная составляющая двухсторонних отношений / И.Хабан // Персонал. – 2004. № 2.
- 3.200 Хоружий Г. На регіональному рівні / Г. Хоружий // Політика і час. – 1996. – № 12. – С. 28–31.
- 3.201 Шмиг Л. Індивідуальні виплати закінчились. Остаточо / Л. Шмиг. // Сільські вісті. – 2007. – С. 5.
- 3.202 Шульмейстер Ю.А. Гитлеризм в истории евреев / Ю.А Шульмейстер // – К. : Политиздат Украины, 1990. – 255 с.
- 3.203 Angst vor Rassismus // Süddeutsche Zeitung. – 2012. – 31 травня.
- 3.204 Bidder B. Terrorangst im Land der Fußball–EM / Benjamin Bidder // Spiegel. – 2012. – 27 квітня.
- 3.205 Das ist ein Anschlag auf das ganze Land // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2012. – 27 квітня.

- 3.206 Das Spiel ist aus #3 // Kreuzer. – 2012. – 14 червня.
- 3.207 Deutsche Welle. – 2012. – 26 квітня.
- 3.208 Die Ukraine – nicht der schönste Platz zum Leben // Focus. – 2012. – 28 квітня.
- 3.209 EM–Boykott, Hollande–Skepsis und Kinderbetreuung // Die Welt. – 2012. – 3 травня.
- 3.210 Esterhazy Peter, Alle Hände sind unsere Hände // Süddeutsche Zeitung, Nr. 236 11. Oktober 2004, 16.
- 3.211 Fischer Joschka Plädiert für EU–Mitgliedschaft der Ukraine// Süddeutsche Zeitung. – 2014. – 6 Oktober 2014. – №43. – S. 3–5.
- 3.212 Gnauck G., Peters F. Bomben und Proteste in der Ukraine / Gerhard Gnauck, Freia Peters // Die Welt. – 2012. – 28 квітня.
- 3.213 Heimann D. Du bist so jung und schon zum sterben verurteilt / Doris Heimann // Die Welt. – 05.05.1997. – P. 3.
- 3.214 Historisches Zentrum von Lwiw in der Ukraine [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.welt.de/> – 01.03.2016
- 3.215 Lemberg vor der Fußball–EM: Dabeisein ist nicht alles // Süddeutsche Zeitung. – 2012. – 9 травня.
- 3.216 Philipp Lahm kritisiert die ukrainische Regierung // Süddeutsche Zeitung. – 2012. – 5 травня.

4. Довідкові та енциклопедичні видання

- 4.217. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.:В–во «Наукова думка», 2003. – 688 с.: іл.
- 4.218. Енциклопедія історії України: Т. 10. Т – Я / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В–во «Наукова думка», 2013. – 784 с.: іл.

4.219. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г – Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – 688 с.: іл.

4.220. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е – Й / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл.

4.221. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка – Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2007. – 528 с.: іл.

4.222. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2008. – 568 с.: іл.

4.223. Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла – Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.

4.224. Енциклопедія історії України: Т. 7. Мл – О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.: іл.

4.225. Енциклопедія історії України: Т. 8. Па – Прик / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2011. – 520 с.: іл.

4.226. Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил – С / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2012. – 944 с.: іл.

4.227. Стичинський Б.С. Компенсації жертвам нацистських переслідувань [Електронний ресурс] / Б.С. Стичинський // Лексика – Українські енциклопедії та словники – Режим доступу до ресурсу: http://leksika.com.ua/18510811/legal/kompensatsiyi_zhertvam_natsistskih_peresliduvan – 01.03.201

Література

5. Монографії, брошури, статті

5.228. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури: (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). Ч. 1 / ред.: В. О. Горбик; НАН України. Ін-т історії України. - К., 1999. - 304 с.

5.229. Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 88. Частина I (у двох частинах). К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут міжнародних відносин, 2010. – 294с.

5.230. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні 1917–1990 / В.І. Акуленко. – Київ: Вища шк., 1991. – 297 с.

5.231. Акуленко В.І. Про міжнародне право охорони культурних цінностей в суб'єктивній інтерпретації і дещо про «радянську заідеологізованість» / В.І. Акуленко, В.Н. Денисов, В.В. Максимов // Праці Центру пам'яткознавства. – 2012. – Вип. 21. – С. 287–299. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pcp_2012_21_30.pdf – 01.03.2016

5.232. Анцелевич Г.О. Міжнародне публічне право: Підручник / Під ред. Г.О. Анцелевича. – К.: Алерта, 2005. – 424 с.

5.233. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / А. Ассман; пер. с нем. Б. Хлебникова. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.

5.234. Барановська Н.П. Державотворчий процес в Україні, 1991–2006 / Н.П. Барановська, В.А. Смолій. та ін – Київ: Наукова думка, 2007. – 910 с.

5.235. Бараулина Т. Государственное конструирование реальности: социальные последствия миграционной политики / Т. Бараулина // Рубеж: альманах социальных исследований. – 2003. – № 18. – С. 65–108.

5.236. Батурин С. Українські невільники третього рейху (минуле й сучасність): публіцистична хроніка / С. Батурин, А. Кравченко. – Львів: Кальварія, 2005 – 268 с.

5.237. Бежан О.А. Сучасне сприйняття Голокосту : Захід – Схід (огляд літератури) / О.А. Бежан // Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна – Харків: Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 1964. – № 994: Серія: Філологія. Вип.64 . – 2012 . – С.254–260.

5.238. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / З. Бжезинский – Москва: Междунар. отношения, 1998. – 256 с.

5.239. Боголюбова Н.М., Николаева Ю.В. Культурный обмен в системе международных отношений / Н.М. Боголюбова, Ю.В. Николаева – Санкт-Петербург: СПбГУ, 2003. – 276 с.

5.240. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України : навч. посіб. – 2-ге вид.,перероб. і доп. / Н.Б. Болотіна. – К.: Знання, 2008. – (Вища освіта XXI століття). – 71 с.

5.241. Бородінов В.Д. Динаміка розвитку етнічних груп у незалежній Україні [Електронний ресурс] / В.Д. Бородінов // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Tipd/2009_2/56Borodinov.htm. – 01.06.2016 р.

5.242. Буцько О.В. «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину/ О.В. Буцько // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 148–162.

5.243. Буцько О.В. В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов третьего рейха. Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей. – Київ, 2000. Вип. 4, с. 90–95.

5.244. Буцько О.В. Репатріація українських громадян (1944–1946 рр.) /О.В. Буцько //Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць / НАН України. Ін-тут історії України. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143 – 158.

5.245. Буш В. Лагерь советских военнопленных 326 Зенне/ В. Буш //Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – С. 336.

5.246. Валіон О. Співробітництво між Україною й Німеччиною в науково–технічному вимірі (90–і роки ХХ с т.) / О. Валіон // Україна – Європа – Світ. Міжнар. зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 1. – С. 170–177.

5.247. Від наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. Міжнародна наукова конференція (Пряшів–Свидник, 12–15 червня 1991 р.): матеріали / АН України, Ін-т укр. археографії [та ін.]; упоряд. М. Мушинка ; відп. ред. П. Сохань. – К.; Львів; Мюнхен: [б.в.], 1992. – 400 с.

5.248. Войцехівський Ю.В. Історія. Освіта. Інтелігенція /Ю.В. Войцехівський. – К.: Знання України, 2008. – 119 с.

5.249. Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.): Монографія / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі–Поділля, 2009. – 768 с.

5.250. Гальчак С.Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010рр.): історичні, соціально – побутові, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля): Монографія. / С.Д. Гальчак – Вінниця., 2012. – 512 с.

5.251. Герус–Бахтіна Н.А. До питання евакуації фольксдойче Півдня України на територію Рейху (кінець 1943–початок 1944рр.)/ Н.А. Герус–Бахтіна // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Історичні науки. – 2013. – Вип. 3.34. – С. 143–147. – Режим доступу:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2013_3 – 01.03.2016

5.252. Гринченко Г. Г. Реконструкция ситуации и исследование нарратива: к вопросу о методах анализа устно–исторического интервью // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 9. – У 3–х ч. – Ч.1. – К., 2005. – С.52–59.

5.253. Грінченко Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших остабайтеров / Г. Грінченко // Сторінки військової історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 8. – У 3-х ч. – Ч.1. – К., 2003. – С.52 – 59.

5.254. Грінченко Г.Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» / Г.Г. Грінченко. – Харків: НТМТ, 2010. – 336 с.

5.255. Дергачов О. Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства / О. Дергачов // Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ, 2004. – С. 167–195.

5.256. Деріга В. В. Соціальна і гуманітарна політика / В.В. Деріга – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – 178 с.

5.257. Долинський О. Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алуці / О. Долинський, Т. Себта // Архіви України. – 2005. – № 1/3. – С. 579–646.

5.258. Еберт Й.: «Усі програми Гете-Інституту ми створюємо з місцевими партнерами»/ Й. Еберт // День – № 123, четвер, 2 липня 1998 року.

5.259. Забродець О.В. Волинські оstarбайтери (1941–1945)/ О.В.Забродець// Волинь у Другій світовій війні: Зб. Наук. Та публіцист. Статей/ Гол. Ред. Та упорядник М.М. Кучерепа. – Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005.–с.107–127.

5.260. Загорулько М.М. Крах економических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР / М.М. Загорулько, А.Ф. Юденков. – М., 1970.

5.261. Загорулько М.М. Крах плана «Ольденбург»: О срыве економических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. 2-е изд. / М.М. Загорулько, А.Ф. Юденков – М.,1974.; 3-е изд.–М., 1980.

5.262. Зленко А.М. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України / А.М. Зленко – Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2008. – 383 с.

5.263. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003): Анотована історична хроніка міжнародних відносин С.В. Віднянський, І.М. Мельникова, А.Ю. Мартинов., О.М. Горенко, Д.І. Никифорук. / НАН України; Інститут історії України. – К.: Генеза, 2004. – 616 с.

5.264. Зовнішня політика України: перші підсумки та перспективи 2008 р. матеріали «круглого столу», Ю.Г. Рубан (заг. ред. К.: НІСД), 2008 – 98 с.

5.265. Зовнішня політика України: підручник / Л. Чекаленко; [за наук. ред. М.А. Кулініча] ; Дипломат. акад. України при М-ві закордон. справ України. – 2-ге вид., допов. і оновл. – Київ: LAT&K, 2015. – 477 с.

5.266. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. : в 6 т. – М. : Воениздат, 1960–1965. – Т. 3. – 1961. – 652 с.

5.267. История и память: историческая культура Европы до начала нового времени. – М., 2006. – С.13–15.

5.268. Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Івченко; Укр. акад. наук нац. прогресу. – Київ : РІЦ УАННП, 1997. – 686, [1] с. – Бібліогр.: с. 657–687.

5.269. Інтеграція України в європейські правові, політичні та економічні системи: монографія / В.А. Манжола [та ін.] ; ред. Л.В. Губерський; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2007. – 320 с.

5.270. Кайгер В. Немецкие переселенцы в Украине (1993–1998)./ В.Кайнер // – Одесса, 2003. – 149 с.

5.271. Карлова В. Державна політика у сфері культури: проблеми та напрями здійснення в сучасних умовах // Зб. наук. праць /Гол. ред В.В. Лях. – Випуск 39. – К.: Український цент духовної культури, 2004. – 256 с.

5.272. Карлова В. Місце та роль гуманітарного простору держави у формуванні національної самосвідомості / В. Карлова // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2011. – Вип. 1. – С. 40–47. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2011_1_7 01.03.2016

5.273. Карпенко В. Українські студії під небом Баварії / В. Карпенко. – Київ: Газета «Вечірній Київ», 1998. – 144 с. – (Б-чка «Вечірнього Києва»).

5.274. Клаус–Дитер Мюллер Советские и немецкие военнопленные и интернированные (Научно–исследовательский проект) //Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років /Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. – К.: Парламентське вид–во, 2008. – С. 336.

5.275. Клец В.К. Днепропетровская пресса оккупационного периода в годы Второй мировой войны в русле осуществления оккупационной политики // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 112–119.

5.276. Клец В.К. Немцы Украины в период Второй мировой войны (на примере Днепропетровской области) / В.К. Клец // Вопросы германской истории. Том.1 История. – Днепропетровск, 1998. – С. 148–152.

5.277. Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М.В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1979. – 133 с.

5.278. Коваль М.В. Україна: 1939–1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К. : Вища шк., 1995. – 194 с.

5.279. Коваль М.В., Медведок П.В. «Фольксдойче» в Україні (1941 – 1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 15–22.

5.280. Корнієнко А. Про знищення та вивезення бібліотечних фондів України: факти та наслідки / А. Корнієнко // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 66–73.

5.281. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні./ В.Косик – Париж–Нью–Йорк–Львів, 1993. – 658 с.

5.282. Кот С. Волинський краєзнавчий музей / С. Кот, О. Ошуркевич // Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. – Київ–Бремен, 1996. – Вип. 1.– 75 с.

5.283. Кот С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої

світової війни (1941–1945) / С. Кот // Краєзнавство. – К., 2010. – Вип. 1–2. – С. 30–42.

5.284. Крижанівський Б. Повернення на Батьківщину / Б. Крижанівський, Д. Прейгер, Неіткепг. // Вісник Академії наук України. – 1992. – №12. – С. 5–6.

5.285. Кудряченко А. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення / А. Кудряченко, І. Кулінич, В. Хохлачов. – Київ: Наукова думка, 1995. – 76 с.

5.286. Кудряченко А. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970–1991). – К.: Наукова думка, 1996. – 239 с.

5.287. Кудряченко А. Про стан та можливості поліпшення українсько–німецьких відносин / А. Кудряченко // Нова політика. – 1996. – №4. – С.45–50.

5.288. Кудряченко А. Проблеми та перспективи влаштування німців України / А. Кудряченко // Історія України: Зб. ст. – К. 1996 – с. 251–264.

5.289. Кудряченко А. Україна – Німеччина: можливості невичерпні, інтерес – обопільний / А. Кудряченко // Віче. – 1994. – № 7. – С. 147–157.

5.290. Кудряченко А. Україна і Німеччина – двосторонні відносини на початку 90–х років / А. Кудряченко, Г. Грабарчук. – Київ, 1994. – 48 с.

5.291. Культурно–освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо–Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.) / С.В. Віднянський ; Нац. акад. наук України, Ін–т історії України. – К. : [б.в.], 1994. – 82 с.

5.292. Кучер В. І. З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/E–Journals/INB/2006–1/06kvinib.html>. – 01.03.2016.

5.293. Кучер В.І. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: Монографія / В.І. Кучер, О.В. Потильчак. – Біла Церква.: «Білоцерківдрук», 2011. – 357 с.

5.294. Лаас Н. О. Рец. на: Україна модерна. Вип. 4(15) / Н. О. Лаас // Український історичний журнал. – 2011. – №1. – С. 210–215.

- 5.295. Литвин В.М. Україна: Європа чи Євразія? / В.М. Литвин. – Київ: Лі–Терра, 2004. – 512 с.
- 5.296. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть / И.И. Лукашук – Москва: БЕК, 1997. – 432 с.
- 5.297. М'ягка Г.О. Проблема виплати компенсацій українцям–остарбайтерам у реаліях сучасних Німеччини та України / Г.О. М'ягка. // Історичні записки. – 2013. – №38. – С. 133–143.
- 5.298. Мартинов А.Ю. Українсько–німецьке співробітництво у контексті європейської інтеграції (90–і роки ХХ ст.) / А.Ю. Мартинов. –К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – 86 с – (Історичні зошити). – Бібліогр.: 220 с.
- 5.299. Мельнічук Н. Геноцид євреїв України в добу нацистської окупації: радянська історіографія воєнного періоду (1941 – 1945 рр.) / Н. Мельнічук // Часопис української історії. – 2014. – Вип. 30. – С. 71–76.
- 5.300. Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М.В. Буроменського. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.
- 5.301. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 рр.) Підручник, К.: «Либідь», 2001 – 624 с.
- 5.302. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії/ Л.П. Нагорна – К., ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 328 с
- 5.303. Нариси з історії дипломатії України / О.І. Галенко и др.; відп. ред. В.А. Смолій. – К. : Видавничий Дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
- 5.304. Немцы в Украине, статус, этничность, миграционные установки (по результатам социологического исследования) / В.Б. Евтух, С.И. Суглобин, Я.Э. Самборская; АН Украины. Институт социологии. Центр этносоциологических и этнополитических исследований. – Киев, 1993. – 26 с.
- 5.305. Олещенко В.В. Современное поисковое движение Украины – правовые основы, проблемы и перспективы / В.В. Олещенко // Доклад на Международной конференции «Память жива!». – К.: «Союз «Народна пам'ять», 2013.

5.306. Офіцинський Р. Виплата компенсацій українцям–остарбайтерам: короткий огляд матеріалів ряду зарубіжних ЗМІ / Р. Офіцинський, В. Задорожний // Архіви України. – 2005. – №1–3. – С. 447.

5.307. Пам'ять заради майбутнього: Спогади / [ред.–упоряд.О.Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева]; Вид. 2–е, доп. – К., 2003.–568с.

5.308. Панаріна О. Багатосторонній вимір польсько–німецького співробітництва в рамках «веймарського трикутника»/ О. Панаріна // Наукові записки.–2010.– №.5 (49).–С. 396–402.

5.309. Пастушенко Т.В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоен. життя колиш. остарбайтерів та військовополонених в Україні / Т.В. Пастушенко; Ін–т історії України НАН України, Нім. фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с.

5.310. Пастушенко Т.В. Спадок війни: політико–правове становище репатріантів у повоенному радянському суспільстві / Т.В. Пастушенко // Український історичний журнал. – 2010. № 3. с. 110–127.

5.311. Пастушенко Т.В. Українці на примусових роботах у Третьюму райху. Скільки їх було? [Електронний ресурс] / Т.В. Пастушенко // Історична правда. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/05/8/84523/>. – 01.03.2016

5.312. Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні. 1941–1944 рр./ Т.С. Першина – К. : Наукова думка, 1985. – 170 с.

5.313. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация/П.М.Полян.–М.:Ваш выбор ЦИРЗ,1996–442 с.

5.314. Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954) / О.В. Потильчак. – К. : Вид–во Нац. пед. ун–ту ім. М. П. Драгоманова, 2004. – 482 с.

5.315. Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України. Збірка документів / Упор. В. Левикін (Серія «Архівні та «Агіографічні джерела української історичної думки» – Вип.6.; Серія екрополістика в Україні» – Вип.2 (7)). – К., 2002.

5.316. Райнхарт Козеллек: «Не существует коллективных воспоминаний, но существуют коллективные условия для возможных воспоминаний» – *Gebrochene Erinnerungen?*, 20; Burger, *Kleine Geschichte*, 121.

5.317. Романова Т. Процеси реституції пам'яток культури України у 90–ті рр. ХХ ст. / Т. Романова // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. – 2011. – Вип. 14. – С. 219–225.

5.318. Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50–ті роки ХХ ст.) / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К., 1994. – 349 с.

5.319. Салата О.О. Вплив німецького інформаційного простору на свідомість населення окупованих територій (1941-1943 рр.). – Ч.1. / О.О. Салата // *Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник)*. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 71. – С. 170-175.

5.320. Салата О.О. Проблема інформаційного протистояння СРСР та Німеччини в радянській історіографії / О.О. Салата // *Історіографічні дослідження в Україні* / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), О.А. Удод (відп. ред.), Д.С. Вирський, І.Н. Войцехівська, В.М. Даниленко, М.Ф. Дмитрієнко, Я.С. Калакура, В.Ф. Колесник, І.І. Колесник, В.В. Кравченко, С.В. Кульчицький, В.В. Масненко, О.П. Реєнт, О.В. Ясь (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – Вип. 24. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 51-72. (– 430 с.).

5.321. Себта Т. Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (194–1945) / Т. Себта // *Український археографічний щорічник*. – К.: НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, 2007. – Вип. 12. – С. 306–307.

5.322. Сирота І.М. Право соціального забезпечення в Україні : [підручник] / І.М. Сирота. – Х. : Одиссей, 2001. – 384 с. – С. 317.

5.323. Сіньова Л.М. Особливості становлення і перспективи розвитку соціального захисту жертв нацистських переслідувань в країнах Європи та в Україні / Л.М. Сіньова // *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. – 2013. – № 26. – С. 504–509.

5.324. Сіньова Л.М. Сучасний стан соціального захисту жертв нацистських переслідувань в Україні / Л.М. Сіньова // Публічне право. – 2013. – № 2. – С. 384–391. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pp_2013_2_55.pdf

5.325. Сіцінський Р. Виплата компенсацій українцям–остарбайтерам: короткий огляд матеріалів ряду зарубіжних ЗМІ / Р. Сіцінський, В.Задорожний // Архіви України. – 2005. – №1–3. – С. 446.

5.326. Скорейк Г. Німецька еміграція з СРСР та України у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст.: етапи, потоки, структура / Г. Скорейк, І. Яворська. // Вісник Прикарпатського університету. – 2013. – №23. – С. 226–236.

5.327. Сохань П. Проблеми повернення джерельної спадщини в Україну у зв'язку з подіями Другої світової війни та її наслідками (науково–практичні аспекти) / П. Сохань // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 43–49.

5.328. Старостенко Г. Розвиток українсько–німецьких відносин: політичний аспект співробітництва // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. Наук.пр. – Вип. 42, частина II. – К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2003.

5.329. Стельникович С.В. Нацистські колонізаційні проекти в генеральному окрузі Житомир / С.В. Стельникович // Black Sea: Scientific Journal of Academic Research. Part B. – Tbilisi, 2013. – Vol. 6, Is. 6. – P. 68–73.

5.330. Степанов В. Історія нереалізованого плану (До 20–річчя започаткування проекту повернення на територію України депортованих німців) / В. Степанов // Зовнішні справи. – 2012. – №1. – С. 49–51.

5.331. Стрільчук Л.В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Л.В. Стрільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 608 с.

5.332. Сучасна Україна: історичні, правові, економічні та духовно–культурні аспекти становлення і розвитку / С.О. Голованов та ін.; Академ. праці і соц. відносин Федерації профспілок Ук–ни. – К.: АНСВ, 2005 – 192 с.

5.333. Тішин О.В. Новітня українська історіографія нацистського окупаційного режиму на території Південно–східних областей України / О.В. Тішин. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – №40. – С. 221–228.

5.334. Україна в Другій світовій війні (1939–1945) : посібник для вчителя : навчальний посібник / Міністерство освіти і науки України, НПУ імені М.П. Драгоманова, Ін–т політ. і етнонац. досл. НАН України. / В.І. Кучер, П.М. Чернега. – К. : Генеза, 2004. – 272 с.

5.335. Україна в Другій світовій війні : навчальний посібник / І.І. Дробот, В.І. Кучер, П.М. Чернега. – К. : Інститут змісту і методів навчання, 1998. – 124 с.

5.336. Україна в європейських міжнародних відносинах : наук. зб. / Нац. акад. наук України, Ін–т історії України ; відп. ред. С.В. Віднянський [та ін.]. – К. : [б.в.], 1998. – 526 с.

5.337. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього кол. моногр. А. Кудряченко, О. Білий, І. Богданович та ін. К., Фенікс 2009 – 541 с.

5.338. Україна в концепції воєнно-політичної стратегії нацистської Німеччини. / Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століття: монографія / [Наук. ред. д.і.н., доцента Салати О.О.]. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 250 с.

5.339. Україна в міжнародно–правових відносинах. – Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. – К., 1997. – С. 584.

5.340. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / Ф.М. Рудич та ін.; Міжрегіон. акад. упр. персоналом, Ін–т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К. : МАУП, 2002. – 488 с.

5.341. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: Монографія/ За ред. О.С. Власюка. – К. : НІСД, 2006. – 576 с.

5.342. Український народ у Другій світовій війні : навчальний посібник / І.І. Дробот, В.І. Кучер, А.Г. Слюсаренко, П.М. Чернега та [ін.]. – К. : Школяр, 1998. – 238 с.

5.343. Українсько–німецьке співробітництво у контексті європейської інтеграції (90–ті роки ХХ ст.) / А. Ю. Мартинов; НАН України. Ін–т історії України. – К., 2000. – 86 с.

5.344. Федорук О.К. Василь Хмелюк / О. К. Федорук; Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів. – К.: Тріумф, 1996. – 264 с. – (Повернуті імена).

5.345. Ханс–Ульрих Шрадер Результаты работы Народного союза Германии в Украине за последние 12 лет // Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років /Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. – К.: Парламентське вид–во, 2008. – С. 336.

5.346. Харченко Л.В. Проблема формування позитивного іміджу України в контексті підготовки до Євро / Л.В. Харченко - 2012.- Стратегічні пріоритети, №4(13),2009.- С.107–112

5.347. Химинець В.В. Історична динаміка геополітичних змін в Європі на початку ХХІ століття і відносини між Україною та ФРН / В.В. Химинець // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2004. – Вип.10 (1).

5.348. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України / Л. Д. Чекаленко – Київ: Либідь, 2006. – 712 с.

5.349. Черкас Т. В. Діяльність громадських організацій України та Німеччини з пошуку та перепоховання жертв Другої світової війни (1990–ті - 2014 рр.) / Т. В. Черкас. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – 2016. – №14. – С. 210–222.

5.350. Черкас Т.В. «Веймарський трикутник» та Україна / Т.В. Черкас. // Гілея. – 2014. – №89. – С. 65–67.

5.351. Черкас Т.В. Культурне і наукове співробітництво між Україною та ФРН 1990–1995 рр. / Т.В. Черкас. // Гілея. – 2014. – №86. – С. 79–82.

5.352. Черкас Т.В. Питання репарації культурно–історичних цінностей у двосторонніх відносинах України та Німеччини (кін. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) / Т.В. Черкас. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – №40. – С. 196–200.

5.353. Черкас Т.В. Погляди Німеччини на «Євро-2012» в Україні / Т.В. Черкас. // Гілея. – 2014. – №88. – С. 93–98.

5.354. Яцишин М.М. Українсько–німецькі культурні зв'язки кінця 80–х – у 90–і рр. ХХ ст. І М. М. Яцишин. – Луцьк : Вежа, 1999. – 204 с.

5.355. Alexandrowa O. Grundlinien ukrainischer Aussenpolitik. // Die Ukraine und Belarus in der Transformation: Eine Zwischenbilanz / Hersg. von R.Lindner und B.Meissner. – Köln: Verl. Wissenschaft und Politik, 2001. – 264 s.

5.356. Allardt H. Moskauertagebuch. – Düsseldorf, 1974. – 232 s.

5.357. Annette Leo (Hg.), Die wiedergefundene Erinnerung. Verdrängte Geschichte in Osteuropa, Berlin 1992.

5.358. Assmann J. Collective Memory and Cultural Identity / Jan Assmann // New German Critique. Cultural History/Cultural Studies. – 1995. – № 65 (Spring–Summer). –P. 125–133.

5.359. Assmann J. Communicative and Cultural memory/ Jan Assmann // Cultural Memories. The Geographical Point of View/ ed. By Peter Meusburger, Michael Heffernan, and Edgar Wunder. – Springer Science & Business Media, 2011. – P. 15–29.

5.360. Bevölkerungsstruktur und Massenmord: neue Dokumente zur deutschen Politik der Jahre 1938–1945 / zsgest. und kommentiert von Susanne Heim und Götz Aly, Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits – und Sozialpolitik; Bd. 9. – Berlin : Rotbuch – Verl., 1991. – 208 p.

5.361. Binder H. Aufzeichnungen aus Transnistrien 1942. – München, 1999.

5.362. Buchweiler M. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – Gerlingen, 1984.

5.363. Cherkas T. Formation of cultural cooperation between Ukraine and Germany (1990–2013) / T. Cherkas. // Euro–American Scientific Cooperation. – 2013. – №1. – С. 78–84.

5.364. Conway Martin A., The Inventory of Experience: Memory and Identity// James W. Pennebaker, Dario Paez, Bernard Rime (Hg.), Collective Memory of

Political Events. Social Psychological Perspectives, Mahwah, New Jersey 1997, 21 – 43.

5.365. Dallin A. J. Deutsche Herrschaft in Russland 1941 – 1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1958. – 695 p.

5.366. Dehnel R. Deutsche Kriegsgefangene im Gebiet Wologda 1942–1949–Hamburg, 1995.

5.367. Die Deutschen Vertreibungsverluste. Bevölkerungsbilanzen für die deutschen Vertreibungsgebiete 1939/50. – Wiesbaden, 1958.; Rhode G. Phasen und Formen der Massenzwangswanderungen in Europa. – Die Vertriebenen in Westdeutschland. – Bd. 1. – Kiel, 1959.; Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost–Mitteleuropa. – Bd. 1–5. – Wolfenbüttel, 1953–1961.; Mitzka H. Zur Geschichte der Massendeportationen von Ostdeutschen in die Sowjetunion im Jahre 1945.– Einhausen, 1987 ; Vertreibung und Vertreibungsverbrechen 1945 – 1978. Bericht des Bundesarchivs vom 28.05.1974. Archivalien und ausgewählte Erlebnisberichte.– Bonn, 1989.; Weber G., Weber– Schlenther R., Sill O., Kneer G. Die Deportation von Siebenberger Sachsen in die Sowjetunion 1945 – 1949. – Bd. 1–3. –Köln–Weimar, 1996. ; Питання інтернованих осіб коротко розглядаються у відомій монографії С. Карнера “В архіпелазі ГУПВІ” (Karner S. Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956.– München, 1995.).

5.368. Diehl O. Kiew und Moskau. Die ukrainisch–russischen Beziehungen als zentrales Problem deutscher und europäischer Sicherheit. – Bonn, 1994. – 234 s.

5.369. Drobisch K. Die Ausbeutung ausländischer Arbeitskräfte im Flick–Konzern während des zweiten Weltkrieges, Phil. Diss., – Berlin, 1964. – 384 p.

5.370. Eisfeld A. Die Russland Deutschen. /Mit Beiträgen von Detlef Brandes und Wilhelm Kahl. – München, 1992.

5.371. Fedoruk A. Conference “The restitution Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage” in Minsk – by Alexander Fedoruk / A. Fedoruk // Spoils of war. – № 4. – August 1997. – 99 s.

5.372. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983.

5.373. Fried J. H. E. The exploitation of foreign labour by Germany. – Montreal: Inter-national Labour Office. – 1945. – 286 p.

5.374. Friedländer Saul, Im Angesicht der «Endlösung»: Die Entwicklung des öffentlichen Gedächtnisses und die Verantwortung des Historikers // Dieter Borchmeyer, Helmut Kiesel (Hg.), Das Judentum im Spiegel seiner kulturellen Umwelten. Symposium zu Ehren von Saul Friedländer, Neckargemünd 2002, 207 – 223.

5.375. Herbert U. (Hg.). Europa und der "Reichseinsatz": ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938 – 1945. – Essen: Klartext-Verl, 1991. – s. 8.

5.376. Judt Tony, The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe // Daedalus 121 (Fall 1992), 83 – 119.

5.377. Kaminski A.Z., Kozakiewicz J. Stosunki polsko-ukrainskie 1992–1996. Raport. / A.Z. Kaminski, J. Kozakiewicz – Warszawa: Centrum stosunkow międzynarodowych. – 1997. – 55 s.

5.378. Kansteiner W. Finding Meaning in Memory : A Methodological Critique of Collective Memory Studies / Wulf Kansteiner // History and Theory. – 2002. – Vol. 41, № 2. – P. 179–190.

5.379. Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. – Köln, 2003. – 214 S.

5.380. Lindner R. Die Ukraine und Deutschland im neuen Europa: Hypotheken und Chancen ihrer Partnerschaft. – Köln – Böhlau, 2000. – 564 s.

5.381. Mai U. « Der Nationalsozialismus und die, Sozial- und Raumplanung im NS- Staat. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2002.

5.382. Maier Charles S., A Surfeit of Memory? Reflections on History, Melancholy and Denial //History and Memory 5, no. 2 (1993), 136 – 151.

5.383. Mannheim Karl, Das Problem der Generationen // Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk, hg. v. Kurt H. Wolff, Berlin und Neuwied 1964, 509 – 565.

5.384. Olick J. K. *Collective Memory: The Two Cultures* / Jeffrey K. Olick // *Sociological Theory*. – 1999. – Vol. 17, №. 3. – P. 333–348.

5.385. Patricia Kennedy Grimsted. *Trophies of war and empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, And the International Politics of Restitution*. – Cambridge, 2001. –P. 270–277.

5.386. Pfahmann H. *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939 – 1945*. // *Beiträge zur Wehrforschung*. – Darmstadt: Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft GMBH, 1968. – 238 s.

5.387. Pfeffer K. *Deutsche und andere Menschen in zweitem Weltkrieges // Bilanz des zweiten Weltkrieges: Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft*. – Hamburg, 1953. – S. 492 – 517.

5.388. Pleines H. *Ukrainische Seilschaften: Informelle Einflussname in der ukrainischen Wirtschaftspolitik 1902–2004*. – Münster, 2005. – 198 S.; Braun H. *Ökonomische, historische und kulturelle Aspekte der Transformation der ukrainischen Volkswirtschaft und Gesellschaft // Osteuropa-Wirtschaft*. – 2005. – №1. – S.1–23; Klement H., Klogner M.. *Wachstum in schwierigem Umfeld. Wirtschaftslage und Reformprozesse in Ostmittel und Südosteuropa sowie der*.

5.389. Renan Ernest, *Was ist eine Nation?* Vortrag gehalten an der Sorbonne am 11. März 1882 // *Was ist eine Nation? und andere politische Schriften*, Wien, Bozen 1995].

5.390. Schaller H. *Der Nationalsozialismus und die slawische Welt*. – Regensburg, 2002.

5.391. Schmelzer J. *Das hitlerfaschistische Zwangsarbeitssystem und der antifaschistische Widerstandskampf der ausländischen Kriegsgefangenen und Deportierten (1939 – 1945), dargestellt unter besonderer Beachtung der IG-Farben-Betriebe im Bereich Halle–Merseburg*, Phil. Diss., – Halle, 1963. – 59 p.

5.392. Schultze E. *Sowjetische Deutschlandspolitik*. – Bonn, 1975. – 315 s.

5.393. Seeber E. *Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung*

der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvernement (1939 – 1945). – Berlin, 1964. – 312 p.

5.394. Simon G. Die neue Ukraine. Gesellschaft–Wirtschaft–Politik (1991–2001). – Köln, 2002. – 236 S; Ders. Neubeginn in der Ukraine. Vom Schwanken zur Revolution in Orange // Osteuropa. – 2005. – №1. – S.16–34.

5.395. Spoerer Mark. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart, München. – S. 253.

5.396. Völkl E. Transnistrien und Odessa (1941–1944). – Regensburg, 1996.

5.397. Walth R.H. Strandgut der Weltgeschichte: die Russlanddeutschen zwischen Stalin und Hitler. – Essen, 1994.

5.398. Welzer Harald (Hg.), Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung, Hamburg 2001., 15 – 18.

5.399. Zentner Chr., Bedürfig F. (Hrsg.) Das Grobe Lexikon des Dritten Reiches.–Munhen, 1985.

6. Дисертації і автореферати дисертацій

6.400. Василенко С.М. Повоєнні репресії проти населення України (1944–1953 pp.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С.М. Василенко – Запоріжжя, 2011. – 20 с.

6.401. Гайдай О.Ю. Радянська спадщина в політиці пам'яті та свідомості населення України 1991–2014 pp. (на матеріалах Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / О.Ю. Гайдай – Київ, 2015. – 227 с.

6.402. Гальчак С.Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942 – 1947pp.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С.Д. Гальчак – Харків, 2003. – 20 с.

6.403. Грінченко Г.Г. Українські остарбайтери в системі примусової праці Третього райху: проблеми історичної пам'яті : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г.Г. Грінченко – Київ, 2011. – 40 с.

6.404. Дзоз В.О. Гуманітарна політика України в контексті суспільної модернізації (соціально–філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. О. Дзоз – Київ, 2007. – 32 с.

6.405. Жихарева Т.Л. Співробітництво Німеччини і України в галузі науки та освіти (1992–2007 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Т.Л. Жихарева – Харків, 2010. – 20 с.

6.406. Заболотний О.М. Становище радянських військовополонених на території України 1941–1944 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М. Заболотний – Переяслав–Хмельницький, 2012. – 19 с.

6.407. Завітневич Н.Г. Гуманітарний чинник в українсько–польських міждержавних відносинах : дис. канд. політ. наук : 23.00.04 / Н.Г. Завітневич – Київ, 2008. – 241 с.

6.408. Знахоренко О.М. Стратегічне партнерство в українсько–польських відносинах : дис. канд. політ. наук : 23.00.04 / О.М. Знахоренко – Київ, 2005. – 235 с.

6.409. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна» : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І.О. Іваньков – Київ, 2007. – 17 с.

6.410. Калашнікова В.Є. Історико–культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Є. Калашнікова – Донецьк, 2010. – 19 с.

6.411. Кіндзерський С.А. Державне управління в гуманітарній сфері регіону України: стан та тенденції розвитку : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / С.А Кіндзерський – Київ, 2006. – 20 с.

6.412. Лишко В.В. Українсько–польські зв'язки в галузі культури (1991 – 1999 рр.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / В.В. Лишко – Київ, 2002. – 221 с.

6.413. Мартинов А.Ю. Українсько–німецьке співробітництво у контексті європейської інтеграції (90–і рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / А.Ю. Мартинов – Київ, 1997. – 23 с.

6.414. Медведчук Н.А. Українсько–польське співробітництво у гуманітарній сфері: кінець 80–х – 90–х років ХХ століття. : дис. канд. іст. наук : 07.00.02 / Н.А. Медведчук – Луцьк, 2004. – 227 с.

6.415. Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр : дис. канд. іст. наук : 07.00.06 / А. В. Меляков – Харків, 2002. – 205 с.

6.416. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико–соціальний аналіз на матеріалах Київщини) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Пастушенко – Київ, 2007. – 20 с.

6.417. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / О.В. Потильчак – Київ, 1999. – 205 с.

6.418. Потильчак О.В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.): організація, дислокація, структура : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Потильча – Київ, 2005. – 37 с.

6.419. Саблук В.В. Українсько–італійські відносини (1991–2001 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В.В. Саблук – Київ, 2010. – 20 с.

6.420. Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941р.–

1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О. Салата – Донецьк, 2010. – 36 с.

6.421. Слободинський Д.К. Порятунок євреїв українцями у роки Другої світової війни : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Д.К. Слободинський – Київ, 2015. – 234 с.

6.422. Совінська Н.В. Внесок української діаспори країн Західної Європи в розвитку економіки та культури незалежної України (1991–2002) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.В. Совінська – Чернівці, 2002. – 20 с.

6.423. Сокол С.М. Українсько–німецькі відносини (2000–2009рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. М. Сокол – Київ, 2010. – 20 с.

6.424. Солошенко В.В. Українсько–німецькі відносини у 90–х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В.В. Солошенко – Київ, 2005. – 20 с.

6.425. Старостенко Г.В. Українсько–німецькі відносини: політичний та безпековий вимір співробітництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / Г.В. Старостенко – Київ, 2002. – 20 с.

6.426. Степанов В.А. Досвід реалізації зовнішньої політики Федеративної Республіки Німеччина (1990–2005 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. А. Степанов – Київ, 2008. – 20 с.

6.427. Тоценко Ж.М. Співпраця у галузі культури як складова українсько–польських гуманітарних відносин : дис. канд. іст. наук : 26.00.01 / Ж.М. Тоценко. – Київ, 2012. – 211 с.

6.428. Химинець В.В. Українсько–німецькі відносини: політична, економічна та культурна співпраця (1998–2005 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В.В. Химинець – Київ, 2007. – 20 с.

7. Електронні ресурси

7.429. Адлер Г. Как немцы становятся евреями. Открытое письмо члену бундестага, уполномоченному правительства ФРГ по вопросам переселенцев, господину Иохану Вельту / Г. Адлер [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.germany.com

7.430. Берлін закликають створити «проукраїнський трикутник» з Москвою і Варшавою [Електронний ресурс] // Deutsche Welle. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://dw.com/p/LzBU>. – 01.03.2016

7.431. Благодійний фонд «Товариство Розвитку» Одеса (GfE)» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://omr.gov.ua/> – 01.03.2016.

7.432. Віче. Журнал Верховної Ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.viche.info/> – 01.03.2016.

7.433. Громадське об'єднання «Українсько – Німецький Форум» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://germany.agroua.net/content2.php?id_content2=109&id_menu2=&lang=ua – 01.03.2016.

7.434. Гете–Інститут [Електронний ресурс] // Goethe.de – Режим доступу до ресурсу: <http://www.goethe.de/ins/de/ruindex.htm>. – 01.03.2016.

7.435. Денисенко М. Германия. Организационное устройство миграционной политики / М. Денисенко, О. Хараева, О. Чудиновских [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.archipelag.ru

7.436. Договірні–правова база між Україною та Німеччиною [Електронний ресурс] // Посольство України у Федеративній Республіці Німеччина – Режим доступу до ресурсу: <http://germany.mfa.gov.ua/ua/ukraine-de/legal-acts>. – 03.03.2016.

7.437. Європейська партія України [Електронний ресурс]– Режим доступу до ресурсу: <http://epu.in.ua/uk/> – 01.03.2016.

7.438. Європейський простір [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://eu.prostir.ua/> – 01.03.2016.

7.439. Єрмаков А. М. Німці і євреї в нацистській Німеччині сучасна зарубіжна історіографія про рядових виконавців голокосту [Електронний ресурс] / А. М. Єрмаков – Режим доступу до ресурсу: http://ua-referat.com/Німці_і_євреї_в_нацистській_Німеччині_сучасна_зарубіжна_історіографія_про_рядових_виконавців_голокосту

7.440. Запорізька обласна державна адміністрація [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.zoda.gov.ua/> – 01.03.2016.

7.441. Інститут зовнішньої політики Дипломатичної академії України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://fpri.kiev.ua/?cat=83> – 01.03.2016.

7.442. Інтенсифікація німецько–українського співробітництва у боротьбі з ВІЛ/СНІД [Електронний ресурс] // Посольство Федеративної Республіки Німеччина. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: http://www.kiew.diplo.de/Vertretung/kiew/uk/04/Meldungen__Wi/AIDS.html. – 03.03.2016.

7.443. Інтерфакс–Україна [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://interfax.com.ua/> – 01.03.2016.

7.444. Інформація щодо проведення V засідання Міжурядової українсько–польської та VIII засідання Змішаної Українсько–німецької Комісії [Електронний ресурс] // Міністерство культури і туризму України – Режим доступу до ресурсу: <http://mincult.kmu.gov.ua> – 01.03.2016.

7.445. Історія створення організації [Електронний ресурс] // Союз народна пам'ять – Режим доступу до ресурсу: http://ua.unm.org.ua/Історія_створення/ – 01.03.2016.

7.446. Кодекси України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://kodeksy.com.ua/> – 01.03.2016.

7.447. Кожен повинен знати де спочили його рідні [Електронний ресурс] // Товариства пошуку жертв війни "ПАМ'ЯТЬ". – 2006. – Режим доступу до ресурсу:

http://www.memoria.com.ua/index.php?option=com_frontpage&Itemid=17&lang=uk – 01.03.2016.

7.448. Комітет з питань європейської інтеграції [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://comeuroint.rada.gov.ua/> – 01.03.2016.

7.449. Кореспондент [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://korrespondent.net/> – 01.03. 2016.

7.450. Культурно–гуманітарне співробітництво між Україною та Німеччиною [Електронний ресурс] // Посольство України у Федеративній Республіці Німеччина – Режим доступу до ресурсу: <http://germany.mfa.gov.ua/ua/ukraine-de/culture.> – 03.03. 2016.

7.451. Лексика – українські енциклопедії та словники [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://leksika.com.ua/> – 01.03.2016.

7.452. Міністерство закордонних справ України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:<http://mfa.gov.ua/ua/> – 01.03.2016.

7.453. Міністерство закордонних справ України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://mfa.gov.ua/> – 01.03.2016.

7.454. Міністерство культури України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://mincult.kmu.gov.ua/> – 01.03.2016.

7.455. Народный союз Германии по уходу за военными могилами [Електронний ресурс] // Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V – Режим доступу до ресурсу: <https://www.volksbund.de/ru/volksbund.html> –01.03.2016

7.456. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:<http://nbuv.gov.ua/> – 01.03.2016.

7.457. Національний портал АРАТТА:Вікно в Україну [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://mail.harmony.com.ua/> – 01.03.2016.

7.458. Німецьке товариство технічної співпраці (GTZ) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.giz.de/en/worldwide/302.html> – 01.03.2016.

7.459. Німці в Україні [Електронний ресурс] // Портал немцев України інтернет–ресурс етніческих немцев Украины – Режим доступу до ресурсу: <http://deutsche.in.ua/ua/cms/about.html>. – 01.03.2016 – 01.03.2016.

7.460. Особливе партнерство України з НАТО [Електронний ресурс] // Міністерство закордонних справ України – Режим доступу до ресурсу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/euroatlantic-cooperation/ukraine-nato>. – 03.03.2016.

7.461. Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.rada.gov.ua/> – 01.03.2016.

7.462. П'ятдесята Мюнхенська конференція з питань безпеки [Електронний ресурс] // MSC – Munich Security Conference. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.securityconference.de>. – 01.03.2016.

7.463. Перелік міжнародних договорів, чинних станом на грудень 2014 р. [Електронний ресурс] // Міністерство культури України. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: http://mincult.kmu.gov.ua/mincult_old/uk/publish/article/380037 – 01.03.2016

7.464. Повернення культурних цінностей як важлива складова охорони культурної спадщини [Електронний ресурс] // Міністерство культури України – Режим доступу до ресурсу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/315072;jsessionid=DBDE4A8FA9B2F88112EFA85F54B6B846> – 01.03.2016.

7.465. Політичні відносини між Україною та Німеччиною [Електронний ресурс] // Посольство України у Федеративній Республіці Німеччина – Режим доступу до ресурсу: <http://germany.mfa.gov.ua/ua/ukraine-de/diplomacy>. – 03.03.2016.

7.466. Посольство України у Федеративній Республіці Німеччина [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://germany.mfa.gov.ua/> – 01.03.2016.

7.467. Посольство Федеративної Республіки Німеччина Київ [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:<http://www.kiew.diplo.de/> – 01.03.2016.

7.468. Президент України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.president.gov.ua/> – 01.03.2016.

7.469. Про Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс] // Український інститут національної пам'яті. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/254.htm>. – 01.03.2016.

7.470. Проблемы поискового движения Украины необходимо решать с помощью государства [Електронний ресурс] // Союз народная память. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://ru.unm.org.ua/Проблемы-поискового-движения-Укр/> – 01.03.2016.

7.471. Прокошенко С. Цена рабства в марках: // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.zagranitsa.info/article.php?new=76idart=&7613>

7.472. Радіо Свобода [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.radiosvoboda.org/> – 01.03.2016.

7.473. Радянські військовополонені [Електронний ресурс] // Музей «Територія Терору» – Режим доступу до ресурсу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/third-reich/war-prisoners/>. – 01.03.2016.

7.474. Реабілітація [Електронний ресурс]// Портал немцев України інтернет-ресурс етнічних немцев України – Режим доступу до ресурсу: <http://deutsche.in.ua/ua/cms/rehabilitation.html>. – 01.03.2016.

7.475. Реституція культурних цінностей: Україна й Німеччина – зразкові партнери? [Електронний ресурс] // Deutsche Welle. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: <http://dw.com/p/APC2> – 01.03.2016.

7.476. Телекритика [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.telekritika.ua/> – 01.03.2016.

7.477. ТСН [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://tsn.ua/> – 01.03.2016.

7.478. Україна–Польща (Українська призма: між стратегічним партнерством і безпекою) [Електронний ресурс]// Academia.edu. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: https://www.academia.edu/10210465/Україна–Польща_Українська_призма_між_стратегічним_партнерством_і_безпекою_ – 03.03.2016.

7.479. Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення»/[Електронний ресурс]: – Режим доступу: [www:unf.kiev.ua/main.pnp?lang=ua](http://www.unf.kiev.ua/main.pnp?lang=ua)

7.480. Український центр вивчення історії Голокосту Прес–реліз [Електронний ресурс]// Український центр вивчення Голокосту – Режим доступу до ресурсу: <http://www.holocaust.kiev.ua/>.– 01.03.2016.

7.481. Українські національні новини [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.unn.com.ua/> – 01.03.2016.

7.482. Українські новини [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://ukranews.com/> – 03.03.2016.

7.483. Фонд «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» [Електронний ресурс] // Фонд «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» – Режим доступу до ресурсу: <http://mestovstrechi.info/ua/pro-programu/fond-pam-yat-v-dpov-daln-st-ta-maybutn.> – 01.03.2016.

7.484. Фонд Віктора Пінчука [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pinchukfund.org/ua> – 03.03.2016.

7.485. Фонд ім. Роберта Боша [Електронний ресурс] // ро–nemezki – Режим доступу до ресурсу: http://www.ponemezki.ru/organizacii/fond_imeni_roberta_bosha_31.html. – 01.03.2016.

7.486. Фонду ім. Фрідріха Еберта [Електронний ресурс] // FES Ukraine & Belarus – Режим доступу до ресурсу: <http://www.fes.kiev.ua/new/wb/pages/ukrajinska/golovna.php>. – 01.03.2016.

7.487. Этингер Я.Я. Требование бывших рабов: // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.hg.ru/world/2000-05-07/6_esclave.html – 01.03.2016.

7.488. BBC [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.bbc.com/>. – 01.03.2016.

7.489. Bild [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.bild.de/> – 01.03.2016.

7.490. Deutsche Welle [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.dw.de/> – 01.03.2016.

7.491. Die Welt [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.welt.de/> – 01.03.2016.

7.492. EUROPA – EEAS[Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://eeas.europa.eu/> – 01.03.2016.

7.493. European Council Council of the European Union [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.consilium.europa.eu/> – 01.03.2016.

7.494. European Parliament [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.europarl.europa.eu/> – 01.03.2016.

7.495. Goethe–Institut [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.goethe.de/> – 01.03.2016.

7.496. Media Sapiens [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://osvita.mediasapiens.ua/> – 01.03.2016.

7.497. Munich Security Conference [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.securityconference.de/> – 01.03.2016.

7.498. Robert Bosch Stiftung [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.bosch–stiftung.de/index.html> – 01.03.2016.

7.499. Ukraine [Электронный ресурс] // GIZ – Режим доступа до ресурсу: <https://www.giz.de/en/html/index.html>. – 01.03.2016.

7.500. UNESCO [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://en.unesco.org/> – 01.03.2016.

7.501. Zahlen. Daten. Fakten [Электронный ресурс] // Info–Dienst Deutsche Aussiedler. – 2003. – № 116 (С.10) – 64 с. – Режим доступа : www.inprom.com

ДОДАТКИ

Додаток А

Культурні цінності, взаємно повернені Україною і Німеччиною

у 1993–2013 рр.

[159]

Рік	Культурні цінності, повернені			
	У Німеччину з України		В Україну з Німеччини	
1993	Архівні документи, пов'язані з особистістю поета Й.Гете	32 од.		
1994			Археологічна колекція XIV–XV ст. (Херсонський краєзнавчий музей) реституція	82 од.
			Книги, у тому числі – з бібліотеки Київського митрополита Флавіана та складень – кузів «Дванадцять свята»(відповідно 173 та 1 од., Києво–Печерська лавра) скіфське дзеркало (1 од., Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського)	175 од.
1996	Альбом західноєвропейських гравюр «П'ємонт, місто Турин і сусідні місцевості. 1770 р.», XVII–XVIII ст.	95 од.		
	Альбом літографій за рисунками Ф. Гарейса, XVIII –XIX ст.	57 од.		
	Альбом західноєвропейських гравюр «Краєвиди Швейцарії»,	71 од.		

	XVIII –XIX ст.			
	Колекція археологічних матеріалів з історії поселення давніх германців	–		
1997			«Фотоархів–131» (3890 фотопозитивів), вивезений з України під час Другої світової війни реституція	3890 од.
1999, 2003			Документальні, науково–популярні та художні фільми виробництва українських студій за період 1927–1959 рр., вивезені під час Другої світової війни до Німеччини	28 од.
2001	Музичний архів Співочої Академії Берліну: - Рукописна збірка партитур хоралів для органа Й.С. Баха;	39 арк.	Картина XVII ст. «Весільна хода нареченого» роботи невідомого голландського художника майстерні Пітера Брейгеля молодшого, вивезена з Уманської картинної галереї під час Другої світової війни реституція	1 од.
	«Матеріали діячів західноєвропейського мистецтва і літератури XVI– XIX ст.»	5119 справ		
2003			Ікона XVI ст. «Вїзд в Єрусалим» викрадена зі Львівського музею українського мистецтва у 1984 р. реституція	1 од.
2004	Альбоми західноєвропейських гравюр: - «Збірка гравюр із картин французьких	116 од.		

	художників–флористів XVII – XVIII ст.”; - «Твори Нікола Бертена».	26 од.		
2008	Малюнок Георга Фрідріха Августа Лукаса «Вид Валамонте», XIX ст.	1 од.	Фотопозитиви, вивезені з фондів довоєнного Центрального фотоархіву УРСР під час Другої світової війни	246 од.
2009			Колекція античних монет Боспорського царства, незаконно вивезену з території України	488 од.
2010			Картина Караваджіо «Взяття Христа під варту», викрадена з Одеського музею західного та східного мистецтва у 2008 р.	1 од.
2011			Твори народного мистецтва (210 писанок і 1 декоративна таріль), вивезені з колекції Київського державного музею українського мистецтва (нині – Національний музей українського народного декоративного мистецтва) під час Другої світової війни	211 од.
2013	Книги з бібліотеки Музею цукру, що були вивезені з Німеччини після Другої світової війни і перебували в Українському науково–дослідному інституті цукрової промисловості	713 од.		
Всього:	1150 одиниць зберігання, 5119 справ		5123 одиниць зберігання	